ISSN 2707-5249 (Online)
ISSN 1682-3540 (Print)
https://doi.org/10.15407/ukrmova

Українська мова

3(91) 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

Українська мова

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(91) 2024

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Заступник головного редактора Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК
Василь ҐРЕЩУК
Світлана ГРИЦЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Андрій КОЛЕСНИКОВ
Мирослава МАМИЧ
Людмила МАРЧУК
Марина НАВАЛЬНА
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ШАБАТ-САВКА
Ірина ШКІЦЬКА
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники
Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України

Ідентифікатор медіа R30-01171

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 9 від 19.09.2024 р.

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 07.10.24. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton C. Ум. друк. арк. 12,78. Обл.-вид. арк. 11,67.
Тираж 211 прим. Зам. 7418.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України, вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.003
УДК 811.161.2:373.374

О.М. ТИЩЕНКО, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tom-73@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5709-1252

МОДЕЛЮВАННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ В АКТИВНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті проаналізовано семантичну структуру словникової статті: її визначення, диференціювання від семантичної структури слова; принципи її семантичного моделювання (семантизації). Обґрунтовано критерії семантичного моделювання словникової статті в активному словнику за типом уживання мовних одиниць, зокрема за принципом активности; простежено динаміку семантичної моделі мовного знака в дії на прикладі матеріалів нового словника активного типу.

***Ключові слова**: словник активного типу, семантична структура слова, семантична структура словникової статті, принципи / критерії семантичного моделювання, мовна / лексикографійна динаміка.*

До проблеми семантичної структури (далі — СС) словникової статті (далі — СлСт) звертаємося в контексті розвитку засад активного словника української мови XXI ст. (далі — АСУМ, Словник). Це робоча назва нової лексикографійної праці колективу відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України як результат виконання планової теми «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови», якою керує завідувач відділу д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська. Засади АСУМа випрацювано під час колективного обговорення за участи всіх виконавців

Цитування: Тищенко О.М. (2024). Моделювання семантичної структури словникової статті в активній лексикографії. *Українська мова, 3*(91), 3—27. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.003

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

теми [1]. Є.А. Карпіловська зазначала, що це дослідження концептуально близьке до роботи над новими тлумачними словниками словацької, польської, сербської та інших слов'янських мов. АСУМ зорієнтований описати й пояснити українську лексику і фразеологію, що активно функціонує в сучасному узусі, представити норми / переваги вживання мовних одиниць у різних функціональних стилях і сферах побутування української мови. Окрім інформаційно-довідкової, АСУМ виконуватиме також культурно-історичну та освітню функції. Джерельна база й ілюстративний матеріал Словника принципово нові порівняно з попередніми тлумачними працями. Це різножанрові тексти всіх стилів та сфер уживання української мови — фольклорні, етнографічні тексти, діаспорна література, твори Розстріляного Відродження (джерела, важливі насамперед для моделювання поверненої лексики та фразеології або рекомендованої на заміну запозичень і недоцільних кальок), це українська класика та сучасні джерела, оприлюднені після виходу останнього тому СУМ-11, а головно після 1991 р., — від офіційних документів до інтернет-комунікації (Карпіловська, 2023).

Основний критерій укладання Словника очевидний — активність мовних знаків, а отже, тлумачна частина статей зорієнтована на пріоритети в уживанні реєстрових одиниць. Словник активного типу, на думку Л.П. Кислюк, призначений охопити частотну загальновживану лексику. Дослідниця переконана в тому, що активний словник має сприяти мовцеві в добиранні та використанні слова; забезпечити потреби говорення, а радше — потреби творення текстів, що неухильно спрямовує увагу лексикографа до особливостей мовомислення. Отже, варто спиратися на важливість лексеми для українськомовної картини світу та сучасної комунікації (Кислюк, 2021).

Науковці зауважували, що у словниках активного типу описові підлягає «жива» мова як форма спілкування людей (Самойлова, 2021), а в українському словникарстві активний аспект лексикографування враховували традиційно впродовж останніх двохсот років — від перших словникових матеріалів к. XVIII — поч. XIX ст. до найґрунтовнішої лексикографійної праці поч. XX ст. — тлумачно-перекладного «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (далі — СУМ-Гр) (Мовчун, 2023). В активному словникові потрібно не тільки пояснювати слова, а й допомагати мовцеві в активному користуванні, поєднуючи системний (лексико- і словотвірно-системний) принцип подання матеріалу з докладними характеристиками — граматичною, стилістичною, сполучувальною та ін. (Тараненко, 2007).

Для виконання теми АСУМ докладного системного аналізу потребує проблема моделювання СС СлСт — установлення послідовности значень та їхніх відтінків (підзначень) у структурі статті реєстрового слова

[1] Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Л.В. Мовчун, З.Г. Козирєва, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, А.А. Таран, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун, Ю.О. Цигвінцева.

відповідно до сучасного узусу. На основі текстового матеріалу доцільно з'ясувати динаміку СС СлСт: яких змін вона зазнала порівняно з попередніми словниками для вже відомих і описаних слів, а отже, наблизити її до реальної картини вживання лексем. Деякі аспекти цієї проблеми опрацьовано в контексті лексикографійної та письменницької діяльности Б.Д. Грінченка (Тищенко, 2023), нині це явище дослідимо у словниках різного типу, використавши робочі матеріали АСУМа.

Поняття «активність» застосовуємо не тільки до слова, лексики загалом (частовживаної, зрозумілої, сучасної), але й до окремих елементів її СС — значень чи підзначень. СС слова відбиває тенденції в мові та може змінюватися залежно від трансформацій у суспільно-політичній, культурній, технічній та ін. сферах людського життя. Слово не може бути однаково активним у вживанні в усіх своїх значеннях. Активне слово — це слово, активне в певному значенні (значеннях).

Критеріями активної лексики вважаємо: 1) частотність, актуальність, різностильовість (широкий спектр уживання): такі слова відбивають сучасний стан мови та культурні, соціальні й технічні реалії в різних її стилях; 2) зрозумілість: лексика посідає чільні місця в повсякденній (наївній) національно (культурно) зумовленій картині світу (ПКС); 3) продуктивність (функціональний потенціал слова): ці слова є базою для дериваційних процесів у мові за сумарним показником парадигматичних, синтагматичних і епідигматичних (дериваційних і асоціативних) характеристик слова (див. АРСУН). У прескриптивному аспекті зважаємо ще й на відповідність одиниці внутрішнім законам розвитку української мови (її номінації, предикації та оцінки), типологійним рисам і самобутнім моделям називання та висловлювання (для заміни кальок, пошуку відповідників запозиченням, відновлення питомих назв та їхньої семантики). Розпрацьовуючи те чи те слово для АСУМа, ураховуємо ці критерії комплексно й динамічно, з огляду на значущість мовної одиниці в певному критерії, — простіше кажучи, до реєстру Словника може ввійти і слово з мінімальною словотвірною продуктивністю, але вкрай важливе для посилення національної самобутности ПКС.

Відомо, що динаміку мови найвиразніше відбиває її лексичний склад, оновлюваний під впливом науково-технічного прогресу, розширення міжнародних контактів та інформаційного простору, зокрема зміни суспільно-політичного статусу української мови та світоглядно-ідеологійної парадигми в суспільстві. Ж.В. Колоїз зазначала, що семантична деривація — це один із способів номінативної деривації, яка стимулює продукування семантичних неологізмів (Колоїз, 2005), що всебічно проаналізувала І.А. Самойлова на матеріалі неологізмів 70—90-х років XX ст. (Самойлова, 1999), а Ю.О. Цигвінцева продемонструвала, окрім семантичної деривації, ширші джерела й ресурси неосемантизації української лексики — приховане запозичування і вторинне використання тієї самої моделі словотворення (Цигвінцева, 2021). У колі наукової уваги українських та закордонних науковців були і є такі питання, як-от: сутність і динамічність

лексичного значення; різні аспекти оновлення семантики слова (неосемантизації лексики); СС слова та семантична деривація як спосіб її розвитку; відбиття СС слова у СлСт.

Не є дискусійним, що між значеннями полісемантичного слова можливі як рівноправні (незалежні, радіальні), так і нерівноправні (ієрархічні, ланцюжкові) або комбіновані відношення (Апресян, 1974; Сніжко, 2010 та ін.). Моделювання таких відношень і становить СС слова як сукупність семантичних ознак (сем), що перебувають у певних зв'язках між собою і формують ядро та периферію значення слова. Під час укладання словника відбувається перерозподіл СС слова відповідно до завдань словника — авторського, загальномовного, галузевого, дослідницького тощо.

Важливо розмежувати структуру слова та структуру СлСт. Структура СлСт містить модель слова як мовного знака загалом — модель його форми, семантики та функцій (у плані вживання). Традиційно СлСт як основна структурна одиниця будь-якого словника (мікроструктурний його елемент) містить ліву частину — заголовну одиницю, і праву частину — пояснення та характеристики заголовної одиниці. Залежно від типу та призначення словника зони правої частини СлСт представлено по-різному. Кожній зоні так само притаманні свої правила оформлення — структура та наповнення.

Зосередимося на структуруванні правої частини статті багатозначного слова за семантичним параметром, тобто на СС СлСт, що її визначаємо як систематизовану послідовність значень слова, змодельовану за певним принципом та критеріями семантизації відповідно до типу та призначення словника (це два чи більше значень, зазвичай пронумеровані арабськими цифрами, та можливі підзначення в їхніх межах).

Послідовність розміщення інформації у СлСт має істотну вагу для опанування функціонального потенціалу мовного знака: подане на першому місці є основним, визначальним. Чи все влаштовує сучасного пересічного користувача в СС СлСт «Словника української мови» в 11 т. 1970—1980 рр. (далі — СУМ-11)? Наприклад, слово **ефі́р**, у, *ч.* подано в такій моделі: 1. У грецькій міфології — найвищий шар чистого й прозорого повітря, у якому нібито жили боги. 2. Далека височінь, безповітряний простір. 3. Повітряний простір, у якому поширюються радіохвилі. 4. *хім.* Органічна сполука, що утворюється шляхом відщеплення води від спирту або фенолу і становить безбарвну летку рідину з характерним різким запахом (СУМ-11) [2]. А надто з погляду активного словника? Навіть коли не згадувати, що бракує значення 'трансляція медійного продукту', — божественність міфологічного ефіру навряд чи є те, чого насамперед потребує сучасний мовець для задоволення повсякденної комунікації і що насамперед спливає в його активній мовній свідомості й активному мовомисленні, які ми прагнемо змоделювати в АСУМі.

[2] Тут і далі значення та ілюстрації зі словників подано як цілком, так і скорочено, узагальнено (див. список джерел).

Кожен словник по-своєму розв'язує питання, у якій послідовності подати значення — елементи СС слова (як ланцюжкової, так і радіальної та мішаної), тобто як змоделювати СС СлСт (про власне тлумачення, його побудову та зміст у цій статті не йдеться).

Принципи встановлення послідовности значень у СС СлСт залежать від типу та призначення словника й часто можуть комбінуватися, однак зазвичай із перевагою якогось одного. Такі принципи семантизації (семантичного структурування / моделювання) СС СлСт, як граматичний, стилістичний, словотвірний, ідіоматичний, алфавітний в українській загальномовній лексикографії є радше супровідними (Тищенко, 2023), тому приділяти увагу їм будемо принагідно.

Найпоширеніші принципи семантичного моделювання: а) логічність (послідовність) та узагальненість: значення слова розміщено згідно з логічним зв'язком (паралельним або підпорядкованим — залежно від логіки утворення значень) або відповідно до розвитку співвідношень між ними стосовно їхньої узагальненої семантики чи вихідного значення, ґрунтованого на внутрішній формі слова; б) історичність: за цим принципом значення відображено відповідно до їх з'явлення в мові, наприклад в етимологічних словниках, історичних, як-от у «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» (далі — ССМ); в) тип уживання: активність — пасивність, частотність — унікальність, фаховість — загальномовність, узуальність — оказіональність тощо. За цим принципом динаміка СС СлСт відбиває особливості вживання мовної одиниці за тим чи тим типом. Параметр активности, напр., забезпечує послідовність значень згідно з їхньою популярністю / пріоритетом / тяглістю тощо на сучасному етапі функціювання та розвитку української мови. Це дає змогу швидко віднаходити найактуальніше, найуживаніше значення слова і сприяє формуванню мовної компетенції мовців через формування образу активного сегмента мови з опорою на повсякденну (наївну) національно (культурно) зумовлену картину світу (у нашому контексті — к. XX — поч. XXI ст.), тобто з опорою на уявлення про те чи те поняття в мовній свідомості пересічного українського мовця (наївне — не завжди примітивне, а радше нефахове, загальнозрозуміле). У концепції СУМ-Гр як словника живої народної мови — природної, спонтанної, емоційної, у всіх її проявах, формах проти книжної, офіційно-ділової, церковної — Б.Д. Грінченко обстоював саме такий підхід (Ніковський, 1927). Про врахування в дефініціях загальномовних словників стану ПКС, зокрема про їх кореляцію зі вмістом українського асоціативного поля слова-стимулу, який відповідає колективній свідомості, твердить і М.В. Жуйкова (Жуйкова, 2023).

Для моделювання СС СлСт словника активного типу обираємо саме цей принцип — за типом уживання мовної одиниці, зокрема за параметром активности.

Повертаючись до моделювання СС СлСт, резюмуємо: у кожному словникові подають ту модель СС слова, яка цікавить укладача та користувача — чи це модель розвитку значень від етимона в ланцюжковій, радіальній або мішаній структурі (логічний принцип), чи модель розвитку співвідношень

з архісемою (узагальнений принцип), чи модель послідовности з'явлення значення в мові (історичний принцип) тощо. Унаслідок такого лексикографійного опрацювання СС СлСт щораз постає як конкретна модель СС слова залежно від завдань опису мовної одиниці. У словникові активного типу СС СлСт є, з одного боку, відбиттям насамперед (але не винятково) ПКС, з іншого, — впливає на формування ПКС у процесі функціювання.

Зробимо кілька проміжних зауваг.

1. Кількісне та якісне наповнення СС слова, її формування, динаміка, відношення між компонентами у СС слова загалом — не є основним предметом цього аналізу.

2. Предмет аналізу у пропонованій статті — послідовність подання елементів СС слова у СлСт, тобто моделювання СС СлСт у словнику активного типу, перерозподіл СС слова в конкретну модель СлСт відповідно до завдань словника.

3. СС слова та СС СлСт — не тотожні поняття. По-перше, СС слова може бути лінійною (відбивати нерівноправні / ієрархічні / ланцюжкові зв'язки) або радіальною (рівноправні / незалежні зв'язки), або мішаною; СС СлСт завжди лінійна (1. ...// ...; 2. ...; 3. ...). По-друге, СС слова та СС СлСт можуть: а) збігатися (напр., у послідовності виникнення значень); б) відрізнятися — залежно від типу словника.

4. Принципи подання значень у СлСт у певній послідовності динамічні, оскільки залежать від типу словника. Принципи моделювання СС СлСт не тотожні принципам формування / моделювання СС слова [3].

5. Принцип моделювання СС СлСт в АСУМі — за типом уживання мовних одиниць, зокрема за параметром активности. Дані ПКС є одним із визначальних чинників у цьому процесі.

Моделюючи СлСт в АСУМі, ми спираємося на досвід попередників переважно 2 пол. XX ст. — авторів загальномовної тлумачної лексикографії: «Словник української мови» в 11 т., «Словник української мови» у 20 т. (СУМ-20), «Український тлумачний словник» (УТС) та ін.; синонімічної: «Словник синонімів української мови» у 2 т. (ССУМ), «Практичний словник синонімів української мови» С.Й. Караванського (ПСС-Карав); фразеологічної: «Фразеологічний словник української мови» у 2 кн. (ФСУМ); інших словників, зокрема спеціальних: «Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття» (АММ), «Економічна енциклопедія» у 3 т. (ЕЕ) тощо.

Зважаючи на зібраний цитатний матеріал, лексикографійну історію (біографію) слова, окреслюємо чинники, що впливають на послідовність розміщення того чи того значення слова в АСУМі, — визначаємо практичні критерії моделювання СС СлСт. Апробуємо їх на прикладі слова **АРЕ́НА** і змоделюємо СС його СлСт в АСУМі.

[3] Як модель не тотожна модельованому природному (натурному) об'єкту, а лише відбиває релевантні ознаки його будови, змісту та / або функціювання залежно від призначення моделі (глобус, географічна карта — земна куля; календар — календарний рік).

А. ЛЕКСИКОГРАФІЙНА ІСТОРІЯ (БІОГРАФІЯ) СЛОВА

1. Загальномовна лексикографія подає нам такі відомості.

СУМ-Гр: Арена, поприще, мѣсто для состязанія; Въ переносномъ смыслѣ — ***мѣсто, поприще дѣятельности*** (тут і далі — *виділення наше*).

СУМ-11 = УТС = СУМ-20 ≈ СУМ-Гр: 1. У давньоримському цирку — посипаний піском майданчик, де відбувалися бої гладіаторів, спортивні змагання та ін. 2. Круглий майданчик посередині цирку, де виступають артисти. 3. *чого, перен.* Місце, де відбувається яка-небудь дія, подія. **4. *чого і яка, перен., книжн. Галузь, поле діяльності*.**

СІС (≈ СУМ-11, УТС, СУМ-20): 1. Майданчик, посипаний піском, у давньоримському амфітеатрі, де відбувалися бої гладіаторів. 2. Майданчик всередині цирку для виступу артистів. *3. Арена життя — сукупність усіх місць на Землі, де є умови для існування живих організмів (див. біосфера).* **4. *Переносно — поле діяльності.*** Як бачимо, додано нове знач. 3 ‘арена життя’, власне, це відтінок знач. 3 з попередніх словників — ‘місце, де щось відбувається’.

У **ФСУМі** актуалізовано найостанніше з проаналізованих значень: **4. *Галузь, поле діяльності:* зійти́ зі сце́ни (з аре́ни).** Припинити якусь діяльність, перестати чимсь займатися.

ССУМ: 1. аре́на (*у цирку*), мане́ж. 2. ***га́лузь*** (*окрема частина, сторона фізичного або духовного життя, діяльності людини чи суспільства*), ділянка, сфе́ра, по́ле, ни́ва, ца́рина, фронт, лан, аре́на *книжн.*, по́прище *книжн., рідко.* 3. сце́на (*спеціальне підвищення, на якому відбуваються вистави, концерти і т. ін.*), підмо́стки (театра́льні підмо́стки) *мн.,* підмо́стя *розм.,* помі́ст, кін (театра́льний кін), лашту́нки *мн., діал.*; естра́да, площа́дка *розм. (для концертів)* — знач. 2 виведено на перше місце до 1 знач. (синонімів до ***аре́на*** в 1 знач. немає); знач. 4 перемістили вище — до другого; досі словники не фіксували у слова ***аре́на*** значення ‘естрада’.

ПСС-Карав: 1. (*цирку*) манеж, кін, майданчик. **2. *П. (дій) поле, нива, сфера, царина, фронт, театр;*** фр. коло взаємин <***на політичній арені*** = у колі політичних взаємин> — як і у ФСУМі, активізовано значення ‘галузь, поле діяльності’.

У **ЛУСі** зафіксовано відповідники до слова *arēna* згідно з логічним принципом семантизації СлСт: 1. пісок; 2. піщана пустеля, піски; 3. арена (посипане піском місце для боротьби); 4. циркове видовище, бій; 5. ***поле діяльності, поприще;*** 6. місце, театр (подій) — навіть тут ‘поле діяльності, поприще’ перемістилося на пункт вище від ‘місця, театру подій’.

Очевидно, що значення ‘галузь, поле діяльності’ у СС СлСт загальномовних словників увиразнюється і згодом посідає вищі позиції; значення ‘майданчик для гладіаторів’ (первісне), хоч і втрачає узусні зв’язки, усе-таки стабільно залишається на першому місці, демонструючи традиційну відданість лексикографів логічному й історичному принципу семантизації СлСт в аналізованих словниках.

2. Спеціальна, галузева (термінологічна) лексикографія.

ЕЕ: 1. Майданчик, посипаний піском, у давньоримському амфітеатрі, де відбувалися бої гладіаторів. **2. *Переносно — поле діяльності.*** Уважаємо, що відповідно до типу словника «Економічна енциклопедія» можна було б подати тільки знач. 2, принаймні задля вираження значущости поміняти значення місцями.

АММ: 1. Спеціально огороджений, відділений ровом і посипаний піском майданчик посеред давньоримського амфітеатру, де билися гладіатори, виступали артисти тощо. У плані мав круглу або овальну форму. 2. Огороджений невисоким бар'єром круглий майданчик у центрі цирку для виступу артистів. 3. Майданчик у спортивній споруді для змагань спортсменів, ігор і масових виступів. Нерідко так називається сама видовищна споруда.

Логічно, що у СС СлСт словника «Архітектура і монументальне мистецтво» про ***аре́ну*** як 'галузь, поле діяльності' тут узагалі не йдеться, але з'являється нове значення — 'спортивна споруда' (напр., *спортивна арена в Донецьку, льодова арена в Києві*).

Б. КІЛЬКІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЦИТАТНОГО МАТЕРІАЛУ

Ілюстрації традиційно засвідчують активність уживання слова в певному значенні — його частотність, актуальність, популярність, різностильовість.

Якщо взяти за основу СС СлСт ***аре́на*** з попередніх загальномовних словників, тобто зберігаючи подану в них послідовність значень, бачимо, що наше ілюстративне наповнення опрацьованих джерел для АСУМа демонструє іншу картину популярности значень. Показові й дати публікації та створення текстів до першого «гладіаторського» значення, за прицільного добирання цитат жанрове представлення, очевидно, теж буде вузьким. Причому, коли до традиційних першого та другого значень ілюстрації довелося вишуковувати, то до третього й четвертого значень кількість ілюстрацій виявилася незрівнянно щедрішою — надто часто й у багатьох сферах слово ***аре́на*** вживають зі значенням 'галузь, поле діяльності', 'місце подій':

аре́на, -и, *ж. мн.* аре́ни, аре́н.

1. У давньоримському цирку — посипаний піском майданчик, де відбувалися гладіаторські ігри (бої) та ін. *В ці дні я ...був недалекий від того стану екстазу й самозречення, в якому релігійні фанатики дожидали на* ***арені*** *Колізею хижих левів або пізніш ішли на вогнища інквізиції* (Антоненко-Давидович Б., Тв., 1991, 559).

2. Круглий майданчик посередині цирку, де виступають артисти. *За цирком холодний дощ: мжичить. На* ***арені*** *клоун зі своєю буфонадою* (Хвильовий Микола, Тв., I, 1990, 391); *З грізним посвистом з неба летять два важких лантухи, клоун їх ловить, ставить у центрі* ***арени*** (Щербак Ю., Світлі танці минулого, 1983, 197); *Сценою у цирку є* ***арена*** (Культура слова, 1989, вип. 36, 39).

3. *чого.* **Місце, де відбувається яка-н. дія, подія.** *Я щасливий, що помилився, і Україна знову вільна, і ворог тікає. О батьківщино моя! Велика* ***арена*** *кривавих битв* (Довженко О., Україна в огні, 1990, 271); *Василь Симоненко починав з ординарних сентенцій, а прийшов до філософсько-політичного думання, ...до поезії як* ***арени*** *самостійного мислення* (Наука і культура. Україна, 1989, вип. 23, 313).

4. *перев. з означ.* **Галузь, поле діяльності.** *Бачимо, куди вкладав Зизаній свій ораторський хист і запал: він у самі церковні справи не замикався, а виходив на політичну* ***арену*** (Єфремов С., Історія українського письменства, 1995, 145); *13 травня 1933 року... Цього дня з літературної* ***арени*** *зійшло двоє із «трьох мушкетерів» (так з чиєїсь доброї волі нарекли Хвильового, Ялового і Досвітнього)* (Знання та праця, 1990, № 6, 16); *Кропивницького тягне «в юрбу простолюдинів», там він бачить свою долю, свою* ***арену*** (Літературна Україна, 14.06.1990, 5); *Суттєву роль у розвитку системи міжнародних відносин відіграє баланс сил, котрі діють на* ***світовій арені*** (Політологія, 2010); *Володимир Всеволодович явно відчував себе гравцем і на* ***міжнародній арені,*** *тому втручався і в європейські й навіть візантійські справи* (Історія України від діда Свирида, II, 2017, 119); *Поразки безслідно не проходять. Особливо політичні. Сильних вони загартовують. ..Слабких примушують рано чи пізно* ***зійти з арени*** (Вечірній Київ, 12.06.1989, 1); *Нині* ***на арену*** *життя* ***виходить*** *зовсім інше покоління, інший тип людей. Вони набагато прагматичніші, скептичніші й цинічніші* (Слабошпицький М., Марія Башкирцева, 1987, 168).

Як бачимо, значення ‘галузь, поле діяльності’ зреалізовано в художній, науковій та науково-популярній, публіцистичній літературі: це праці С.О. Єфремова, сучасна періодика, науково-популярна «Історія України», художня творчість М.Ф. Слабошпицького, інтернет-ресурси.

В. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЛОВА

Далі проаналізуємо функціональний потенціал слова — здатність слова формувати зв’язки синтагматичні, парадигматичні й епідигматичні (дериваційні та асоціативні).

1. Здатність слова в певному значенні формувати синтагматичні, зокрема ідіоматичні, зв’язки.

Зібрані цитати містять кілька стійких сполук до традиційного 4-го знач. — **‘галузь, поле діяльності’:**

міжнаро́дна (світова́) аре́на — сфера взаємодії, співпраці та ін. між державами і союзами держав, політичними і громадськими організаціями світу тощо. *Суттєву роль у розвитку системи міжнародних відносин відіграє баланс сил, котрі діють на* ***світовій арені*** (Політологія, 2010); *Володимир Всеволодович явно відчував себе гравцем і на* ***міжнародній арені,*** *тому втручався і в європейські й навіть візантійські справи* (Історія України від діда Свирида, II, 2017, 119);

зійти́ (схо́дити) з аре́ни — припинити якусь діяльність, перестати чимсь займатися. *Поразки безслідно не проходять. Особливо політичні. Сильних*

вони загартовують. ..Слабких примушують рано чи пізно ***зійти з арени*** (Вечірній Київ, 12.06.1989, 1). Пор. з раніше зафіксованими **зійти́ зі сві́ту, зійти́ зі сце́ни (з ко́ну)** (СУМ-11);

ви́йти (вихо́дити) на аре́ну *яку, чого* — почати якусь діяльність, почати чимсь займатися. *Нині* ***на арену*** *життя* ***виходить*** *зовсім інше покоління, інший тип людей. Вони набагато прагматичніші, скептичніші й цинічніші* (Слабошпицький М., Марія Башкирцева, 1987, 168). Пор. з **ви́йти на сце́ну (кін), ви́йти у світ**, що свідчить про стабільність поняття в мовній свідомості українців, у їхній ПКС.

Згадаймо, що у **ФСУМі** актуалізовано саме це, останнє значення: **4. Галузь, поле діяльності — зійти́ зі сце́ни (з аре́ни).** Припинити якусь діяльність, перестати чимсь займатися. У **ПСС-Карав** подано так само: коло взаємин <**на політичній арені** = у колі політичних взаємин>.

2. Здатність слова в певному значенні формувати парадигматичні, зокрема синонімійні, зв'язки.

Звернемося до синонімійних загальномовних словників та простежимо, у яких значеннях слово ***аре́на*** набуло найбагатших синонімійних відповідників.

ССУМ: 1. аре́на (*у цирку*), мане́ж. 2. ***га́лузь*** (*окрема частина, сторона фізичного або духовного життя, діяльності людини чи суспільства*), діля́нка, сфе́ра, по́ле, ни́ва, ца́рина, фронт, лан, аре́на, *книжн.* по́прище. 3. сце́на (*спеціальне підвищення, на якому відбуваються вистави, концерти і т. ін.*), підмо́стки (театра́льні підмо́стки), підмо́стя, помі́ст, кін (театра́льний кін), лашту́нки; естра́да, площа́дка [майданчик] (*для концертів*).

ПСС-Карав: 1. (*цирку*) манеж, кін, майданчик; **2.** ***П. (дій) поле, нива, сфера, царина, фронт, театр;*** фр. коло взаємин <на політичній арені = у колі політичних взаємин>.

СЧ-Шт: (уточнення в дужках — *О.Т.*) грище (*розваги, стадіон*), кін (*поле діяльності, сцена*), боєвище (*поле бою*), чинполе, полігон (*місце для проведення показових боїв, турнірів*), поприще (*нива, поле*), ринг, ринк (*спортивний майданчик*).

Так само актуалізовано сему 'галузь, поле діяльності' за винятком СЧ-Шт, де переважає тема бойового духу змагань і наголос зроблено на значенні ***аре́ни*** як місця бою, перемог, зокрема й спортивних. Сьогодні це вживання також актуальне, пор.: *Нинішня війна стала першою у світі, де кіберпростір перетворився на повноцінну* ***арену*** *бойових дій — таку ж, як суходіл, повітря чи море* (Дім, 25.05.2022).

3. Здатність слова в тому чи тому значенні формувати словотвірні зв'язки.

Найпоширенішою похідною одиницею від слова ***аре́на*** є прикметник ***аре́нний*** (деривати ***аре́нно, аренува́ння*** трапляються вкрай обмежено). Його не зафіксовано у словниках, проте узус багатий на тексти, де ця лексема репрезентує насамперед зв'язок із відносно новим значенням слова ***аре́на*** — останнім у словнику **АММ** — 'майданчик у спортивній споруді для змагань спортсменів, ігор і масових виступів; сама видовищна споруда':

1. *Guns, God and Government — світовий* ***аренний*** *концертний тур американського рок-гурту Marilyn Manson* (Вікіпедія, 04.08.2024) (згадаймо вислови *збирати арени, стадіони*); ***Аренний*** *лазертаг — цікавий командний атракціон, що імітує космічні баталії в антуражі футуристичного лабіринту на природі, у торгових центрах, на обладнаних аренах та полігонах, у приміщеннях... Комплексне свято 1, яке включає пейнтбол,* ***аренний*** *лазертаг, квест (3 години 30 хв. сумарно) розраховане на 10 чоловік* (Клуб активного відпочинку..., 04.08.2024).

Зрідка трапляються деривати до слова ***аре́на*** у знач. 1, 2: ***аренний*** *спосіб розміщення сценічного майданчика;* ***аренний*** *характер організації простору культової споруди.*

Г. МІСЦЕ СЛОВА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В АКТУАЛЬНІЙ ПКС

Можливо, цей критерій має бути першим як найочевидніший. Визначити місце мовної одиниці в актуальній ПКС можна, зокрема, методом асоціативного експерименту — опитування для з'ясування уявлень мовців або звернення до асоціативних словників, насамперед до «Українського асоціативного словника» у 4 т. С.В. Мартінек (далі — УАС). Про метод експертного опитування в лексикографії ішлося в лекції О.П. Синчак та В.Ф. Старка на відкритому семінарі відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Синчак, Старко, 2023).

На жаль, слова ***аре́на*** немає в УАСі, проте побіжне нерепрезентативне опитування виявляє такі реакції на це слово-стимул: *світова, міжнародна, арена-ситі (спортивна), вийти на арену, манеж, клоуни.* Так, переважає звернення до значення 'галузь, поле діяльності' і зовсім не спливає перше значення — античне, «гладіаторське».

Ми звернулися для розвідин до нового інструмента ШІ — хисткого, невивченого, штучного, але все ж таки інтелекту, зокрема до чат-боту ChatGPT, — й отримали такий набір реакцій до слова-стимулу ***аре́на***: *спорт, бої, глядачі, сцена, виступ, змагання, стадіон, турнір, трибуни, гладіатори.* Цікавий результат: на першому місці спортивно-змагальне значення, античне — на останньому. Одразу наголосимо, що ці дані сприймаємо як експериментальні, пробні, факультативні, неверифіковані тощо, приймаємо всі критичні застереження — ChatGPT може помилятися і потрібно перевіряти важливу інформацію. Ми свідомі того, що чинник ШІ — це радше привід до роздумів та майбутніх гострих, без сумніву, дискусій щодо ефективности й вірогідности цього дослідницького інструмента, а не негайних дій і висновків. Та все ж цікаво, якою мовною картиною він оперує та із чим нам як дослідникам доведеться стикнутися впритул уже сьогодні. Звісно, результат залежить від бази даних програми — словника і текстів; ChatGPT запевняє, що містить значну кількість українських текстів різних стилів та сфер уживання до 2021 р., однак через відсутність точних даних ми, звісно, не можемо покладатися на ці зізнання ШІ беззастережно.

Отже, пропонуємо до дискусії змоделювати СС СлСт слова ***аре́на*** в АСУМі в такий спосіб[4]:

аре́на, -и, *ж. мн.* аре́ни, аре́н.

1 ~~(4).~~ *~~перен.~~ перев. з означ.* **Галузь, поле діяльності;** *син.* ни́ва, сфе́ра, ца́рина. *Бачимо, куди вкладав Зизаній свій ораторський хист і запал: він у самі церковні справи не замикався, а виходив на політичну* ***арену*** (Єфремов С., Історія українського письменства, 1995, 145); *13 травня 1933 року... Цього дня з літературної* ***арени*** *зійшло двоє із «трьох мушкетерів» (так з чиєїсь доброї волі нарекли Хвильового, Ялового і Досвітнього)* (Знання та праця, 1990, № 6, 16); *Кропивницького тягне «в юрбу простолюдинів», там він бачить свою долю, свою* ***арену*** (Літературна Україна, 14.06.1990, 5).

міжнаро́дна (світова́) аре́на — сфера взаємодії, співпраці та ін. між державами і союзами держав, політичними і громадськими організаціями тощо. *Суттєву роль у розвитку системи міжнародних відносин відіграє баланс сил, котрі діють на* ***світовій арені*** (Політологія, 2010); *Володимир Всеволодович явно відчував себе гравцем і на* ***міжнародній арені,*** *тому втручався і в європейські й навіть візантійські справи* (Історія України від діда Свирида, II, 2017, 119); **зійти́ (схо́дити) з аре́ни** — припинити якусь діяльність, перестати чимсь займатися; *син.* зійти́ зі сві́ту, зійти́ зі сце́ни (з ко́ну). *Поразки безслідно не проходять. Особливо політичні. Сильних вони загартовують. ..Слабких примушують рано чи пізно* ***зійти з арени*** (Вечірній Київ, 12.06.1989, 1); **ви́йти (вихо́дити) на аре́ну** *яку, чого* — почати якусь діяльність, почати чимсь займатися; *син.* ви́йти на сце́ну (кін), ви́йти у світ. *Нині* ***на арену*** *життя* ***виходить*** *зовсім інше покоління, інший тип людей. Вони набагато прагматичніші, скептичніші й цинічніші* (Слабошпицький М., Марія Башкирцева, 1987, 168).

2. Майданчик у спортивній споруді, а також сама споруда для спортивних змагань, ігор і масових виступів. *Першу офіційну гру на «Донбас-****Арені****» «гірники» провели з київською «Оболонню» 27 вересня 2009 року. ..У жовтні 2014-го стадіон постраждав від дій бойовиків, а пізніше клуб почав відновлювати* ***арену*** (ТСН, 30.08.15); *Аренний лазертаг — цікавий командний атракціон, що імітує космічні баталії в антуражі футуристичного лабіринту на природі, у торгових центрах, на обладнаних* ***аренах*** *та полігонах, у приміщеннях* (Клуб активного відпочинку..., 04.08.2024).

льодова́ аре́на — крита ковзанка для проведення тренувань, спортивних матчів та виступів. *Попереду ще 9 тисяч спортивних майданчиків і початок державної програми — 19* ***льодових арен****, сотні ДЮСШ та спортивних інтернатів, нові палаци спорту* (НІСД, 01.12.2021); *Наша* ***льодова арена*** *має стандартні розміри хокейного майданчика, а обладнання дозволяє проводити, як зустрічі аматорських команд, так і матчі професіоналів* (Льодова арена ВДНГ, 12.2022).

---

[4] Перекресленням демонструємо номери значень у попередніх тлумачних загальномовних словниках. Без додаткових знаків подано значення, не засвідчені в інших академічних загальномовних тлумачних словниках.

3 ~~(2)~~. Круглий майданчик посередині цирку, де виступають артисти; *син.* мане́ж. *За цирком холодний дощ: мжичить. На* ***арені*** *клоун зі своєю буфонадою* (Хвильовий Микола, Тв., І, 1990, 391); *З грізним посвистом з неба летять два важких лантухи, клоун їх ловить, ставить у центрі* ***арени*** (Щербак Ю., Світлі танці минулого, 1983, 197); *Сценою у цирку є* ***арена*** (Культура слова, 1989, вип. 36, 39).

4 ~~(3)~~. *чого.* **Місце, де відбувається яка-н. дія, подія;** *син.* гри́ще, майда́нчик, кін, ринг, теа́тр, фронт. *Я щасливий, що помилився, і Україна знову вільна, і ворог тікає. О батьківщино моя! Велика* ***арена*** *кривавих битв* (Довженко О., Україна в огні, 1990, 271); *Василь Симоненко починав з ординарних сентенцій, а прийшов до філософсько-політичного думання, ..до поезії як* ***арени*** *самостійного мислення* (Наука і культура. Україна, 1989, вип. 23, 313).

5 ~~(1)~~. У давньоримському цирку — посипаний піском майданчик, де відбувалися гладіаторські ігри (бої) та ін. *В ці дні я ...був недалекий від того стану екстазу й самозречення, в якому релігійні фанатики дожидали на* ***арені*** *Колізею хижих левів або пізніш ішли на вогнища інквізиції* (Антоненко-Давидович Б., Тв., 1991, 559).

Неминуче постає запитання щодо ремарки *перен.* (*переносне*), коли похідне переносне значення (‘галузь, поле діяльності’) подаємо на першому місці, залишаючи вихідне наприкінці СлСт. Проте відзначимо, що з розвитком мови нові явища стираються — зникає як образність, так і переносність. Зауважимо, що ані до *ручки* дверей, ані до *носика* чайника словники не дають ремарки *перен.*, пор. приклади образних значень, які стали базовими, оскільки втратилися прямі — *ситий (сить), кориця, глинець (алюміній), походити (походження).*

В АСУМі вважаємо за потрібне звернути увагу на представлення цілої низки слів та СС їхніх СлСт — дотепер традиційний логічний принцип подання значень та їхніх відтінків виявляється неконструктивним проти функціонального (за типом уживання). Зокрема, варто зосередити увагу на ще одному критерії, який не виявив своєї значущости для моделювання СС СлСт слова ***аре́на***.

Д. СТРУКТУРА ОКРЕМОГО ЗНАЧЕННЯ У СС СЛОВА

На місце того чи того значення у СлСт може впливати й багатство підзначень[5] у межах одного значення, як-от:

карти́на, -и, *ж. мн.* -ти́ни, -ти́н.

1. ~~(3)~~. ~~*перен.*~~ **Те, що можна бачити, охопити зором або конкретно уявити;** *син.* о́браз, панора́ма, полотно́. *Іванова голова ззаду була розтрощена начисто.. — і від такої* ***картини*** *у людей, здавалося, волосся також ставало дибки* (Матіос М., Солодка Даруся, 2005, 59); *Я несподівано і досить чітко*

[5] Подаємо їх з абзацу для унаочнення.

схоплюю світлом своїх очей буцімто іншу, ніж тільки-но бачену посеред лугу ***картину****: ..посередині — ледь зведене на ноги життя* [теля] (Роговий Ф., Свято останнього млива, 2010, 249).

‖ **Ситуація, сцена, пригода.** *Одна з наших дум кінчається надто пророчистою* ***картиною*** *прощання перед смертю козака з своєю «дружиною вірною, бандурою мальованою»* (Єфремов С., Історія українського письменства, 1995, 275); *Щоб вам легше уявити таку — майже неправдоподібну —* ***картину*** *таємничого зникнення не німої, не глухої, до того ж давно тутешньої жінки водномить і безслідно, було б добре детально описати цю місцевість* (Матіос М., Солодка Даруся, 2005, 38); *Бродячи перехресними стежками, він почув якісь людські голоси і, подолавши зарослий деревами пагорб, побачив* ***картину*** *— серед невеликої галявини стоїть чоловік років п'ятдесяти з ножем у руках* (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 51).

‖ *часто зі сл.* зага́льна, всеохо́пна та ін. **Стан, становище чого-н.** *Працею названих учених* [М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш та ін.] *установлено вже загальну* ***картину*** *розвитку українського письменства в середньому періоді і зв'язано його як з попередніми, так і пізнішими часами, з старим і новітнім письменством* (Єфремов С., Історія українського письменства, 1995, 37); *Окремі локальні наступи не змінюють загальної* ***картини*** *війни* [позиційної] (Україна і світ, 10 кл., 2018, 14); *Усі ці «-оми»* [людський геном та важливі системи — епігеном, мікробіом тощо] *якраз і є тим шляхом, що веде до створення всеохопної* ***картини*** *функціонування нашого організму* (Біологія і екологія, 11 кл., 2019, 309).

‖ **Словесне, мистецьке зображення чого-н. у літературі тощо.** *Лащевський теж показує реальну* ***картину*** *гріхів та вад свого часу, але вже в сфері більш особистій* (Єфремов С., Історія українського письменства, 1995, 179).

карти́на [мо́вна, національнокульту́рна, концептуа́льна *та ін.*] **сві́ту** — система уявлень про реальність, що існує як складник світогляду людини чи суспільства. *Усе, що говорилося про древні цивілізації, заворожувало його* [Русича] *і легко вкладалося в його* ***картину світу*** (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 55).

2 ~~(1)~~. Твір живопису, намальований переважно фарбами на полотні, картоні, дошці тощо. *Вона* [дівчина] *закинула голову вгору, показуючи до неба зуби — не то у вишкірі, не то у страждальницькій усмішці, достоту Мадонна Навахо з* ***картин*** *пастора Джуліані* (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 22); ***Картина*** *П. Пікассо «Герніка» 1937 р. присвячена подіям, коли німецькі бомбардувальники знищили місто басків* (Україна і світ, 10 кл., 2018, 139).

‖ **Полотно, картон, дошка та ін. з таким твором (у рамі або тільки на підрамнику).** — *Ось тут у нас кухня, це ще нерозпаковані* ***картини****. Пробачте, ми нещодавно переїхали* (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 90).

3 ~~(5)~~. *рідко.* **Про кіно-, телефільм.**

4. Епізод, частина акту п'єси, що потребує окремої декорації.

5 ~~(2)~~. *перен., розм.* **Про кого-, що-н., що своїм виглядом викликає захоплення.**

У прикладі з ***карти́ною*** важить також відбиття асоціативних уявлень українців, тобто місце цього слова та його значень у ПКС.

В **УАСі** запропоновано такі асоціації до ***карти́ни: уявити 4; враження 3;*** *обличчя;* ***уявляти 2; бачити;*** *безталанний; пам'ятка; стара 1.* Очевидно, що цей критерій також сприяє переміщенню на перші місця традиційно третього значення **3.** *перен.* ***Те, що можна бачити, охопити зором або конкретно уявити.***

ChatGPT надав такі реакції на слово-стимул ***карти́на***: *мистецтво, полотно, художник, фарби, галерея, рама, пейзаж, натюрморт, портрет.* Таку обмеженість асоціацій тільки одним значенням 'твір живопису' (тут немає реакцій ані на картину-фільм, ані на епізод п'єси, ані на те, що можна уявити) можна пояснити все ж таки чинником механічного перекладу (укр. ***карти́на*** — англ. ***painting***) та слабкою інтеграцією українського контенту, зокрема мовного, у наявні ресурси ШІ. Зрештою, це теж поле для досліджень — проблема ШІ вже постала в науці, а отже, варто її вивчати.

З позицій визначених критеріїв потрібно, на нашу думку, так само переглянути усталену послідовність значень у СлСт низки слів, наприклад:

око́п, -у, *ч.* 1 ~~(2)~~. *військ.* Земляна споруда, що слугує укриттям від вогню, вогневою позицією та місцем спостереження за ворогом для одного бійця або підрозділу; *син.* ша́нець. *Я відчув себе знову володарем у своєму маєтку — все мені дозволено тут чинити: народжувати, викохувати, вбивати, посилати в* ***окопи*** *першої лінії фронту* (Іваничук Р., Бо війна — війною..., 1991, 445). 2 ~~(1)~~. *перев.* окі́п, око́пу. Рів із земляним насипом, валом навколо чого-н.

СУМ-11, УТС, СУМ-20: 1. *перев.* окі́п. Рів із земляним насипом, валом навколо чого-небудь. 2. *військ.* Земляна споруда, що служить укриттям від вогню, вогневою позицією та місцем спостереження за ворогом для одного бійця або підрозділу; шанець. Попри таку лексикографійну біографію похідні одиниці ***око́пний, око́пник, око́пчик / окі́пчик*** стосуються до слова ***око́п*** як укриття від вогню (військове друге значення): **СУМ-11, СУМ-20: око́пник,** а, *ч., розм.* 1. Боєць, який воює в окопах, перебуває на передовій лінії. 2. Той, хто споруджує, риє окопи. **УТС, СУМ-11: око́пний,** -а, -е. Прикм. до **око́п** 2. ‖ Пов'язаний з перебуванням в окопах. *Окопна війна, окопне життя.* — синтагматичні зв'язки теж сигналізують про активність військового значення. **СУМ-20:** Прикм. до **око́п**. ‖ Пов'язаний з перебуванням в окопах. **СЧ-Шт:** (військ.) укоп, викоп, див. редута. — так само актуалізує знач. 2. **ChatGPT** підкріплює цей висновок такими реакціями: *війна, солдати, захист, битва, земля, бункер, бруд, лінія фронту, обстріл, траншея.*

огриза́тися, -а́юся, -а́єшся, *недок.* / **огризну́тися**, -ну́ся, -не́шся, *док., розм.* 1. ~~(2)~~. ~~*перен.*~~ Відповідати на запитання, зауваження, дію і т. ін. кому-н. у різкій, грубій формі. *Стріли, однак, не заподіяли серйозної шкоди добре захищеним і грамотно вишикуваним полкам. Які раз у раз дружно* ***огризалися*** *і, грізно ревучи: «Господи помилуй!» — сунули на татар* (Історія України від діда Свирида, II, 2017, 364). 2 ~~(1)~~. Гарчати, погрожуючи вкусити (про собак, вовків).

У тлумачних словниках — **УТС, СУМ-20, СУМ-11** — подано спочатку пряме значення: 1. Гарчати, погрожуючи вкусити (про собак, вовків). 2. *перен.* Відповідати на запитання, зауваження і т. ін. кому-небудь у різкій, грубій формі. У синонімійних словниках, словникові сленгу, а також асоціативному словнику, як і ШІ, сфокусовано увагу на семантиці людського конфлікту, що, уважаємо, і відповідає реальній ситуації в ПКС. **ССУС:** Різко, незадоволено відповідати; буркотіти. *Не огризайся старшим! Май якусь повагу!* **ССУМ:** огриза́тися *розм. (відповідати кому-небудь на запитання, зауваження, причіпки і т. ін. у різкій, грубій формі)*, вишкіря́тися *розм.*, вишкі́рюватися *розм.*, відга́вкуватися *розм.*, відгриза́тися *розм.*, відга́ркуватися вульг. **УАС:** огризатися: ***їстися*** 1 (ПСС-Карав: *їстися* — гризтися, сваритися). **ChatGPT** — *злитися, різкість, відповідати грубо, агресія, конфлікт, сперечатися, захищатися, сваритися.*

Пропонуємо одразу переструктурований варіант СС СлСт слова ***ка́ва***, а потім наведемо його лексикографійну біографію:

ка́ва, -и, *ж.*

1. Тонізувальний темно-коричневий напій з гіркуватим смаком і насиченим ароматом, який отримують із мелених зерен кавового дерева. *Більше лежати не міг: звівся, умився холодною водою, заварив міцну* ***каву*** (Дімаров А., В тіні Сталіна, 1990, 23); *Дмитро.. швидко впорався з котлетами.., а* ***каву*** *— справжню «арабіку» — перехилив одним ковтком* (Крижанівський А., Томагавки і макогони, 1990, 374); *Також не пишу я про гунів, про готів, Ані про манкуртів, ні про яничарів, Ані про Батурин, ані про Почаїв, Ні про Калнишевського, ні про Мазепу. Варю собі* ***каву****. Читаю газету* (Ірванець О., Лускунчик-2004, 2005, 120); *Перед тобою розкривається новий день. А викуривши сигарету і випивши ритуальної* ***кави****, сідаєш назад у машину і їдеш у дорогий ресторан* (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 10); ***Кава*** *підвищує тиск* (Радіореклама, 12.02.1998); *На світі дуже багато любителів* ***кави****. ..Її батьківщиною є південно-західна ефіопська провінція Кафа* (Наука і суспільство, 1990, № 10, 58); *В Ірпені продовжують міняти пошкоджені вікна за кошти держбюджету. Ранок починається не з* ***кави****. Нова партія вікон для ОСББ «Мінерал»* (ІБГ, Телеграм, 30.06.2022).

бі́ла ка́ва: а) кава з вершками чи молоком; *син.* капучи́но, ла́те; б) кава, зварена зі слабо обсмажених зерен; **ка́ва по-ара́бськи (по-ара́бському, ара́бська, з кардамо́ном)** — спосіб приготування фільтрованої кави, коли смажені дрібномелені кавові зерна заварюють у джезві (турці) з розім'ятими зернами кардамону; напій, приготовлений у такий спосіб; **ка́ва по-туре́цьки (по-туре́цькому, по-схі́дному)** — спосіб приготування нефільтрованої кави, коли смажені дрібномелені кавові зерна заварюють у джезві (турці) перев. із цукром і подають у горнятку; напій, приготовлений у такий спосіб. — *Прошу, це дуже смачно. По-турецькому. Ти вмієш варити* ***каву по-турецькому****? — Справді, смачна, — сьорбнувши напою кивнув Гриць* (Бердник О., Вогнесміх, 1988, 365); **розчи́нна ка́ва; свіжозава́рювана ка́ва** — кава, яку заварюють зараз, цієї миті, відразу до столу. *Чи не щодня Немирич у супроводі своєї ватаги рушає походом по найзнаменитіших міських вина-*

рнях, де залюбки й охоче жартує: ..показує голий зад, б'є вікна і дзеркала, топить маґістратського райцю Щеп'юрського в чані зі ***свіжозаварюваною кавою*** (Андрухович Ю., Коханці Юстиції, 2018, 10); **чо́рна ка́ва** — кава без вершків, молока тощо. *У кабінеті.. стояв маленький столик, а на ньому невеличкі чашечки з* ***чорною кавою*** *і шухляда з сигарами* (Винниченко В., Слово за тобою..., 1989, 105).

2. Зерна, які добувають з плодів кавового дерева — темно-червоних ягід із зеленою двонасінневою кісточкою. *Ну,* ***кава*** *— то не сало. Колись ті зерна у нас навіть свині не їли* (Крижанівський А., Томагавки і макогони, 1990, 276). // Тс. **ка́ва ме́лена.**

ка́ва в зернах (зернова́) — такі обсмажені зерна, які після перемелення використовують для приготування кави; **ка́ва ме́лена** — порошок з таких смажених зерен.

3. *перен., розм.* **Неформальна зустріч, розмова, перепочинок з кавою та легким частуванням.** *Я тисну йому руку, і Лулу в цей момент каже: — З тобою цікаво, Федоре. Наступна* ***кава*** *за мною* (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 17).

на ка́ву *зі сл.* запроси́ти, піти́ *та ін.* — на неформальну зустріч, розмову, перепочинок; **пере́рва на ка́ву** — коротка перерва під час наукової чи ділової зустрічі, перемовин тощо для їди й неформального спілкування.

Дотепер у поданні СС СлСт лексеми ***ка́ва*** у словниках переважав логічний принцип: *дерево — насіння (зерно) — напій*, пор.: **СУМ-11≈УТС:** 1. Тропічне *дерево*, з насіння якого виготовляють ароматний тонізуючий напій; кавове дерево. 2. *Насіння* цього дерева чи порошок із цього насіння. 3. Тонізуючий *напій*, який отримують із зерен кави (поживний напій (з цукром, часто також з молоком чи вершками) із цього порошку). **УСЕ**: Невел. вічнозелені *дерева* або кущі родини маренових; вирощуються задля *насіння* (кавові зерна), яке містить бл. 1,1 % кофеїну, вживають для виготовлення *напою* — кави. Проте в **СУМ-Гр** — словникові живої мови — подано актуальне для ПКС значення першим: **ко́фе** *Та готуй їй чай, та готуй їй каву. Левиц. І. 318.* — без тлумачних уточнень, але з цитати видно, що це напій. В **УАСі** засвідчено те саме: *кава — ранком 3; гість; ранковий 2; ввечері; відмовитися; вночі; дармовий; забутися; звикнути; мовчазний; потурбуватися; темний 1.* Ідеться насамперед про напій, пригощання, гостювання, аж ніяк не про зерна чи дерево. Пор. і **ChatGPT:** ***ка́ва*** *— напій, аромат, бадьорість, зерна, еспресо, лате, кофеїн, сніданок, кав'ярня, бариста* — про дерево ані слова.

Так само варто поміркувати над моделюванням СС СлСт одиниць ***ата́ка, кака́о, кардамо́н, кварта́л, о́ргія, кат, кабала́, касе́та, касе́тний, кана́л, епіце́нтр*** тощо.

Насамкінець висловимо ще одне міркування — чи таким недоторканним є частиномовний критерій для висування в АСУМі на перше місце відсильних значень / тлумачень: *дієприкметник до..., прислівник до..., дія за значенням до...*? Чи зберігати перевагу граматичного / словотвірного принципу моделювання СлСт таких слів, як ***оповіда́ння*** (за СУМ-11, СУМ-20, УТС — дія за значенням ***оповіда́ти***); ***кваліфіко́ваний*** (дієприкметник до ***кваліфікува́ти***); ***катастрофі́чно*** і ***катастрофі́чне*** (прислівник до ***катастрофі́ч-***

ний) тощо. Чи непохитним є тлумачення слова ***оди́н*** насамперед як числівника? Уважаємо це актуальними питаннями для наступних розвідок, зокрема для випрацювання метамови саме активного словника, зорієнтованого на подання норм і переваг уживання слова чи стійкої словосполуки зі змістовними (не відсильними) формулами тлумачення.

Отже, СС СлСт — це послідовність значень полісемічного слова, яка залежить від типу словника й часу його створення відповідно до ПКС та призначення праці. Особливість словника активного типу полягає в тому, що він містить модель мовного знака в дії, а не в статичній системі: перше місце може посісти значення, яке не є історично першим, логічно основним, прямим, архісемним, таким, що відповідає внутрішній формі слова. Динаміку СС слова має бути відбито у СС СлСт відповідно до типу, завдання та призначення лексикографійної праці.

Для моделювання СС СлСт словника активного типу опертям доцільно обрати принцип за типом уживання мовної одиниці, зокрема за параметром активности.

Під час моделювання СС СлСт в АСУМі варто зважати на такі критерії:

А. Лексикографійна історія (біографія) слова.

Б. Кількість та якість цитатного матеріалу.

В. Функціональний потенціал слова, або здатність слова в певному значенні формувати зв'язки:

а) синтагматичні, зокрема ідіоматичні;

б) парадигматичні, зокрема синонімічні та антонімічні;

в) епідигматичні (словотвірні та асоціативні).

Г. Місце слова та його значення в актуальній ПКС.

Д. Структура окремого значення у СС слова (підзначення).

Як критеріями активности лексики, так і критеріями моделювання СС СлСт в АСУМі оперуємо комплексно й динамічно, ураховуючи місце й важливість того чи того лексико-семантичного варіанта в ПКС пересічного українця.

Створення сучасного словника активного типу вимагає ретельного аналізу даних за цими критеріями і формування такої СС СлСт, яка б на наукових засадах відбивала пріоритети та потреби мовців у вживанні слова в тому чи тому значенні або підзначенні залежно від сфери функціонування мови, регістру мовлення тощо. Для цього доцільно застосувати як широку верифікаційну джерельну базу (із залученням словників, друкованої літератури, корпусних даних та інтернет-ресурсів), так і методи асоціативного експерименту — експертного опитування для з'ясування уявлень мовців та семантичного фокуса уваги; метод user research — дослідження користувацької аудиторії — для з'ясування конструктивности, зручности, зрозумілости і т. ін. викладеної у словнику інформації. Це дасть підстави визначити місце певного лексико-семантичного варіанта слова в ПКС сучасних українців, у колективній мовній свідомості, національній мовній пам'яті (історичній і культурній), а отже — змоделювати актуальну СС СлСт на арені сучасного мововжитку.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АММ — Тимофієнко В.І. (уклад.). (2002). *Архітектура і монументальне мистецтво: терміни та поняття*. Київ: Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва.

Андрухович Ю., Коханці Юстиції, 2018 — Андрухович Ю.І. (2018). *Коханці Юстиції*. Чернівці: Меридіан Черновіц.

Антоненко-Давидович Б., Тв., 1991 — Антоненко-Давидович Б.Д. (1999). *Твори у двох томах*. Том 2. Л.С. Бойко (упоряд.). Київ: Наукова думка.

АРСУН — Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. та ін. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

АСУМ — активний словник української мови.

Бердник О., Вогнесміх, 1988 — Бердник О.П. (1988). *Вогнесміх*. Київ: Радянський письменник.

Біологія і екологія, 11 кл., 2019 — Шаламов Р.В., Каліберда М.С., Носов Г.А. (2019). *Біологія і екологія: підручник для 11 класу*. Харків: Соняшник.

Вечірній Київ — *Вечірній Київ. Газета*. https://vechirniy.kyiv.ua/ (дата звернення 15.07.2024).

Винниченко В., Слово за тобою..., 1989 — Винниченко В.К. (1971). *Слово за тобою, Сталіне!* Нью-Йорк: Українська Вільна Академія.

Вікіпедія — *Вікіпедія*. (2024). https://uk.wikipedia.org/ (дата звернення 15.07.2024).

Дереш Любко, Спустошення, 2017 — Дереш Л.А. (2017). *Спустошення*. Київ: Видавництво Анетти Антоненко.

Дім — *Дім. Телеканал*. (2024). https://kanaldim.tv/ (дата звернення 15.07.2024).

Дімаров А., В тіні Сталіна, 1990 — Дімаров А.А. (1990). *В тіні Сталіна*. Київ: Дніпро.

Довженко О., Україна в огні, 1990 — Довженко О.П. (1990). *Україна в огні*. Київ: Радянський письменник.

ЕЕ — *Економічна енциклопедія: у 3 т*. (2000—2002). Київ: Академія.

Єфремов С., Історія українського письменства, 1995 — Єфремов С.О. (1995). *Історія українського письменства*. М.К. Наєнко (ред.). Київ: Femina.

Знання та праця — *Знання та праця. Журнал для юнацтва*. (1990). Вип. 6.

ІБГ, Телеграм — *Ірпінь, Буча, Гостомель Тайм. Телеграм-канал*. https://t.me/s/irpinonline (дата звернення 15.07.2024).

Іваничук Р., Бо війна — війною..., 1991 — Іваничук Р.І. (1991). *Бо війна — війною...* Львів: Каменяр.

Ірванець О., Лускунчик-2004, 2005 — Ірванець О.В. (2005). *Лускунчик-2004*. Київ: Факт.

Історія України від діда Свирида, II, 2017 — Дід Свирид. (2017). *Історія України від діда Свирида: у 5 кн*. Книга 2. Київ: Сілаєва О.В.

Клуб активного відпочинку... — *Клуб активного відпочинку Warriors*. (2024). https://lazertag.kiev.ua (дата звернення 17.07.2024).

Крижанівський А., Томагавки і макогони, 1990 — Крижанівський А.С. (1990). *Томагавки і макогони*. Київ: Дніпро.

Культура слова — *Культура слова: зб. наук. праць*. (1989). Вип. 36.

Літературна Україна — *Літературна Україна. Газета*. https://litukraina.com.ua/ (дата звернення 15.07.2024).

ЛУС — Трофимук М.С., Трофимук О.П. (уклад.). (2001). *Латинсько-український словник*. Львів: Видавництво Львівської богословської академії.

Льодова арена ВДНГ — *Льодова арена ВДНГ*. (2024). https://www.icearenavdng.com.ua/ (дата звернення 12.07.2024).

Матіос М., Солодка Даруся, 2005 — Матіос М.В. (2005). *Солодка Даруся*. Львів: ЛА «ПІРАМІДА».

Наука і культура. Україна — *Наука і культура. Україна: зб. наук. праць*. (1989). Вип. 23.

Наука і суспільство — *Наука і суспільство. Журнал*. (1990). Вип. 10.

НІСД — *Національний інститут стратегічних досліджень*. https://niss.gov.ua/ (дата звернення 12.07.2024).

Політологія, 2010 — Гетьманчук М.П., Грищук В.К., Турчин Я.Б. (2010). *Політологія: навчальний посібник*. Київ: Знання. http://surl.li/umxymg (дата звернення: 10.07.2024).

ПСС-Карав — Караванський С.Й. (уклад.). (2012). *Практичний словник синонімів української мови*. Львів: БаК.

Радіореклама — *Українське радіо. Реклама*. (1998).

Роговий Ф., Свято останнього млива, 2010 — Роговий Ф. (2010). *Свято останнього млива. Сага затопленого Посулля*. Роговий Ю.Ф. (упоряд.) http://surl.li/lfvnvc (дата звернення 17.07.2024).

СІС — Мельничук О.С. (1985). *Словник іншомовних слів*. Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії.

Слабошпицький М., Марія Башкирцева, 1987 — Слабошпицький М.Ф. (1987). *Марія Башкирцева*. Київ: Дніпро.

СлСт — словникова стаття.

СС — семантична структура.

ССМ — Гумецька Л.Л., Керницький І.М. (ред.). (1978). *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст*. Том 2 (с. 325). Київ: Наукова думка.

ССУМ — Бурячок А.А. та ін. (ред.). (1999). *Словник синонімів української мови: у 2 т*. Київ: Наукова думка.

ССУС — Кондратюк Т.М. (упоряд.). (2006). *Словник сучасного українського сленгу*. Харків: Фоліо.

СУМ-Гр — Грінченко Б.Д. (уклад.). (1907—1909). *Словарь української мови: в 4 т*. Київ: [б. в.].

СУМ-11 — Білодід І.К., Горецький П.І., Бурячок А.А. та ін. (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т*. Київ: Наукова думка.

СУМ-20 — Русанівський В.М., Тараненко О.О., Єрмоленко С.Я. та ін. (2010—). *Словник української мови: у 20 т*. Київ: Наукова думка.

СЧ-Шт — Штепа П. (уклад.). (1976). *Словник чужослів: словник чужослів знадібки* (буклет). Торонто: Іван Гладун і сини.

ТСН — *Телевізійна служба новин*. (2024). https://tsn.ua (дата звернення 17.07.2024).

УАС — Мартінек С.В. (2007). *Український асоціативний словник: у 2 т*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

Україна і світ, 10 кл., 2018 — Гісем О.В., Мартинюк О.О. (2018). *Історія: Україна і світ: підручник для 10 класу*. Харків: Ранок.

УСЕ — *Універсальний словник-енциклопедія*. https://slovnyk.me/ (дата звернення: 12.06.2024).

УТС — Бусел В.Т. (уклад). (2016). *Український тлумачний словник*. Київ — Ірпінь: Перун.

ФСУМ — Паламарчук Л.С., Білоноженко В.М. та ін. (уклад.). (1993). *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн.* Київ: Наукова думка.

Хвильовий Микола, Тв., І, 1990 — Хвильовий Микола. (1990). *Твори у двох томах*. Том 1. М.Г. Жулинський, П.І. Майдаченко (упоряд.). Київ: Дніпро.

ШІ — штучний інтелект.

Щербак Ю., Світлі танці минулого, 1983 — Щербак Ю.М. (1983). *Світлі танці минулого*. Київ: Радянський письменник.

ChatGPT — *Чат-бот з генеративним штучним інтелектом*. (2024). https://openai.com/index/chatgpt/ (дата звернення 15.07.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Апресян Ю.Д. (1974). *Лексическая семантика: синонимические средства языка*. Москва: Наука.

Жуйкова М.В. (2023). *Співвідношення наукової та «наївної» картини світу в дефініціях: лекція в рамах наукового семінару відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики ІУМ НАНУ* (15.05.2023). http://surl.li/bvkppw (дата звернення: 10.06.2024).

Карпіловська Є.А. (2023). Розвиток типології українських словників XXI ст. у слов'янських паралелях. *Інститут української мови НАН України*. http://surl.li/sirqli (дата звернення: 10.06.2024).

Кислюк Л.П. (2021). Термін у тлумачному словнику активного типу. *Термінологічний вісник, 6,* 179—189.

Колоїз Ж.В. (2005). Семантичні неологізми як результат семантичної деривації. *Вісник ХНУ. Серія: Філологія, 44*(659), 6—11.

Мовчун Л.В. (2023). Розвиток української лексикографічної традиції: від словника живої мови до тлумачного словника активного типу. *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука* (с. 423—437). Київ.

Ніковський А.В. (2017). Вступне слово. *Словник української мови: у 3-х т*. Том 1. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з вид. 1927.

Самойлова І.А. (1999). *Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70—90-х років XX ст.)* [автореф. дис. канд. філол. наук]. Київ.

Самойлова І.А. (2021). Опис іменників з параметричною семантикою в активному тлумачному словнику: лексикографічний експеримент. *Українська мова, 3*(79), 77—96.

Синчак О.П., Старко В.Ф. (2023). *Метод експертного опитування в сучасній лексикографії: лекція в рамах наукового семінару відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики ІУМ НАНУ* (03.04.2023). http://surl.li/ntyfyn (дата звернення: 17.06.2024).

Сніжко Н.В. (2010). Моделі багатозначності українських іменників (за матеріалами тлумачної лексикографії). *Лексикографічний бюлетень, 19*, 83—93.

Тараненко О.О. (2007). Активний словник. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Наукова думка.

Тищенко О.М. (2023). Динаміка семантичної структури статті: словник живої мови за редакцією Б.Д. Грінченка і сучасний словник активного типу. *Українська мова, 4*, 21—39.

Цигвінцева Ю.О. (2021). *Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики* [автореф. дис. докт. філос.]. Київ. http://surl.li/ssqeem (дата звернення 27.06.2024).

Статтю отримано 05.08.2024

LEGEND

АММ — Tymofiienko, V.I. (Ed.). (2002). *Architecture and monumental mysticism: Terms and concepts*. Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu problem suchasnoho mystetstva (in Ukrainian).

Андрухович Ю., Коханці Юстиції, 2018 — Andrukhovych, Yu.I. (2018). *Lovers of Justice*. Chernivtsi: Merydian Chernovits (in Ukrainian).

Антоненко-Давидович Б., Тв., 1991 — Antonenko-Davydovych, B.D. (1999). *Works in two volumes*. Vol. 2. L.S. Boyko (Ed.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

АРСУН — Karpilovska, Ye.A., Kysliuk, L.P., & Klymenko, N.F. et al. (2013). *Active resources of modern Ukrainian nomination: ideographic dictionary of new vocabulary*. Kyiv: TOV "KMM" (in Ukrainian).

АСУМ — Active dictionary of Ukrainian language (in Ukrainian).

Бердник О., Вогнесміх, 1988 — Berdnyk, O.P. (1988). *Fire laugh*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).

Біологія і екологія, 11 кл., 2019 — Shalamov, R.V., Kaliberda, M.S., Nosov, H.A. (2019). *Biology and ecology: a textbook for the 11th grade*. Kharkiv: Soniashnyk (in Ukrainian).

Вечірній Київ — *Evening Kyiv. Newspaper*. Retrieved July 15, 2024 from https://vechirniy.kyiv.ua/ (in Ukrainian).

Винниченко В., Слово за тобою..., 1989 — Vynnychenko, V.K. (1971). *The word is yours, Stalin!* New York: Ukrainska Vilna Akademiia (in Ukrainian).

Вікіпедія — *Wikipedia*. (2024). Retrieved July 15, 2024 from https://uk.wikipedia.org/ (in Ukrainian).

Дереш Любко, Спустошення, 2017 — Deresh, L.A. (2017). *Devastation*. Kyiv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko (in Ukrainian).

Дім — *Home. TV channel*. (2024). Retrieved July 15, 2024 from https://kanaldim.tv/ (in Ukrainian).

Дімаров А., В тіні Сталіна, 1990 — Dimarov, A.A. (1990). *In the shadow of Stalin*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Довженко О., Україна в огні, 1990 — Dovzhenko, O.P. (1990). Ukraine is on fire. Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).

ЕЕ — *Economic Encyclopedia: in 3 vols*. (2000—2002). Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).

Єфремов С., Історія українського письменства, 1995 — Yefremov, S.O. (1995). *History of Ukrainian literature*. M.K. Nayenko (Ed.). Kyiv: Femina (in Ukrainian).

Знання та праця — *Knowledge and work. Magazine for youth*. (1990). Vol.6 (in Ukrainian).

ІБГ, Телеграм — *Irpin, Bucha, Gostomel Time. Telegram channel*. Retrieved July 15, 2024 from https://t.me/s/irpinonline (in Ukrainian).

Іваничук Р., Бо війна — війною..., 1991 — Ivanychuk, R.I. (1991). *Because war is war...* Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Ірванець О., Лускунчик-2004, 2005 — Irvanets, O.V. (2005). *Nutcracker-2004*. Kyiv: Fakt (in Ukrainian).

Історія України від діда Свирида, II, 2017 — Did Svyryd. (2017). *History of Ukraine from Grandfather Svyrid: in 5 books*. Book 2. Kyiv: Silaieva O.V. (in Ukrainian).

Клуб активного відпочинку... — *Warriors Active Recreation Club*. (2024). Retrieved July 17, 2024 from https://lazertag.kiev.ua (in Ukrainian).

Крижанівський А., Томагавки і макогони, 1990 — Kryzhanivskyi, A.S. (1990). *Tomahawks and makogons*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Культура слова — *Culture of the word: Coll. of science works.* (1989). Vol. 36 (in Ukrainian).

Літературна Україна — *Literary Ukraine. Newspaper.* Retrieved July 15, 2024 from https://litukraina.com.ua/ (in Ukrainian).

ЛУС — Trofymuk, M.S., & Trofymuk, O.P. (Eds.). (2001). *Latyn-Ukrainian dictionary.* Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi bohoslovskoi akademii (in Latyn and Ukrainian).

Льодова арена ВДНГ — *VDNG Ice Arena.* (2024). Retrieved July 12, 2024 from https://www.icearenavdng.com.ua/ (in Ukrainian).

Матіос М., Солодка Даруся, 2005 — Matios, M.V. (2005). *Sweet Darusia.* Lviv: LA "PIRAMIDA" (in Ukrainian).

Наука і культура. Україна — *Science and culture. Ukraine: Coll. of science works.* (1989). Vol. 23 (in Ukrainian).

Наука і суспільство — *Science and society. Magazine.* (1990). Vol. 10 (in Ukrainian).

НІСД — *National Institute for Strategic Studies: Official site.* Retrieved July 12, 2024 from https://niss.gov.ua/ (in Ukrainian).

Політологія, 2010 — Hetmanchuk, M.P., Hryshchuk, V.K., Turchyn, Ya.B. (2010). *Political science: study guide.* Kyiv: Znannia. Retrieved July 12, 2024 from http://surl.li/umxymg (in Ukrainian).

ПСС-Карав — Karavanskyi, S.Y. (Ed.). (2012). *A practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language.* Lviv: BaK (in Ukrainian).

Радіореклама — *Ukrainian Radio. Advertising* (in Ukrainian).

Роговий Ф., Свято останнього млива, 2010 — Rogovyi, F. (2010). *The holiday of the last harvest. Saga of the sunken Posully.* Rohovy Yu.F. (Ed.). Retrieved July 17, 2024 from http://surl.li/lfvnvc (in Ukrainian).

СІС — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1985). *Dictionary of foreign words.* Kyiv: Holovna redaktsiia ukrainskoi radianskoi entsyklopedii (in Ukrainian).

Слабошпицький М., Марія Башкирцева, 1987 — Slaboshpytskyi, M.F. (1987). *Maria Bashkirtseva.* Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

СлСт — dictionary article.

СС — semantic structure.

ССМ — Humetska, L.L., Kernytskyi, I.M. (Ed.). (1978). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV—XV centuries.* Vol. 2 (p. 325). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ССУМ — Buriachok, A.A. et al. (Ed.). (1999). *Dictionary of synonyms of the Ukrainian language: in 2 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ССУС — Kondratiuk, T.M. (Ed.). (2006). *Dictionary of current Ukrainian slang.* Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

СУМ-Гр — Hrinchenko, B.D. (Ed.). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian Language: in 4 vols.* Kyiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).

СУМ-11 — Bilodid, I.K., Horetskyi, P.I., & Buriachok, A.A. et al. (1970—1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

СУМ-20 — Rusanivskyi, V.M., Taranenko, O.O., & Yermolenko, S.Ya., et al. (2010—). *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

СЧ-Штр — Shtepa, P. (Ed.). (1976). *Dictionary of aliens: Dictionary of aliens from the beginning* (booklet). Toronto: Ivan Hladun i syny (in Ukrainian).

ТСН — *Television news service.* (2024). Retrieved July 17, 2024 from https://tsn.ua (in Ukrainian).

УАС — Martinek, S.V. (2007). *Ukrainian associative dictionary: in 2 vols.* Lviv: Vydavnychyi tsentr LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).

Україна і світ, 10 кл., 2018 — Hisem, O.V., Martyniuk, O.O. (2018). *History: Ukraine and the world: a textbook for the 10th grade.* Kharkiv: Ranok (in Ukrainian).

УСЕ — *Universal Dictionary-Encyclopedia.* Retrieved June 30, 2024 from https://slovnyk.me/ (in Ukrainian).

УТС — Busel, V.T. (Ed.). (2016). *Ukrainian dictionary.* Kyiv — Irpin: Perun (in Ukrainian).

ФСУМ — Palamarchuk, L.S., & Bilonozhenko, V.M. et al. (Eds.). (1993). *Phraseological dictionary of Ukrainian language: in 2 vols.* Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).

Хвильовий Микола, Тв., І, 1990 — Khvylovyi Mykola. (1990). *Works in two volumes.* Vol. 1. M.G. Zhulynskyi, P.I. Maidachenko (Ed.). Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

ШІ — artificial intelligence.

Щербак Ю., Світлі танці минулого, 1983 — Shcherbak, Yu.M. (1983). *Bright dances of the past.* Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).

ChatGPT — *Chatbot with generative artificial intelligence.* Retrieved June 30, 2024 from https://openai.com/index/chatgpt/

REFERENCES

Apresian, Yu.D. (1974). *Lexical semantics: synonymous means of language.* Moscow: Nauka (in Russian).

Karpilovska, Ye.A. (2023). Development of the typology of Ukrainian dictionaries of the 21st century in Slavic parallels. *Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine.* Retrieved June 10, 2024 from http://surl.li/sirqli (in Ukrainian).

Koloiz, Zh.V. (2005). Semantic neologisms as a result of semantic derivation. *KHNU Bulletin. Series: Philology, 44*(659), 6—11 (in Ukrainian).

Kysliuk, L.P. (2021). The term in the explanatory dictionary of the active type. *Terminological bulletin, 6*, 179—189 (in Ukrainian).

Movchun, L.V. (2023). The development of the Ukrainian lexicographic tradition: from the dictionary of the living language to the explanatory dictionary of the active type. *Lexicographic paradigm of the 21st century: theory and methodology. To the 100th anniversary of the birth of Leonid Sidorovich Palamarchuk* (pp. 423—437). Kyiv (in Ukrainian).

Nikovskyi, A.V. (2017). An introductory word. *Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vols.* Vol. 1. Reprint from ed. 1927. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Samoilova, I.A. (1999). Processes of semantic derivation in the vocabulary of the modern Ukrainian literary language (on the material of neologisms of the 70s-90s of the 20th century) [Autoref. thesis Ph.D of Philol. Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).

Samoilova, I.A. (2021). Description of nouns with parametric semantics in the active explanatory dictionary: lexicographical experiment. *Ukrainian language, 3*(79), 77—96. https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.077 (in Ukrainian).

Snizhko, N.V. (2010). Models of polysemy of Ukrainian nouns (based on the materials of interpretative lexicography). *Lexicographic bulletin, 19*, 83—93 (in Ukrainian).

Synchak, O.P. & Starko, V.F. (2023). *Expert survey method in modern lexicography: a lecture in the framework of the scientific seminar of the department of lexicology, lexicography and structural-mathematical linguistics of the IUM of the National Academy of Sciences of Ukraine* (03.04.2023). Retrieved June 17, 2024 from http://surl.li/ntyfyn (in Ukrainian).

Taranenko, O.O. (2007). Active dictionary. *Ukrainian language: Encyclopedia.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Tsyhvintseva, Yu.O. (2021). *Sources and methods of neosemanticization of modern Ukrainian vocabulary* [Autoref. thesis Dr. Philosophy]. Kyiv. Retrieved June 27, 2024 from http://surl.li/ssqeem (in Ukrainian).

Tyshchenko, O.M. (2023). Dynamics of the semantic structure of the article: a dictionary of the living language edited by B.D. Hrinchenko and a modern dictionary of the active type. *Ukrainian language, 4*, 21—39 (in Ukrainian).

Zhuikova, M.V. (2023). *Correlation between the scientific and "nanve" picture of the world in definitions: a lecture in the framework of the scientific seminar of the department of lexicology, lexicography and structural-mathematical linguistics of the IUM of the National Academy of Sciences of Ukraine* (15.05.2023). Retrieved June 10, 2024 from http://surl.li/bvkppw (in Ukrainian).

Received 05.08.2024

Oksana Tyshchenko, Candidate of Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tom-73@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5709-1252

MODELING OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF A DICTIONARY ARTICLE IN ACTIVE LEXICOGRAPHY

In the article, the main attention is paid to the semantic structure of the dictionary article: its definition, differentiation from the semantic structure of the word; the principles of its semantic modeling, in particular by the type of use of language units; consider the criteria for semantic modeling of a dictionary article in an active type dictionary; as well as the dynamics of the semantic model of a language sign in action on the example of the materials of a new dictionary of the active type.

Semantic structure of the dictionary article is a sequence of meanings of a polysemic word, which depends on the type of dictionary and the time of its creation in accordance with the everyday picture of the world and the purpose of the work. The peculiarity of the dictionary of the active type is that it contains a model of a linguistic sign in action, and not in a static system: a meaning that is not historically the first, logically basic, direct, archisemous, that corresponds to the internal form of the word can rise to the first place. The dynamics of the semantic structure of the word should be reflected in the semantic structure of the dictionary article in accordance with the type, task and purpose of the lexicographic work. In order to model the semantic structure of the dictionary article dictionary of the active type, it is expedient to choose a principle based on the type of use of the language unit, in particular, based on the activity parameter. The creation of a modern dictionary of the active type requires a careful analysis of data according to these criteria and the formation of such a semantic structure of the dictionary article, which would, reflect the priorities and needs of speakers in the use of a word in this or that meaning or sub-meaning depending on the sphere of language functioning.

Keywords*: active type dictionary, semantic structure of a word, semantic structure of a dictionary article, principles/criteria of semantic modeling, language / lexicographic dynamics.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.028
УДК 811.161.2+811.162.1]'373.7-055.2

І.Ю. ШКІЦЬКА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009
E-mail: i.shkitska@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0252-8111

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ В ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті порівняно образ матері, вербалізований у польських і українських пареміях. Описано номінації на позначення матері, відображені в фразеологійно-паремійному матеріалі польської та української мов. На прикладі паремій визначено ставлення до материнства у традиційній польській і українській культурах, з'ясовано роль матері у вихованні дітей. У фразеологійно-паремійному матеріалі обох мов установлено опозиції «мати — дружина», «батько — мати», «мати — мачуха», що підкреслюють важливість матері в житті кожної людини. Схарактеризовано образ свекрухи, відбитий у польських і українських пареміях. Виявлено негативнооцінні характеристики жінки-матері.

***Ключова слова**: образ матері, польська мова, українська мова, паремії, прислів'я, приказки, номінації, засоби вербалізації материнства.*

У зв'язку з глобалізаційними процесами, стрімким розвитком новітніх технологій і цифровізацією різних сфер соціального життя постають проблеми діалогу культур та збереження національних мов. З огляду на це наукові студії, у яких порівнюють традиційні культури різних народів, і дослідження, що мають на меті вивчити вияви національної самобутности в мові, викликають зацікавлення широкої наукової спільноти.

Зважаючи на ці тенденції і поступ у сфері гендерологійних наукових студій, наша розвідка, мета якої — порівняти репрезентацію образу матері в польських і українських пареміях, актуальна та відповідає запитам сучасного слов'янського мовознавства й гендерології.

Цитування: Шкіцька І.Ю. (2024). Репрезентація образу матері в польських та українських пареміях. *Українська мова, 3*(91), 28—41. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.028

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Концепт *мати* вивчено в наукових працях А.В. Чернової (Чернова, 2010), В.В. Калько (Калько, 2013), Ю.С. Макарець, О.М. Сліпчук (Макарець, Сліпчук, 2013), Ж.В. Марфіної (Марфіна, 2014) та ін. На фразеологійно-паремійному матеріалі слов'янських, германських і романських мов З.Г. Коцюба визначила специфіку вербалізації універсальних і національно зумовлених характеристик *батька* та *матері* (Коцюба, 2010). Концепт *мати* як репрезентант макроконцепту *жінка* дослідила Т.М. Сукаленко (Сукаленко, 2010, с. 168). Особливості репрезентації родинних цінностей у польських пареміях схарактеризовано у працях Т.О. Мороз (Мороз, 2021), а на матеріалі української мови — у розвідці польської дослідниці Пауліни Муравської (Murawska, 2016).

Образ матері посідає центральне місце в системі національних цінностей поляків і українців, характеризується емоціогенністю та позитивнооцінною конотацією. Серед номінацій на позначення цього образу в польських паремійних одиницях найчастотнішими постають *matka, mama* і *mać* (старопольська форма слова *matka*): *Szczęsliwa ta* ***matka****, co ma syna księdzem, ale ta szczęsliwsza, co ma żołnierzem* (Adalberg, 1889—1894, s. 533); ***Mamo****, daj skwareczkę, powiem po lacinie amen* (там само, s. 284); *Jaka rzepa, taka nać; jaka córka, taka* ***mać*** (там само, s. 484). Поодинокі приклади знаходимо з номінаціями, вербалізованими лексемами *mamunia, matula, neńka*: *Chcesz córuni, podobaj się dowprzyd* ***mamuni*** (там само, s. 72); *Na złość* ***matuli****, niech mi uszy puchną* (там само, s. 292); *Szkoda, szkoda, że jej tatka z* ***neńką*** *mieszków nie dali* (там само, s. 559).

На позначення образу матері в українських пареміях ужито номінації *мати, матір, матінка, ненька, матіночка, мама, матка, мамка*: ***Мати****, як ясне сонечко* (Пазяк, 2001, с. 62); ***Матір*** *не купити, не заслужити* (Номис, 2003, с. 194); *Нема кращого друженька, як* ***матінка*** *рідненька* (Пазяк, 2001, с. 65); *У кого* ***ненька****, в того і головка гладенька* (Номис, 2003, с. 194); *Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки: нема ж і роду ріднішого над* ***матіночки*** (там само); *З бідою, як з рідною* ***мамою*** (Пазяк, 2001, с. 213); *Кожушина латка, як рідная* ***матка*** (там само, с. 28); *Які* ***мамка*** *й татко, таке й дитятко* (ПТП). Як бачимо, в українських пареміях назв матері значно більше, ніж у польських, і серед українських номінацій матері багато пестливих форм.

Образ матері тісно пов'язаний з існуванням і буттям людини (Bartmiński, 2007, s. 151). Кровна спорідненість є важливою ознакою роду як суспільної інституції (Макарець, Сліпчук, 2013, с. 76). У приказці *Що воно за родина, як мене не родила* (Номис, 2003, с. 194) слово *родина* позначає тільки одного її члена — матір як берегиню родинного вогнища (Макарець, Сліпчук, 2013, с. 77). Фразеологійно-паремійний матеріал польської та української мов позиціонує матір як особу, яка приводить людину на світ, народжує, що вербалізовано дієсловами *rodzić, porodzić, родити / рожати, народити, зворотом «brzuch bolał»* (під час пологів): *Matka* ***rodzi****, ojciec płodzi* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Nie jedna nas matka* ***porodziła*** (там само); *Nie matka ta, co ją* ***brzuch nie bolał*** (там само); *А спатки така, що мати її* ***родила*** *до сна* (Номис, 2003, с. 232); *На те мати* ***родила****, щоб дівчина*

любила: чорні очі вліпила (там само, с. 284); *Нас* ***родила****, нам же ся і пригодила* (там само, с. 194); *Одна мати* ***рожає****, да не один обичай дає* (Пазяк, 1990, с. 111); *Одна мати* ***родила****, одну й смерть дала* (там само). Водночас знаходимо приклади паремійних одиниць, у яких підкреслено думку про те, що дати життя дитині — мало, важливо її виростити і виховати: *Nie ta matka, co porodziła, ale ta, co wychowała* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Nie ta matka, co zrodzi, ale co wychowa* (там само); *Не та мати, що родила, а та, що виховала* (Плав'юк, 1996, с. 169); *Не та мама, що народить, а та, що до розуму доводить* (Плав'юк, 1946, с. 196).

Серед польських і українських паремій фіксуємо приказки, що репрезентують материнство як щось природне та звичне: *Każda Maryna może mieć syna* (Adalberg, 1889—1894, s. 288); *Була б жінка, діти будуть* (Номис, 2003, с. 190); *Аби дружинка, дасть Бог дитинку* (там само). Проте приказки *Żona bez dzieci, jak bez ryby sieci* (Adalberg, 1889—1894, s. 119); *Biada bez dzieci, biada i z dziećmi* (Krzyżanowski, 1969, s. 527); *Хата без дитини, то цвинтар* (Плав'юк, 1946, с. 99); *Хата з дітьми базар, а без них кладовище* (Плав'юк, 1996, с. 276); *Гірше без маржини, як без дитини* (там само, с. 196); *Ні роду, ні плоду* (там само, с. 279) передають думку про важливість материнства і дітей для жінки та родини загалом.

Матір позиціоновано як важливу цінність для кожної людини. Це засвідчують паремії, що вербалізують такі твердження:

а) ***мати матір — радість для дитини***: *Біля рідної матки добре дитятку* (ПТП); *На сонці тепло, а біля матері добре* (там само); *Найдорожча пісня, з якою мати колисала* (там само); *Пташка радіє весні, а дитя — матері* (там само); *Поти ягнятка скачуть, поки матір бачуть* (Номис, 2003, с. 194); *Рідна мати — цвіт життя* (Плав'юк, 1996, с. 170); *То ті цвіти красні, котрі зацвітають, то ті діти щасні, котрі матір мають* (ПТП); *Сліпе щеня і те до матері лізе* (Пазяк, 1990, с. 224). Фразеологійно-паремійний матеріал засвідчує, що навіть недобра мати для своїх дітей є важливою: *І задрипана ворона своїм дітям оборона* (ПТП); *Найгірша мати хоче мати найліпші діти* (Плав'юк, 1946, с. 195);

б) ***утрата матері є горем***: *Płakać po cudzej matce, kiedy swoja nie żyje* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Jak z matki duch, to z dzieci puch* (там само, s. 689) — після смерті матері діти розлітаються по світу, як пух; *Нещасний рік, як умре прорік* (батько або мати умре) (Номис, 2003, с. 194); *Без матері й сонце не гріє* (ПТП); *Jakby z matki zdjął skórę* (Adalberg, 1889—1894, s. 689); *Дивиться так, наче йому хто рідну маму зарізав* (Пазяк, 2001, с. 132); *Так ся на мене дивит, якби-м му маму вбив* (там само) — дивиться недобре: зі злістю, образою; *Заводить, як по рідній мамі* (там само, с. 134), що означає «сильно плаче»; *Як хто хоче, так за своєю мамою плаче* (Плав'юк, 1946, с. 196). Зазначимо, що у традиційній польській та українській культурах смерть матері (чи батька) вважали більшим горем, ніж смерть дитини: *Gdy umrze dziecina, to mała dolina, a jak umrze mama, to wielka jama* (Adalberg, 1889—1894, s. 118); *Як умре дитина, то мала щербина, а як тато або мама, то велика яма* (Номис, 2003, с. 194);

в) ***матері (як і батька) не купити***: *Drugiej matki nie znajdziesz* (Adalberg, 1889—1894, s. 290); *Matki nie kupić* (там само, s. 292); *Za pieniądze matki nie kupisz* (там само); *Za pieniądze wszystkiego dostanie, prócz ojca i matki* (там само, s. 355); *Всього можна купити в місті, та отця та матері не дістанеш* (Номис, 2003, с. 194); *Нема тих яток, що продають рідних маток* (там само); *Усе купиш — матері, батька не купиш* (там само); *Мати ж наша мати, де тебе узяти* (там само, с. 193); *Нема того краму, щоб купити маму* (ПТП); *Жалій батька з матір'ю — інших не знайдеш* (там само);

г) ***матір високо цінують***: *Targuje się, jak o rodzoną matkę* (Adalberg, 1889—1894, s. 559); *Zacenił, jak djabeł za swoją matkę* (там само, s. 49); *Дорого, як за рідну матір* (Пазяк, 2001, с. 96); *Заломив ціну, як за рідну маму* (там само, с. 164); *Цінить, як за маму* (там само, с. 167); *Zabiłeś ty mnie świnię, a ja tobie matkę* (Adalberg, 1889—1894, s. 557) — засудження мстивої людини, яка завдала незмірної шкоди іншим; *Здере, хоч із рідної мами* (Пазяк, 2001, с. 102) — ідеться про жадібних людей;

ґ) ***до матері, як і до батька, потрібно ставитися з повагою і турботою***, бо гармонійні стосунки з батьками є запорукою щастя, добробуту, удачі (Марфіна, 2014, с. 56): *Słuchaj ojca, matki: da Bóg i dostatki* (Adalberg, 1889—1894, s. 335); *Kto nie słucha matki, ten pójdzie za kratki* (там само, s. 292); *Kto nie słucha ojca, matki, niech słucha psiej skóry* (там само, s. 355); *Kto matce nie wycierpi, ten ojcu oczy wyłupi* (там само, s. 292); *Macochy się bój, matkę kochaj, szanuj obie* (там само, s. 281); *Nie ucz matki jak się dzieci robi* (http://przyslowia—polskie.pl/przyslowia/n); *Wiezie, jak sowizdrzał matkę* (ідеться про ситуацію, коли хтось швидко і необережно їде поганою дорогою, везучи пасажирів, «sowizdrzał» — лихач, легковажний водій, жартівник) (Adalberg, 1889—1894, s. 593); *Шти отця-матір, будеш довголітен на землі* (Номис, 2003, с. 194); *Шануй батька й неньку — буде тобі скрізь гладенько* (Плав'юк, 1996, с. 289); *Хто батька і матері не слухає, той послухає чужу нагайку* (там само, с. 170); *Що можна мамці, того не можна ляльці* (ПТП). Основними засобами вербалізації поваги постають дієслова *słuchać, szanować, cierpieć, dochować; слухати, шанувати, штити* (поважати).

Образ матері в польській і українській культурах зазнав сакралізації, що виражають твердження про силу материнської любови та молитви, застереження не залишати матір і не ображати її: *Głos matki, głos Boga* (Adalberg, 1889—1894, s. 290); *Батькова та матчина молитва з моря викидає, а прокльони в калюжі топлять* (Номис, 2003, с. 194); *Материнська молитва з дна моря підіймає/рятує* (Плав'юк, 1996, с. 169); *Матірня любов сягає аж поза гріб* (Плав'юк, 1946, с. 195); *Хто свою матір забуває, того Бог карає* (там само, с. 196); *Як матір покинеш, то й сам загинеш* (ПТП); *Сльози матері даремно ніколи не пропадають* (там само). Словам матері (і її благословінню) приписували магічну силу: *Куля мине, а материне слово не мине* (Номис, 2003, с. 194); *Рідної матері слівце — як літнє сонце: бо хоча б і було хмарненько, а від маминого слова тепленько* (ПТП). Приказка *Який талан матці, такий і дитятці* (Номис, 2003, с. 190) виражає думку про подібність долі матері та її дітей.

І в польській, і в українській культурах *мати* — уособлення вірности та безмежної любови: *Największa jest miłość matki, druga psia, a trzecia kochanki* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Do ludzi po rozum, do matki po serce* (там само, s. 290); *Dla każdej matki miłe jej dziatki* (там само, s. 689); *Każdej małpie własne małpiątko drogie* (там само, s. 284); *Нема кращого друженька, як матінка рідненька* (Пазяк, 2001, с. 65); *Одна мати вірна порада* (Номис, 2003, с. 285); *Материнська любов і ласка кінця не зна* (Плав'юк, 1996, с. 169); *Лагідна, як мати рідна* (Пазяк, 2001, с. 80); *Матірня любов ніколи не змінюється* (Плав'юк, 1946, с. 195); *Любов мамина й на віддалі гріє* (ПТП); *Людям — як болото, а матері — як золото* (Плав'юк, 1996, с. 95); *У сови погані совенята, а все їй найкращі* (ПТП); *Дитина хоч кривенька, а батькові-матері миленька* (Плав'юк, 1996, с. 95); *Хоч дитя ходить криво, та батькові і матері мило* (там само).

Паремійні одиниці, у яких репрезентовано опозицію «мати — дружина», виражають думку про те, що материнська відданість і любов є сильнішими, ніж почуття супутниці життя: *Жінка для совіту, теща для привіту, а мати рідна краще од всього світу* (Номис, 2003, с. 194); *Де мати плаче, там ріки течуть, де сестра плаче, струмки біжать, де жінка плаче — роси нема* (ПТП). Проте в деяких приказках дружину позиціоновано як кращу за матір і таку, що має перевагу — може народити дитину: *Żona mężowi może urodzić, a matka nie* (Adalberg, 1889—1894, s. 654); *Боже, що та жінка може! Як її взяти, то лучче, як мати* (Номис, 2003, с. 187); *З жінкою любої-милої рибки піймаєш, а з матір'ю лиха з два* (там само).

Образ матері в обох порівнюваних культурах має конотацію турботливости: *Dziecię matka piastuje, a sierotę Bóg* (Adalberg, 1889—1894, s. 117); *U swej matki każdy gładki* (там само, s. 292); *Gdzie u dzieci matka, tam i główka gładka* (там само, s. 290); *Dziewczyna u matki ma warkoczyk gładki* (там само, s. 120); *У кого матка, у того і голівка гладка* (Номис, 2003, с. 194). Турботливу матір порівнюють із коровою, що бігає за телям, із куркою, що носиться з яйцем / курчатами: *Krowa cielę kocha i zadek mu liże* (Adalberg, 1889—1894, s. 243); *Бігає, як корова за телям* (Пазяк, 2001, с. 146); *Бігає / носиться як курка з яйцем* (там само); *Як квочка з курчатами, так і жінка з дитятами* (Плав'юк, 1996, с. 140).

Турботливість виявляється не тільки в догляді за дитиною, а й у виконанні традиційної жіночої роботи: готуванні їжі, шитті та пранні одягу для членів сім'ї тощо: *Co ty jesz, daj mi też, moja matka piecze jabłka, dam ci też* (Adalberg, 1889—1894, s. 186); *Do ludzi po naukę, do matki po koszulę* (http://przyslowia—polskie.pl/przyslowia/d); *Як мати рідненька, то й сорочка біленька* (Номис, 2003, с. 194); *Сорочка біленька — є мати рідненька* (там само).

І в польських, і в українських пареміях репрезентовано думку про визначальну роль матері у вихованні дітей: *Człowieka nawiedzą, jak matki nie widzą* (Adalberg, 1889—1894, s. 290); *Jakoś chował(a) syna, tak on z tobą poczyna* (там само, s. 531); *Mądra matka dba o swe córki* (http://przyslowia—polskie.pl/przyslowia/m); *Я застарий брехати, мене не вчила моя мати* (Плав'юк, 1946, с. 31); *Чого мама навчає, те й дочка знає* (ПТП); *Чого не дала мама, того*

не купиш і в пана (Плав'юк, 1946, с. 196). У давні часи мати повинна була навчити доньку різних видів жіночої роботи: *Табака гарна, терла жінка Ганна; стара мати вчила її м'яти, дочки розтирали, у ріжки насипали* (Номис, 2003, с. 258).

У пареміях слухняних і добрих дітей зображено як скарб матері, предмет її гордости та втіхи: *Dobre dziatki, to skarb matki* (Adalberg, 1889—1894, s. 117); *Dobre dziatki to jakby kwiatki: zdobią ojce swe i matki* (http://przyslowia—polskie.pl/przyslowia/d); *Posłuszne dziatki, to skarb dla matki* (там само, s. 118); *Любо й неньці, як дитина в честі* (ПТП); *Добрі діти — вінець, а лихі — кінець* (там само).

У польських приказках підкреслено провідну роль матері в релігійному вихованні дітей: *Umie pacierz bez matki* (Adalberg, 1889—1894, s. 574); *Umie za panią matką pacierz* (там само) — мати вчила дітей молитися і читати релігійні тексти. Приказка *Mówi za panią matką pacierz* означає, що хтось повторює щось, не замислюючись, механічно, як діти, що повторюють молитву за мамою (там само, s. 320).

Мати брала також активну участь в облаштуванні сімейного життя своїх дітей, що репрезентують такі паремійні одиниці: *Kto chce ptaszka w klatce, pokłoni się matce* (хто хоче одружитися, повинен просити згоди в матері дівчини) (там само, s. 455); *Chceszli być pewnym młodej żony, odpędzaj stare matrony* (там само, s. 651); *Matka córki nie wyda, kiedy niema za kogo* (там само, s. 72); *На силу мати сина оженила, та на підпитку невістку судила* (Плав'юк, 1946, с. 232); *Жени сина коли хоч, але мене не мороч* (говорив чоловік жінці, яка сама хотіла вибрати дівчину для свого сина) (там само, с. 302); *Дочку мати хвалила, поки з рук звалила* (Номис, 2003, с. 70); *Про мене, синку, хоч і свинку, аби була невістка* (там само, с. 185).

Приказки *Kto ściska, całuje dziatki, ten zdobywa serce matki* (Adalberg, 1889—1894, s. 118); *Dziecię za rękę, matkę za serce* (там само, s. 117); *Візьмеш дитину за руку, а матір — за серце* (Пазяк, 1990, с. 115) засвідчують, що ключ до серця матері можна знайти, виявивши увагу і любов до її дітей.

Найбільшу кількість варіантів мають польські та українські паремійні одиниці, у яких відбито значущість прикладу матері у вихованні її дітей: *Córka swej matki we wszem naśladuje, suczka swej pani zawsze trop pilnuje* (Adalberg, 1889—1894, s. 72); *Jaka marchew, taka nać; jaka córka, taka mać* (там само, s. 286); *Jaka matka, taka i dziewka jej* (там само, s. 292); *Jaka przepióreczka, taka jej córeczka* (там само, s. 442); *Jaki bochen, taka skórka; jaka matka, taka córka* (там само, s. 26); *Jaki gwóźdź, taka dziurka; jaka matka, taka córka* (там само, s. 168); *Jaki był korzeń, takie rószczki; jaka matka, takie córki* (там само, s. 228); *Jaki piernik, taka dziurka; jaka matka, taka córka* (там само, s. 392); *Jaki ptaszek, takie piórka; jaka matka, taka córka* (там само, s. 454); *Jakie jabłko, taka skórka, jaka matka, taka córka* (http://przyslowia—polskie.pl/przyslowia/j); *Jakie matki, takie dziatki / Jaka matka, takie będą dziatki* (там само, s. 292); *Коли мати гайтує, то й дівка* (Номис, 2003, с. 285); *Ой бичка, бичка, яка мати, така й дочка* (там само, с. 257); *Нема чого дивувати — така була й її мати!* (там само, с. 291); *Дурна мати — дурні діти* (там само, с. 152); *Яка мама,*

така сама (там само, с. 193); *Яка вода, такий млин, яка мати, такий син* (ПТП); *Яка мати, така й дочка: їдять кашу з черепочка* (Плав'юк, 1946, с. 196); *Яка клепка — така й бочка, яка мати — така й дочка* (ПТП); *Яке дерево — така й сливка, яка мати — така й дівка* (там само). Але паремійна одиниця *Nie ociec, nie matka ceruszkę* (дочку. — *І.Ш.*) *wydaje: robota, ochota, piekne obyczaje* (Adalberg, 1889—1894, s. 72) репрезентує інші критерії оцінювання дівчат: працьовитість, завзятість, гарні манери.

Фразеологійно-паремійний матеріал польської та української мов містить також приказки, що засуджують неправильне виховання дітей, їх розпещування, необ'єктивне оцінювання, а також упереджене ставлення до чужих дітей: *Matki dzieciom wiele pobłażają* (там само, s. 292); *Jakeś matka wychowała, takiejś pociechy doczekała* (там само, s. 618); *Ciesz się matko, syn pije gładko* (там само, s. 384); *Мамин синок* (Плав'юк, 1946, с. 302); *Ото, мамо, люди хвалять нас: ви мене, а я вас* (Плав'юк, 1996, с. 169); *Хороша дочка, як мати хвалить* (якби хто збоку похвалив) (Номис, 2003, с. 70); *Хто дітям потаче, той сам відтак плаче* (Плав'юк, 1996, с. 96); *Кожна мати свою дитину хвалить, а чужу ганить* (ПТП). В останньому прикладі материнську любов відбито за допомогою базового культурного архетипу «свій» і «чужий» (Калько, 2013, с. 223).

До категорії розпещених дітей потрапляють одна дитина в сім'ї, онуки, а також діти дружини від першого шлюбу. Засобами їх номінування постають лексеми *jedynaczka, одиначка, бабина дочка / дівка, бабин син, babcina / babuni wnuczka: Córka jedynaczka: złodziej albo pijaczka* (Adalberg, 1889—1894, s. 185); *Jedynaczka musi być sobaczka* (там само, s. 185); *Що то вже одиначка: баловница у матері* (Номис, 2003, с. 193); *Babcina wnuczka, a pocztyljona koś* (кінь. — *І.Ш.*) *jedną drogą chodzą* (Adalberg, 1889—1894, s. 664); *Babuni wnuczka, kucharzowa suczka, ekonomski koń — Panie Chriście broń!* (там само, s. 7); *Co baba wychowa, a mnich wyuczy na dziabła się zda* (там само); *Виплекав, як баба дівку* (Пазяк, 2001, с. 61); *Розпещений, як бабина донька* (там само, с. 82); *Бабина донька все гладонька* (Плав'юк, 1946, с. 108); *Бабиній дівці все недогода* (там само, с. 221); *З бабиного сина і дочки нічого людяного / людського не буде* (Номис, 2003, с. 193).

У приказках *Тоді мама біду знає, коли малу дитину має* (там само, с. 190); *Тоді мама дурна, коли дитина мала* (там само); *Дитина є якором для мами* (Плав'юк, 1946, с. 97) період у житті жінки, коли вона має малих дітей, визначено як тяжкий. З іншого боку, приказка *Дай, Боже, дитину, най хоч відпочину* (там само, с. 97) свідчить про те, що вагітність, народження дитини й опіка нею були для жінок можливістю відпочити від виснажливої праці.

У польських та українських пареміях знаходимо приклади комунікації між матір'ю та її малою дитиною: *Dziecię nie płacze, matka nie wie czego potrzebuje* (Adalberg, 1889—1894, s. 117); *Як дитя не плаче, у матері думки нема* (Номис, 2003, с. 104); *Дитина не плаче, мати не чує* (там само).

Образ матері асоційовано із чесністю та щирістю: *Нема у світі правди — тільки рідна мати* (там само, с. 194), а також із високим рівнем емпатії до

дітей: *Матері своїх дітей жаль, хоч найменшого, хоч найбільшого* (УПТП, с. 82); *Матері кожної дитини жаль: бо котрого пальця не вріж, то все болить* (Номис, 2003, с. 190); *У дитини заболить пальчик, а в мами серце* (там само); *Дітки плачуть, а в матері серце болить* (там само); *Як короста на дітях, то й матері свербить* (ПТП).

Приказки *Bojaźliwego matka nie płacze* (Adalberg, 1889—1894, s. 28) — *Боязливого сина мати не плаче* (Номис, 2003, с. 193) означають, що мати лякливого сина може бути спокійною: він уникне небезпечної ситуації і повернеться до матері живим і здоровим.

Щедрість матері до своїх дітей передають паремії *Matka, co ma, to tka* (мати пряде і все, що напряла, віддає своїм дітям) (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Kurczęta tyją, kiedy matka chudnie* (там само, s. 253); *Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує* (Пазяк, 1990, с. 110); *Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити* (ПТП); *Чекаю, як мами з міста* (Пазяк, 2001, с. 217) — мати, яка повертається з міста, несе гостинці дітям; *Не доспи, не доїж, а дитину потіш* (Плав'юк, 1996, с. 96). У національній мовній свідомості поляків і українців образ матері-годувальниці перегукується з «концептуальним образним ототожненням матір = земля» (Калько, 2013, с. 225): *Ziemia wszystkich pospolita matka* (Adalberg, 1889—1894, s. 635); *Мати годує дітей, як земля людей; Щедра, як земля* (Пазяк, 2001, с. 84).

Зазначимо, що паремії, у яких репрезентовано опозицію «мати — дитина / діти», виражають думки про невдячність дітей, їхнє споживацьке ставлення до батьків: *Jedna matka dziesięć synów wychowa, a jednej matki dziesięć synów żywić nie mogą* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Nie każda synowa macierzy dochowa* (там само, s. 702); *Одна мати вигодує десять дітей, а десять дітей не вигодують одної матері* (Плав'юк, 1996, с. 169); *У матері пазуха дереться дітям ховаючи, а у дітей пазуха дереться от матері ховаючи* (Номис, 2003, с. 190); *Дочки оставляють мати без сорочки* (там само, с. 193); *Як у батька три сини, так буде в нього спина синя, а як у матері три дочки, так буде без сорочки* (там само, с. 285); *Материне серце в дітях, а дитяче — в камені* (Пазяк, 1990, с. 45); *Прийшла мати до сина, гірка година, прийшла мати до доньки, навиділась бідоньки* (Плав'юк, 1946, с. 302); *На те є мати, аби нею уганяти* (там само, с. 195).

У польських і українських пареміях матір позиціоновано як особу, на якій тримається хата: *Prawi jak matka* (Adalberg, 1889—1894, s. 435); *Mama nie kazała. Więc nie wolno* (там само, s. 284); *Матерні руки хату держать* (Плав'юк, 1996, с. 169); *Мати з хати — горе в хату* (ПТП). Для обох порівнюваних культур характерні асоціації матері зі своєю домівкою: *Bez matki nie ma chatki* (http://przyslowia—polskie.pl/przyslowia/b); *Swoja chatka, jak rodzona matka* (Adalberg, 1889—1894, s. 50); *Droga to chatka, gdzie mieszka matka* (там само, s. 290); *Рідна матка — тепла хатка* (ПТП). Серед українських паремій знаходимо приказки, у яких чужу хату порівняно зі злою свекрухою: *Хата чужая, як свекруха лихая* (УПТП, с. 42); *Чужа хата — як свекруха* (там само).

Образ матері чоловіка має негативнооцінну конотацію і в польських, і в українських приказках. Це пов'язано зі стереотипними уявленнями про

те, що мати керує вже дорослим сином, утручається в його сімейне життя, є сварливою і недобре ставиться до невістки та її дітей: *Matka mężowa — głowa mężowa* (Adalberg, 1889—1894, s. 296); *Matka mężowa — głowa wężowa* (там само); *Mężowska mać, djabłem ją znać* (там само); *Докоряє, як свекруха* (Пазяк, 2001, с. 133); *Шанує, як лиха свекруха невістку* (там само, с. 215); *Бурчить як свекруха* (там само, с. 125); *Як була я у батенька, так була чу-батенька, а як стала у свекрухи, то й об'їли чуб мухи* (Номис, 2003, с. 186).

З одного боку, фразеологійно-паремійний матеріал засвідчує єдність батька і матері як батьків дитини, що вербалізовано в номінаціях «отець-мати», «тато-мати»: *Tylko* ***ojca z matką*** *nie staje* (Adalberg, 1889—1894, s. 335); *Kto nie słucha* ***ojca, matki****, będą bić go własne dziatki* (Wikisłownik, 2023); *Шти* ***отця-матір****, будеш довголітен на землі* (Номис, 2003, с. 194); *Начинайте,* ***тату-мати*** *їсть* (там само, с. 231); *В* ***тата-мами*** *не довіку* (Пазяк, 1990, с. 105). З іншого боку, низка паремій репрезентує опозицію «батько — мати». Вони здебільшого виражають думку про те, що батько не замінить матері: у відданості дітям, турботливості та емпатії до них батько не може конкурувати з матір'ю: *Jak ojciec umrze, dziecko półsierota; ale jak matka, to cała sierota* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Co matce sięga do serca, to ojcu tylko do kolana* (Świerczyńska, 2001, s. 290); *Chłopu żona nie umiera, tylko dzieciom matka* (там само); *Błogosławieństwo matki buduje domy, przekleństwo ojca obala je* (Krzyżanowski, 1969, s. 117); *Що тато, то не мама* (Номис, 2003, с. 194); *Отець умре, то півсироти дитина, а мати, то вже цілая сиротина* (там само, с. 220); *Мама є мамою ціле життя, а батько є батьком, поки другий раз не ожениться* (Плав'юк, 1946, с. 10); *Хоч ви собі тату жінку найдете, але нам мати не приведете* (там само, с. 328); *Батькова лайка дужча за материнську бійку* (Пазяк, 1990, с. 104); *Батько — не мати, не поцілує і не приголубить* (там само); *Батьків багато, а мати одна* (там само); *Як помре мати, розбігаються діти з хати, батько їх не здержить* (там само, с. 112). Думку про те, що мати відіграє визначальну роль у вихованні дітей порівняно з батьком, передають приказки *Що мати навчить, то й батько не перевчить* (Плав'юк, 1996, с. 170); *Що мати в голову вб'є, того й батько не виб'є* (ПТП).

Водночас трапляються приклади паремій, що підкреслюють різні ролі батька та матері в житті дитини: *Ojciec dzieci nie zhoduje, matka chaty nie zbubuduje* (Adalberg, 1889—1894, s. 355); *W dobrobycie — ojciec, w okresie niepowodzeń — matka* (Świerczyńska, 2001, s. 290); *Do ojca po grosz, do matki po koszulę* (Adalberg, 1889—1894, s. 355); *Matka rodzi, ojciec płodzi* (там само, s. 292); *Як дітям не стане, то мати дістане, а як не буде, батько добуде* (ПТП).

У фразеологійно-паремійному матеріалі польської та української мов частотною є опозиція «мати — мачуха», у якій матір асоційовано з добром і любов'ю, а мачуху зображено негативно — здебільшого як особу, якій складно догодити, яка не дбає про чужих дітей, не жаліє їх, не виявляє емпатії: *Macocha djabła pocecha* (Adalberg, 1889—1894, s. 281); *Macocha gorsza niż socha* (там само); *Macocha — wyczocha* (там само); *Macocha widłami kocha* (там само, s. 281); *Macocha, choćby była i cukrowa, zawsze gorzka* (там само); *Nie każda macocha pasierby kocha* (там само); *Przy macosze i wszy z głodu mrą*

potrosze, a przy ojczymie człek się nie wydrzymie: tylko są kije, bo bije (там само); *Macoszyne dziecię dwa razy bierze / dwie porcje dostaje* (там само); *Albo to ja od macochy syn?* (там само, s. 279); *Mamki, arendarza, macochy bez szkody nie zbędziesz* (там само, s. 286); *Лучче чужу роботу робити, ніж мачусі годити* (Номис, 2003, с. 194); *Мачусі жалко дитяти, як бикові теляти* (Пазяк, 2001, с. 62); *Мати гладить по шерсті, а мачуха — проти шерсті* (ПТП); *Мачуха хоча б цукру, єсть все ж гірка* (Пазяк, 1990, с. 114).

Серед паремій цієї тематичної групи виокремлюємо такі, у яких засобами протиставлення матері та мачухи постають дієслова — контекстуальні антоніми: *daje — pyta, приглажує — прискубує, пушить — сушить, не досипає — забуває: Matka* ***daje****, a macocha* ***pyta*** *dzieci: czy chcecie?* (Adalberg, 1889—1894, s. 281); *Мати голівку миє —* ***приглажує****, а мачуха миє —* ***прискубує*** (ПТП); *Мати дітей* ***пушить****, а мачуха* ***сушить*** (Плав'юк, 1996, с. 169).

Репрезентація психоемоційних ознак рідної та нерідної матерів пов'язана з концептосферою «Природа» (Калько, 2013, с. 227). Якщо матір порівняно з літом, то мачуху — із зимою, зимовим / осіннім теплом: *Wiosna panna, lato matka, jesień wdowa, zima macocha* (Adalberg, 1889—1894, s. 707); *Материне серце, як літнє сонце* (Пазяк, 2001, с. 62); *Матюшине добро, як зимове тепло* (там само); *Матюшине серце, як осіннє сонце* (там само); *Осіннє / зимове сонце гріє, як мачуха дітей жаліє* (там само, с. 25).

Низка паремій передає думку про те, що мачуха, як і няня чи годувальниця, матері не замінить: *Macocha za matkę nie stoi* (Adalberg, 1889—1894, s. 281); *Mamka za matkę nie stoi* (там само, s. 286); *Co innego matka, a co innego macocha* (там само, s. 290); *Co matka, to matka; a co macocha, to macocha* (там само); *Горілка не дівка, а мачуха не мати* (Номис, 2003, с. 194); *Нехай мачуха і лучше глядить, та все-таки на матір лучше повірають рідну, ніж на мачуху* (там само); *Рідна мати брехуха, то мачуха справедлива: як скаже «Я тобі дам, то вже дасть!», а мати «І щоб тебе, і бодай тебе, а сама і — ох! — коли б, Господи, не сталось чогось дитині з моєї дурної речі»* (там само); *Рідну матір ніким не заміниш* (ПТП).

На відміну від гніву мачухи, гнів матері нетривалий: *Matka pierwej pobije, a potym popieści; a macocha wprzód popieści, a potym pobije* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Материн гнів як весняний сніг: рясно випаде та скоро розтане* (УПТП, с. 82); *Мати однією рукою б'є, а другою гладить* (там само).

В обох культурах є паремії, що описують ситуації, у яких мати б'є своїх дітей, як такі, що не мають негативнооцінної конотації: коли мама б'є, дитині неболяче / іде на користь; матір б'є, але вчить: *Gdy matka bije, skórka tyje* (Adalberg, 1889—1894, s. 290); *Matka miła, choćby biła* (там само, s. 292); *Matka tłucze, ale uczy* (там само); *Lepiej jak matka bije, niż jak macocha głaszcze* (там само, s. 281); *Мамина лайка — байка, а битва — молитва* (ПТП); *Мати б'є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холоне* (УПТП, с. 82); *Рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками* (Плав'юк, 1996, с. 229); *Мене мати цілий вік дурила: казала «битиму», та й не била* (ПТП); *Рідна мати високо замахує, а помалу*

б'є (Плав'юк, 1996, с. 170). Такі приклади маркують думку про «відносність материної кари» (Калько, 2013, с. 223).

Загалом паремій, у яких негативно зображено жінку-матір, небагато: *I na rodzoną mać godzi się złe znać / I na rodzoną mać godzi się prawdę zdać* (Adalberg, 1889—1894, s. 292); *Napominała raka jego matka, aby przed się lazł, a nie wspak* (ідеться про особу, яка критикує інших, а сама вчиняє так само) (там само, s. 462); *Tyle ma dzieci, co królica* (там само, s. 118); *Утяла мама милая, що й на світ стидно* (Номис, 2003, с. 160); *Як стане шептуха коло вуха, не буде тобі, мамо, довіку кожуха* (там само, с. 174); *Чого ти, мамо, боса? — Так довелося!* (там само, с. 58); *Не маю, синку, часу!* (УПТП, с. 342); *Дай, мамо, масло! — У печі погасло!* (там само, с. 330) — мати заговорилася, а вогонь згас; *Познавайте мою матку на місті, що в неї хвартух у тісті* (Номис, 2003, с. 300).

Незначну кількість польських і українських паремій про жінок становлять ті, що не схвалюють поведінку матері, яка погано ставиться до своїх дітей, не дбає про них: *Tyle dba o dzieci, co suka o szczenię* (Adalberg, 1889—1894, s. 118); *Жалує діток як мачуха* (Пазяк, 2001, с. 163).

Отже, проведений аналіз засвідчує, що образ матері в польській і українській культурах асоційовано з вірністю, добротою, безумовною любов'ю, турботливістю та щедрістю. Жінку-матір порівнюють із сонцем, маковим цвітом, цвітом життя, літом, теплом, рідною хатою, а також із представниками тваринного світу, що піклуються про своїх дітей.

Фразеологійно-паремійний матеріал обох мов репрезентує опозиції «мати — дружина», «батько — мати», «мати — мачуха», що передають думки про те, що мати є незамінною й важливою особою в житті кожної людини, відіграє провідну роль у вихованні дітей. У порівнюваних культурах образ матері зазнав сакралізації. Паремії, у яких жінку-матір зображено непривабливо, становлять малочисельну групу в обох мовах: у них ідеться про жінок, які не дбають про своїх дітей, розпещують їх, ведуть аморальний спосіб життя або поводять себе безвідповідально чи нерозумно, є неохайними.

За результатами дослідження можемо констатувати, що в українських пареміях порівняно з польськими зафіксовано більше номінацій на позначення жінки-матері, серед яких є пестливі форми. У фразеологійно-паремійному матеріалі української мови виразніше передано радість дитини, яка має маму; акцентовано увагу на магічній силі материнських слів, впливі долі матері на долю своєї дитини, натомість польські приказки засвідчують значущість матері в релігійному вихованні її дітей.

Вивчення особливостей вербалізації модифікацій образу матері в сучасних польській і українській культурах під впливом глобалізаційних процесів і соціальних трансформацій становить перспективу наших подальших студій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ПТП — Прислів'я та приказки: про маму. (2016). *Порохівниця*. http://surl.li/vlypbu (дата звернення: 25.06.2024).

УПТП — *Українські прислів'я та приказки*. (1992). Київ: Товариство «Знання України».

ЛІТЕРАТУРА

Калько В.В. (2013). Вербальна репрезентація концепту мати в українських пареміях. *Мовознавчий вісник, 16—17*, 221—229. http://surl.li/fslaow (дата звернення: 25.05.2024).

Коцюба З.Г. (2010). *Рефлексія побутової свідомості в різномовному провербіальному просторі (від універсального до національного): монографія*. Львів: Видавничий дім «Укрпол».

Макарець Ю.С., Сліпчук О.М. (2013). Концепти *рід, родина, сім'я* в мовній картині світу українців. *Наукові записки Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки, 1*, 75—78. http://surl.li/jxcffx (дата звернення: 20.06.2024).

Марфіна Ж. (2014). Етнолінгвокультурний зміст українських паремій із семантичним компонентом 'спорідненість'. *Українська мова, 2*, 51—60.

Мороз Т. (2021). Репрезентація родинних цінностей у польських паремійних одиницях із семантично протилежними компонентами. *Poznańskie Studia Slawistyczne, 21*, 227—246. https://doi.org/10.14746/pss.2021.21.12

Номис М. (уклад.). (2003). *Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О.В. Марковича та ін*. Прим. та вступна ст. М.М. Пазяка. Київ: Либідь.

Пазяк М.М. (уклад.). (1990). *Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру*. Київ: Наукова думка.

Пазяк М.М. (уклад.). (2001). *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*. Київ: Наукова думка.

Плав'юк В.С. (уклад.). (1946). *Приповідки або українсько-народна філософія*. Том 1. Едмонтон: Альберта.

Плав'юк В.С. (уклад.). (1996). *Українські приповідки*. Том II. Едмонтон: Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків, Альбертський університет Асоціація Українських Піонерів Альберти.

Сукаленко Т.М. (2010). *Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові*. Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго.

Чернова А.В. (2010). *Концепти «батько», «мати» в українській лексико-фразеологічній системі світу* [автореф. дис. ... канд. філол. наук]. Дніпро.

Adalberg Samuel. (1889—1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: Druk Emila Skiwskiego. Retrieved February 20, 2024 from http://surl.li/vgdusu

Bartmiński J. (2007). Stereotypy mieszkają w języku. *Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytety Marii Curie-Skłodowskiej.

Krzyżanowski, J. (1969). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Tom 1. Warszawa: PIW.

Murawska P. (2016). Wartości rodzinne w zwierciadle ukraińskich paremii. *Studia Ukrainica Posnaniensia, 4*, 103—107.

Przysłowia polskie. (2012). *OLiMP*. Retrieved April 13, 2024 from http://przyslowia-polskie.pl/

Świerczyńska D. (2001). *Przysłowia są na wszystko*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN.

Wikisłownik. (2023). *Kategoria: Polskie przysłowia*. Retrieved May 03, 2024 https://pl.wiktionary.org/wiki

Статтю отримано 01.07.2024

LEGEND

ПТП — Proverbs and sayings: about mom. (2016). *Porokhivnytsia*. Retrieved June 25, 2024 from http://surl.li/vlypbu (in Ukrainian).

УПТП — *Ukrainian proverbs and sayings*. (1992). Kyiv: Tovarystvo "Znannia Ukrainy" (in Ukrainian).

REFERENCE

Adalberg, Samuel. (1889—1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: Druk Emila Skiwskiego. Retrieved February 20, 2024 from http://surl.li/vgdusu (in Polish).

Bartmiński, J. (2007). Stereotypy mieszkają w języku. *Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytety Marii Curie-Skłodowskiej (in Polish).

Chernova, A.V. (2010). *The concepts of "father", "mother" in the Ukrainian lexical and phraseological system of the world* [Aftoref. Dis. ... Dr. of Philol. Sci.]. Dnipro (in Ukrainian).

Kalko, V.V. (2013). Verbal representation of the concept of mother in Ukrainian paremies. *Linguistic Bulletin, 16—17*, 221—229. Retrieved May 25, 2024 from http://surl.li/fslaow (in Ukrainian).

Kotsiuba, Z.H. (2010). *Reflection of everyday consciousness in a multilingual proverbial space (from universal to national)*. Lviv: Vydavnychyi dim "Ukrpol" (in Ukrainian).

Krzyżanowski, J. (1969). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Vol. 1. Warszawa: PIW (in Polish).

Makarets, Yu.S., & Slipchuk, O.M. (2013). Concepts of kind, family, family in the language picture of the world of Ukrainians. *Scientific notes of Nizhyn Mykola Gogol State University. Series: Philological sciences, 1*, 75—78. Retrieved June 20, 2024 from http://surl.li/jxcffx (in Ukrainian).

Marfina, Zh. (2014). Ethnolinguistic content of Ukrainian paremies with the semantic component 'kinship'. *Ukrainian language, 2*, 51—60 (in Ukrainian).

Moroz, T. (2021). Representation of family values in Polish paremic units with semantically opposite components. *Poznańskie Studia Sławistyczne, 21*, 227—246. https://doi.org/10.14746/pss.2021.21.12 (in Ukrainian).

Murawska, P. (2016). Wartości rodzinne w zwierciadle ukraińskich paremii. Studia *Ukrainica Posnaniensia, 4*, 103—107 (in Polish).

Nomys, M. (Ed.). (2003). *Ukrainian sayings, proverbs and so on*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Paziak, M.M. (Ed.). (1990). *Proverbs and sayings. Human. Family life. Traits*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Paziak, M.M. (Ed.). (2001). *Ukrainian proverbs, sayings and comparisons from literary sourses*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Plaviuk, V.S. (Ed.). (1946). *Proverbs or Ukrainian folk philosophy*. Vol. 1. Edmonton: Alberta (in Ukrainian).

Plaviuk, V.S. (Ed.). (1996). *Ukrainian proverbs*. Vol. II. Edmonton: Katedra ukrainskoi kultury ta etnohrafii im. Hutsuliakiv, Albertskyi universytet Asotsiatsiia Ukrainskykh Pioneriv Alberty (in Ukrainian).

Przysłowia polskie. (2012). *OLiMP*. Retrieved April 13, 2024 from http://przyslowia-polskie.pl/ (in Polish).

Sukalenko, T.M. (2010). *Metaphorical expression of the concept of a woman in the Ukrainian language*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy; Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Świerczyńska, D. (2001). *Przysłowia są na wszystko*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN (in Polish).

Wikisłownik. (2023). *Kategoria: Polskie przysłowia*. Retrieved May 03, 2024 from https://pl.wiktionary.org/wiki (in Polish).

Received 01.07.2024

Iryna Shkitska, Doctor of Sciences in Philology,
Professor of the Department of Information and Sociocultural Activity
West Ukrainian National University
11 Lvivska St., Ternopil 46009, Ukraine
E-mail: i.shkitska@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0252-8111

THE IMAGE OF THE MOTHER IN POLISH AND UKRAINIAN PAREMIAS

The article deals with a comparison of the representation of the image of the mother in Polish and Ukrainian paremias. The author describes nominations for the designation of the mother, recorded on the phraseological and paremic material of the Polish and Ukrainian languages. The article determines that the range of Ukrainian nominations for the designation of a woman-mother is much wider compared to Polish ones, and Ukrainian paremias also testify to a greater number of affectionate forms of mother's names. Using the example of Polish and Ukrainian paremias, the author defines the role of the mother in raising children, shows the attitude to motherhood in traditional Polish and Ukrainian cultures, and characterizes the image of a husband's mother, reflected in phraseological and paremiological material.

The article reveals that in the cultures under investigation, a woman-mother is compared to the sun, poppy flower, flower of life, summer, warmth, and own house, as well as representatives of the animal world who take care of their children. The image of the mother in Polish and Ukrainian paremiological units is associated with loyalty, kindness, unconditional love, care, and generosity.

The phraseological and paremiological material of both languages represents the oppositions "mother — wife", "father — mother", "mother — stepmother", which emphasize the idea that the mother is an irreplaceable and important person in the life of every person.

In Polish and Ukrainian cultures, the image of the mother undergoes sacralization, the phraseological and paremic material shows the leading role of the mother in raising children, as well as the determination of their fate by the fate of the mother. The author reveals the negative characteristics of the mother, represented in Polish and Ukrainian paremias. Paremias, in which a woman-mother is portrayed in an unfavorable light, constitute a small group: they condemn women who do not take care of their children, spoil them, lead an immoral lifestyle, or behave irresponsibly or unwisely and are untidy.

***Keywords**: image of the mother, Polish, Ukrainian, paremias, proverbs, sayings, nominations, means of verbalizing of motherhood.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.042
УДК 821.161.2.09:82-132.09

М.В. ЖУЙКОВА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та лінгводидактики
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Пр. Волі, 13, м. Луцьк, 43025
E-mail: mzhujkova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0396-8458

МОВОТВОРЧІСТЬ КОСТЯНТИНА ДУМИТРАШКА: ЗАСОБИ КОМІЗМУ В ПЕРШОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «БАТРАХОМІОМАХІЇ»

У статті проаналізовано засоби комізму, використані Костянтином Думитрашком у перекладі давньогрецької пародійної поеми про війну жаб та мишей («Батрахоміомахії»). Установлено, що для досягнення комічного ефекту перекладач вдався до знижених, експресивно забарвлених одиниць української мови та елементів українських фольклорних текстів, а також створив чимало лексичних та фразеологічних оказіоналізмів, зокрема для передавання грецьких власних назв. Мовна стихія «низького» контрастує в перекладі з урочистою формою, якою перекладач відтворює давньогрецький гекзаметр, характерний для античних творів високого стилю.

***Ключові слова**: засоби комізму, «висока» і «низька» лексика, оказіоналізми, фразеологізми, «Батрахоміомахія», давньогрецький епос, бурлеск, переклад, Костянтин Думитрашко.*

Костянтин Данилович Думитрашко, ровесник Тараса Шевченка, посідає вельми скромне місце поміж українських письменників XIX ст., і це можна раціонально пояснити хіба що кількістю художніх текстів, ним створених і нам відомих. Найчастіше згадуваний його твір — це вірш «До чорних очей», що був написаний 1854 року і швидко став улюбленим українцями романсом під назвою «Чорнії брови, карії очі» (імовірно, музику до власного вірша створив також К. Думитрашко). Проте було би вкрай необачно міряти масштаби певного культурного діяча лише за

Цитування: Жуйкова М.В. (2024). Мовотворчість Костянтина Думитрашка: засоби комізму в першому українському перекладі «Батрахоміомахії». *Українська мова, 3*(91), 42—57. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.042

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

кількістю ним написаних рядків чи томів (графомани отримали б першість у змаганні із справжніми творцями). Прикро, що забутий у нас К. Думитрашко — наочний приклад українського ігнорування того «свого», що його нам заповів «не цуратися» наш великий Кобзар.

Про К. Думитрашка в нашій філологічній науці згадувано мало і побіжно, передусім у зв'язку з літературознавчими проблемами. Зокрема, Борис Тен та Н.П. Чамата схарактеризували його основний твір — бурлескну поему «Жабомишодраківка», переклад із давньогрецької (написану не пізніше 1847 року), — як спробу адаптації грецького гекзаметра до українського поетичного мовлення (Тен, 1967; Чамата, 2010). Г.А. Нудьга, який передрукував «Жабомишодраківку» у своїй книжці «Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.» 1959 року (рівно за сто років після виходу першодруку в Петербурзі), уважав, що в поемі є лише малоцінне наслідування «Енеїди» Івана Котляревського (Нудьга, 1959, с. 27—28). Значно вище оцінив переклад К. Думитрашка М.Н. Москаленко, хоч і присвятив цьому перекладу лише декілька абзаців у праці «Нариси з історії українського перекладу» (Москаленко, 2006).

Що стосується мовних аспектів твору К. Думитрашка, то вони практично не потрапляли у фокус уваги лінгвістів. Можливо, це пов'язано з критичним ставленням до поеми авторитетного філолога Г.А. Нудьги, який висловився щодо мови поета доволі суперечливо. Спочатку літературознавець твердив, що переклад поеми «не відзначається особливою свіжістю дотепів, добірністю мови» (Нудьга, 1959, с. 28), а буквально через декілька абзаців зазначив, що твори К. Думитрашка «були кроком вперед у розвитку форм віршування і української літературної мови» (там само). Які саме кроки зробив поет «у розвитку української літературної мови» і чи справді перекладу бракує «свіжості дотепів і добірності мови», залишається самотужки з'ясовувати читачеві поеми.

Більш різко й однозначно негативно оцінив «Жабомишодраківку» неокласик Микола Зеров. У курсі лекцій «Українське письменство XIX ст.», прочитаних 1927—1928 рр. студентам Київського інституту народної освіти, він коротко схарактеризував творчість К. Думитрашка в розділі під промовистим заголовком «Пізня котляревщина». На початку лекції подано вбивче визначення цього явища в історії української літератури: «Пізня котляревщина — породження глухої провінції, запізнені відгуки відсталих літературним своїм вихованням або далеких від літературного осередку авторів» (Зеров, 1990, с. 41). Отже, К. Думитрашко потрапив до літературних «невдах» — епігонів І. Котляревського, де, окрім нього, опинилися «священик Степан Олександров, сільський диякон, простодушний невдаха Порфирій Кореницький, отаман Кубанського козацького війська Яків Кухаренко» (там само). Щоправда, М.К. Зеров зазначав, що серед цих чотирьох осіб К. Думитрашко «далеко менше зв'язаний з Котляревським», ніби натякаючи на його літературну самодостатність. Однак критик назагал негативно оцінив мову перекладу давньогрецької поеми, твердячи, що «лексика Думитрашка визначається грубістю та вульгарним спотворенням

“культурних” слів: *гемон* замість *ігемон, Яврона — Європа, муниця — амуніція.* Грубістю позначена і фразеологія (*москаля підвозити, дати дуба, І на тім місці, мовляв, дала йому жаба і цицьки*)» (там само, с. 47) [1].

Зауваження М.К. Зерова щодо «грубости» лексики і фразеології перекладу «Батрахоміомахії» видаються дивними, адже такого кшталту мовних явищ цілком достатньо й у творчості Івана Котляревського. Однак ще більше дивує зверхнє твердження М.К. Зерова про творчість К. Думитрашка як про «породження глухої провінції»: очевидно, критик не міг не знати, що автор «Жабомишодраківки» аж ніяк не хуторянський графоман, а людина з гуманітарною та богословською освітою. К. Думитрашко закінчив Полтавську духовну семінарію та Київську духовну академію (наступницю Києво-Могилянської академії). По завершенні навчання, 1839 р., маючи 25 років, він почав викладати в Київській духовній академії російську словесність, класичні та нові європейські мови. Як свідчить його творчий доробок, К. Думитрашко був палким прихильником української мови та культури, збирачем і поціновувачем українського фольклору, негативно ставився до Московщини в її різних проявах (див., наприклад, його сатиричний вірш «Чуприна і борода», надрукований у галицькому журналі «Зоря» 1886 р.). Помер і був похований К. Думитрашко в Києві, отже, тут не може йтися ані про провінційність, ані про «відсталість літературним вихованням».

На неадекватність оцінки, що її дав перекладу М.К. Зеров, звернув увагу і М.Н. Москаленко: «Грубість Думитрашкової лексики М.К. Зеров явно перебільшував» (Москаленко, 2006, с. 180). Критик, зауваживши, що М.К. Зеров був до Думитрашка несправедливим, схарактеризував переклад як твір «дотепний, соковитий, лексично щедрий» (там само).

Поділяючи думку М.Н. Москаленка, спробуємо переконати читача в тому, що «Жабомишодраківка» К. Думитрашка є надзвичайно цікавим і різноплановим феноменом нашої культури середини XIX ст., адже його можна досліджувати і в аспекті вжитих автором мовних засобів, і щодо прихованих національних симпатій та антипатій (у жорстких умовах придушення свободи слова в Російській імперії), і як вдалий прояв адаптації чужих культурних явищ до українського континууму. Мета нашої статті полягає в аналізові деяких мовностилістичних особливостей твору, що надають йому підкреслено комічного, бурлескного характеру, і поміж іншим — в аналізі мовотворчости автора перекладу. Актуальність такого дослідження визначена потребою осягнути глибину української художньої спадщини в її яскравій різнобарвності, не обмежуючись лише тими творами, що належать до широковідомих та «хрестоматійних».

---

[1] Те, що М.К. Зеров назвав «вульгарним спотворенням», почасти є елементарними хибодруками; деякі з них, зокрема і неправильне написання *Яврона*, виправив Г.А. Нудьга в київському виданні 1959 р. Що ж до лексеми *ігемон*, яка, на думку М.К. Зерова, мала би бути вжита у перекладі як «культурне слово», то очевидно, що К. Думитрашко мав на увазі саме нечисту силу (тобто *демона — гемона*), а не звання римського воєначальника.

Зауважимо, що твір К. Думитрашка був першим перекладом «Батрахоміомахії» [2], виконаним на теренах Російської імперії. І хоч раніше цією поемою зацікавився російський поет В. Жуковський, він не переклав її повно й адекватно. В. Жуковський написав віршовану казку за деякими мотивами «Батрахоміомахії» та інших відомих фольклорних сюжетів так званого тваринного епосу й 1831 року надрукував її під назвою «Война мышей и лягушек». Повний російськомовний переклад (доповнений коментарями), виданий у СРСР 1936 року, належить знавцю класичних мов, перекладачеві й філологові М.С. Альтману (Батр. Альт.). Утім у нашій літературно-перекладацькій скарбниці, окрім твору К. Думитрашка, є переклади «Батрахоміомахії» авторства поетів Степана Руданського та Івана Франка, а також доволі точний переклад Павла Стрільцева (тоді ще студента Львівського університету Яна Казимира) середини 30-х років XX ст. Останній із зазначених перекладів частково оприлюднив О.І. Білецький у відомій хрестоматії з античної літератури: у першому виданні 1938 року — без вказівки на автора перекладу, а в другому, повоєнному, виданні — з покликанням на перекладача (Білецький, 1938, с. 106—109). Отже, українська перекладацька традиція може пишатися чотирма різними «Батрахоміомахіями» на противагу одній російськомовній версії, що є дуже виразним маркером як високого культурного рівня нашої еліти, так і постійного тяжіння українських митців до видатних зразків світового письменства.

Жанр давньогрецької «Батрахоміомахії» — пародія на героїчний епос — значною мірою визначав ті мовні засоби, що їх було вжито невідомим автором оригіналу і належало відтворювати в перекладах. Ідеться передусім про використання таких одиниць і форм, які були марковані в давньогрецькій мові як високі, стилістично доречні для прославлення богів та опису героїчних подвигів смертних. «Самий сенс пародійності, — писав О.І. Білецький, — полягає у контрасті між “високим” стилем та “низьким” сюжетом, тобто застосування високоурочистого й умовного словесного оформлення гомерівського героїчного епосу до оповідання про фантастичну війну жаб і мишей» (там само, с. 106). Поема про цю війну має такі ж сюжетні компоненти, на яких побудована героїчна епічна традиція: зачин (звернення до Муз), зав’язка (привід до конфлікту двох таборів), опис розвитку подій (наради в середовищі обох ворожих сторін та підготування їх до боротьби). Далі автор згідно з каноном переносить читачів на Олімп, де боги під проводом Зевса обговорюють питання допомоги супротивним сторонам (і за мудрою порадою Афіни Паллади вирішують не втручатися у війну), після чого розгортаються сцени двобоїв, намальовані докладно й виразно. Коли одна сторона починає брати верх, занепокоєний Зевс все ж таки втручається і кидає на землю свою зброю (блискавку), однак це не спричиняє переламу в боротьбі. Нарешті Зевс випускає на поле битви третю грізну силу, яка й кладе край війні, бо обидві сторони розбігаються.

[2] Повна назва першодруку, зазначена на його обкладинці, — «Жабомышедраковка, на нашу руську мову перештопав К. Д.».

Отже, структура оригіналу «Батрахоміомахії» відповідає канонам давньогрецького героїчного епосу, а персонажі поеми, названі переважно довгими, двокомпонентними іменами, прагнуть продемонструвати свою гідність, силу, мужність і винахідливість у борні. Однак героями поеми стають миші та жаби, убрані в лати з ряски, у шоломи зі шкаралупи горіхів та лушпиння квасолі, озброєні списами та ратищами з очерету і щитами з мідних ґудзиків. У фіналі поеми їх пасивно поборюють раки, що наганяють страху на обидва війська своїм грізним виглядом. Два плани поеми — високий та низький, стикаючись мало не в кожному вірші, створюють постійну емоційну напругу.

На перший погляд, завдання перекладача «Батрахоміомахії» полягає в добиранні таких мовних засобів, які посприяли б відтворенню високого стилю грецького оригіналу. Деякі вірші з дотриманням високого стилю (або принаймні без залучення знижених елементів) можна знайти в перекладах І. Франка та П. Стрільцева:

Але Псіхарпакс, аби смерть товаришів мертвих помстити,
Вдарив Прассая, коли той землі не достиг ще [зі скоку],
І вбив на місці його, а душа його в Ад полетіла (Війна Фр., с. 286).
Так не носив на хребті бездоганному кладі кохання
Бик, коли віз він Європу крізь води до острова Кріта (Білецький, 1938, с. 108).

Подібних уривків (бодай із двох віршів поспіль) у перекладі К. Думитрашка знайти неможливо. Послідовно витримати «високий» стиль грецького оригіналу, вочевидь, є завданням не лише непростим, а й нереальним. В урочистий, розмірений ритм оригіналу поеми і загальну стилістику героїзації подій та персонажів щоразу вриваються давньогрецькі «низькі» слова, якими позначено дійових осіб (це, зокрема, виразні імена мишей і жаб); кумедними є ситуації, у яких опиняються герої (зокрема й боги), та антураж, що оточує дійових осіб. К. Думитрашко обрав для перекладу цілком виправдану тактику: «знизити» практично всі мовностилістичні засоби, зокрема номінації персонажів, проте залишити урочисту форму вірша, яка імітує грецький гекзаметр. У такий спосіб автор досягнув максимального ефекту пародійности, особливо виразного для тогочасних освічених українців, які були добре обізнані з давньогрецькою мовою та каноном героїчного епосу.

Наведемо один показовий вияв семантико-стилістичної трансформації в тексті «Жабомишодраківки». У давньогрецькому оригіналі [3] епізод наради богів під проводом Зевса завершують такі два вірші:

(197) Ὣς ἄρ᾽ ἔφη· καὶ τῇ γε θεοὶ ἐπεπείθοντ᾽ ἄλλοι,
(198) πάντες δ᾽ αὖτ᾽ εἰσῆλθον ἀολλέες εἰς ἕνα χῶρον. (Ватр).

Буквально їх можна відтворити так:

Так, отже, сказала. І з нею погодились інші боги.
Всі ж вони разом увійшли в одне місце.

[3] Щиро дякуємо Катерині Свідзинській за філологічний переклад уривків давньогрецького тексту та коментарі до деяких його фрагментів.

Ідеться про слова Афіни, яка вважала за доцільне спостерігати за розвитком подій і не втручатися в них. Давньогрецький автор підкреслив лише солідарність богів, що прийняли думку Афіни і дружно перемістилися в місце, зручне для спостереження. У перекладі К. Думитрашка ці два вірші перетворено на сюжетну сценку, насичену виразними деталями:

Всі боги' сподоба'ли розу'мну Палла'дину мо'ву,

Повитріща'ли на зе'млю баньки' і рядко'м поляга'ли (Жаб. Дум. 1959, с. 253).

В українського перекладача-поета боги не просто зійшлися в одному місці: вони лягли долілиць і почали дивитися на землю. Читачеві потрібно домалювати в уяві цю картинку, бо перекладач не каже, на чому саме *полягали рядком* боги. Проте легко уявити, що вони зручно вмостилися на м'якій хмарі, ніби на широкій перині, і не зводять очей із цікавого дійства (адже дієслово *повитріщати (баньки)* позначає початок процесу, як і в дієсловах руху *погнати(ся), покотити(ся)* тощо, і передбачає, що споглядання триватиме протягом якогось часу). І справді, трохи згодом із перекладу дізнаємося, що як тільки комарі затрубили сигнал до бою, боги сховалися за хмари[4]. Контрастність стилістичних засобів суміжних віршів, яка виявляється не лише в цьому фрагменті, а й в інших частинах поеми, є одним із характерних проявів поетики бурлеску. Перекладу К. Думитрашка можна закинути хіба що невмотивовану інверсію двох послідовних дій (адже боги спочатку вмостилися на хмарі, а вже потому налаштувалися спостерігати за битвою). Отже, із грецького оригіналу, доволі невиразного з погляду зображальних засобів, перекладач зробив цілком інший текст — яскравий, образний, комічний, здатний викликати у слухачів справжній гомеричний регіт.

Проаналізуємо окремі мовностилістичні аспекти перекладу, передусім передавання власних імен персонажів поеми.

Боги, що живуть на Олімпі «*в будинках, цвяхованих зорями*», у перекладі К. Думитрашка мають різні номінації, подекуди припасовані до української традиції найменування. Наприклад, Зевс, «*мишиний і жаб'ячий бог*», двічі названий *Сатурновичем* і раз — *Юпітером*. В оригіналі його названо нейтральними іменами Ζεὺς та Κρονίδης· (*Ὣς ἄρ' ἔφη Κρονίδης· τὸν δὲ προσέειπεν Ἀθήνη*), причому останнє ім'я означає 'син Кроноса'. К. Думитрашко легко поєднав грецьку міфологію з римською, де еквівалентом Зевса був Юпітер, син Сатурна, і назвав верховного бога *Сатурновичем*, використавши лише ім'я по батькові. Такий спосіб позначення особи є типовим для української традиції, де дуже розвинена патронімна номінація чоловіків (згадаймо хоч би Феофана *Прокоповича*, Володимира *Антоновича*, Михайла *Максимовича*, прізвища яких утворено з патронімів із суфіксом *-ич*). Однак цікаво, що Зевс у перекладі поеми названий не *Кронідовичем* чи *Кроненком* (останній варіант обрав Франко), а саме *Сатурновичем*. Отже, у номінаціях Зевса поєднано дві класичні традиції —

---

[4] *От уже чуть, — комарі затрубили по війську тривогу,*
Дибом у деяких лицарів встали із ляку чуприни,
Та і боги таки трохи либонь поховались за хмари (Жаб. Дум. 1959, с. 253).

римську та грецьку — з рідною К. Думитрашкові українською. Алюзія до римських імен верховного бога слугує засобом, який виводить боротьбу між жабами і мишами на ширшу культурно-історичну арену і підкреслює масштаб прірви між світом богів (високе) та світом земних істот (низьке).

Імена жаб та мишей в «Жабомишодраківці» здебільшого залишено без перекладу. Їхні номінації, перенесені з твору давньогрецького автора, стають для читача маркером чужокультурности, попри те що поема «перештопана» на український штиб. Цікаво, що П. Стрільців, перекладаючи «Батрахоміомахію», удався до калькування грецьких імен; наприклад, миші *Псіхарпакс* (*Ψιχάρπαξ*) та *Мерідарпакс* (*Μεριδάρπαξ*) стали називатися *Крихтохапом* та *Скибокрадом*, а жаба *Фізігнат* (*Φυσίγναθος*) — *Надуйгубою*. Проте К. Думитрашко зберіг більшість оригінальних імен персонажів, замінивши грецькі літери кириличними і дещо припасувавши кінцівки до українського стандарту: *Πτερνοτρώκτου — Птернотрокт, Πηλείωνος — Пеліон, Λειχήνωρ — Ліхенор, Μεριδάρπαξ — Мерідарпакс, Τρωγλοδύτης — Троглодит, Λιμνόχαρις — Лімнохаріс, Πρασσαῖος — Прассай, Πολύφωνος — Поліфон, Πτερνογλύφος — Птерногліф, Καλαμίνθιος — Каламінх, Λειχομύλη — Ліхомила, Τρωξάρτης — Троксарт* та ін.

Може здатися, що калькування грецьких номінацій сприяє комічності перекладу, проте варто згадати, у якому оточенні жив перекладач-професор: безперечно, основне коло його спілкування становили особи, що, як і він, добре знали і класичну літературну традицію, і класичні мови. Тому багато хто з його тогочасних читачів міг би сам перекласти імена персонажів поеми:

Як же уздрів Лімнохаріс [Болотолюб], *що збили з ніг Поліфона* [Крикуна],
Зараз вхватив каменюку, шпурнув та й попав Троглодита [Мешканця нори],
В тім'я улущив його, розколов і лушпиння з оріха.
Тут Ліхенор [Лизун], *очвалавши, наскочив на Лімнохаріса* [Болотолюба],
Списом його проколов і одправив к батькам на вечерю... (Жаб. Дум. 1959, с. 254).

Оскільки наведені грецькі номінації мають виразну внутрішню форму, їх ідентифікація не становить особливої проблеми: *Лімнохаріс* та *Поліфон* — це жаби, а *Троглодит* та *Ліхенор* — миші.

Насправді в ономастичній сфері поеми К. Думитрашко «перештопав» на український лад чимало імен, проте зробив це так хитромудро, що не кожен сучасний читач помітить ці метаморфози. Наприклад, в оригінальному тексті фігурує миша на ім'я *Ἐμβασίχυτρος* (Ембазіхитр), батьком якої є *Τυρογλύφος* (Тирогліф). Перекладач, ніби граючись із цими іменами, поміняв місцями звуки, дещо додав до грецьких слів, зробивши номінації подібними до українських:

Де не візьмись машталір, од мишей за гінця прискакавший,
Ембісохитр Тигролихович (так його, бач, величали),
Звістку об распрі привіз він і так промовляв на все горло... (там само, с. 252).

У першому імені персонажа легко прочитується компонент 'бісохитр', а в іншому, патронімному, — 'тигролих', причому в обох псевдоіменах наявна та сама структура (спочатку — назва страшної істоти, біса та тигра,

а на другому місці — номінації ознак, властивих цим істотам). Очевидно, що ці імена аж ніяк не пасують мишам, тваринкам дрібним і слабосилим, а отже, комічний ефект від перекладу виявляється значно потужнішим, ніж від оригінального тексту (*Ἐμβασίχυτρος* — це буквально 'той, хто лазить у горщик', а *Τυρογλύφος* — 'видовбувач дірок у сирі', наприклад *Сирогриз*).

Інший прояв формальної трансформації грецького імені, що міняє сенс номінації, може помітити лише читач, обізнаний із давньогрецькою мовою. Оригінальний текст

(230) *Λειχοπίναξ δ' ἔκτεινεν ἀμύμονα Βορβορόκοίτην* (Ватр)

(буквально 'Ліхопінакс убив наповал / проштрикнув славного Борборокита')

К. Думитрашко передав так:

Ліхопінакс же стригнув бородатого Барбарокита (Жаб. Дум. 1959, с. 254).

Тут описана ситуація влучання у ворога списом, який кинуто з певної відстані. Перше ім'я (мишаче) К. Думитрашко не перекладав (*Λειχοπίναξ* буквально 'облизувач тарілок', тобто 'Лизоблюд'), а в другому імені — *Βορβορόκοίτης*, буквально 'той, хто спить у болоті', — змінив фонетично лише перший корінь. Грецька номінація жаби утворена від іменника *βορβορος*, що означає 'болото'; змінивши в ньому два голосних звуки, К. Думитрашко перетворив його на *βαρβαρος* 'іноземець, чужинець' (від якого походить слово *варвар*). Отже, ім'я жаби *Барбарокит*, якщо його перекласти як грецьке слово, в українському тексті отримає сенс 'чужинець-сплюх'. Однак на цьому гру зі словами не завершено: К. Думитрашко використав можливість зближення імені жаби з латинським апелятивом *barba* 'борода' і перетворив жабу на дивну бородату істоту (*...бородатого Барбарокита*). Не цілком певно, але можна припустити, що в цій мовній грі прихований також натяк на *бородавки*, які, за українськими віруваннями, з'являються на тілі людини внаслідок дотику до жаби.

Використання дієслова *стригнув*, яке у вірші позначає враження списом, можна пояснити двома способами. Можливо, замінивши два звуки у грецькому імені жаби, К. Думитрашко одночасно змінив і два звуки в українському дієслові: замість *штрикнув* (списом) використав форму *стригнув*. З іншого боку, оскільки дієслово *стригнув* ужито в одному реченні з прикметником *бородатого*, убачаємо тут і актуалізацію прямого значення цього дієслова (наприклад, спис Ліхопінакса зрізає частину бороди жаби і вражає горлянку, хоч, зрозуміло, що ніякої бороди в жаби немає). Вибір одної або другої версії залишається за читачем, проте очевидно, що заміна імені *Борборокит* на *Барбарокит* не була випадковістю і переслідувала ту саму мету — насмішити слухачів.

Те, що К. Думитрашко часто бавився в переставлення звуків, підтверджує і лексема *шкаляруща*, яку використано для опису грізних раків (до речі, передруковуючи переклад у виданні 1959 року, Г.А. Нудьга замінив це слово на узуальне *шкаралупа*):

Спина — ковадло, а ноги, як кліщі, а в роті два списи,
М'яса чортмає зверху, одна шкаляруща із кістки (Жаб. Дум. 1859, с. 29).

У «Словарі української мови» за ред. Бориса Грінченка зафіксовано фонетичні варіанти *шкаралупа, шкаралуща* і *шкаралюща* (Гр. IV, с. 499), отже, була й народна форма з м'яким звуком [л']; К. Думитрашкові лишалося поміняти в ній місцями звуки [л'] та [р] і створити ще один виразний оказіоналізм, який підвищує міру експресивности тексту.

Обговорюючи оригінальні мовні засоби, що їх використав К. Думирашко для перекладу, не можна обійти увагою ще один цікавий приклад гри слів. Афіна, якій надокучили і миші, і жаби, жаліється Зевсові:

Раз, із війни я вернувшись і дуже втомившись, хотіла

Трошки спочить: не дали ж достоге'монським кваканням жаби! (Жаб. Дум. 1959, с. 253).

Іменник *квакання* поєднаний з оказіональним епітетом *достогемонський,* утвореним автором перекладу [5]. Друга частина цього складного слова є фонетичним варіантом узуальної української лексеми *демонський*. Одиниці *гемон, гемонів* та *гемонський* уживали в XIX ст. на різних теренах України (див., зокрема, Гр. I, с. 279). У словнику Є. Желехівського зафіксовано одиницю *гема'н* 'чорт, диявол', а також похідні *ге'манів, гемо'нський* та *гемоня'ка*; ці лексеми вживали як лайливі (МНС, с. 139). Отже, К. Думитрашко літературне слово *демон* (грецьке за походженням) «перештопав» на народний манер.

Проте першу частину прикметника *достоге'монський* складно однозначно інтерпретувати, як і все слово загалом. З одного боку, компонент *досто-* можна розуміти як першу частину складних прикметників на кшталт *достовірний, достопам'ятний, достохвальний*, де *досто-* означає 'гідний' (гідний віри, гідний пам'яті тощо); у словнику Є.К. Тимченка зафіксовано також стару лексему *досточесный* 'достойний честі, шановний' (ІСУЯ—1932, с. 806). *Досто-* походить від старослов'янського *достоинъ* і виникло як калька першої частини грецьких складних прикметників, що починалися з *αξίο-* (ЕСУМ-1985, с. 115). Якщо прийняти таку інтерпретацію першого компонента оказіонального слова *достогемонський*, отримаємо зміст 'квакання, достойне г(д)емонів'. Отже, перша і друга частини оказіоналізму протиставляються як високе, книжне і низьке, просторічне. Однак, з іншого боку, не можна не взяти до уваги й наявність в україн-

---

[5] В оригінальному тексті взагалі нема оцінної характеристики тих звуків, які не давали спати Афіні; на позначення галасу у відповідному місці вжито дієприслівник від дієслова *θορῦβέω* 'шуміти, галасувати':
(187) ἀλλ᾽ οὐδ᾽ ὣς βατράχοισιν ἀρηγέμεναι βουλήσω.
(188) εἰσὶ γὰρ οὐδ᾽ αὐτοὶ φρένας ἔμπεδοι, ἀλλά με πρῴην
(189) ἐκ πολέμου ἀνιοῦσαν ἐπεὶ λίην ἐκοπώθην,
(190) ὕπνου δευομένην οὐκ εἴασαν **θορυβοῦντες**
(191) οὐδ᾽ ὀλίγον καταμῦσαι· ἐγὼ δ᾽ ἄϋπνος κατεκείμην·
(192) τὴν κεφαλὴν ἀλγοῦσαν, ἕως ἐβόησεν ἀλέκτωρ (Ватр).
'Я вже не хочу більше допомагати жабам, / вони несповна розуму, / а недавно, коли я дуже втомилась, повернувшись із битви, / і потребувала сну, не дали мені, **галасуючи**, ні на трохи заплющити очі, і я без сну пролежала / з головним болем, аж поки не заспівав півень'.

ській мові прислівникової лексеми *достобіса*, де компонент *досто-* має цілком інше походження та інший сенс. Аналогічну прислівникову одиницю К. Думитрашко утворив для опису раків:

Тихо пішли клишоногі, хоть ніг до стогаспида мали (Жаб. Дум. 1959, с. 256).

Якщо за взірцем прислівника *достобіса* утворити не лише слово *достогаспида*, а й **достогемона*, то на наступному кроці деривації з'явиться оказіональний прикметник **достогемонський*. У такому разі лексема набуває як квантитативного сенсу (квакання жаб проявлялося з надмірною, надзвичайною силою, буквально 'так, ніби квакало не багато жаб, а аж сто чортів'), так і різко зниженого оцінного компонента. Українському читачеві «Жабомишодраківки» відкриваються обидві можливості розуміння цього прикметника: з «високим» церковнослов'янським компонентом чи «низьким» народним. Очевидно, що подані інтерпретації створеного К. Думитрашком слова *достогемонський* суперечать тому «високому» стилю, що його належало відтворювати в перекладі мовлення небожителів.

У тексті К. Думитрашко легко й органічно використав численні фразеологізми та порівняння як знайомі українському читачеві за іншими творами чи фольклорними збірками (*дати драла', занапастити душу, ще і чорти навкулачки не бились, дати дуба, одкинути ноги, не показувати носа* та ін.), так і створені (чи видозмінені) самим автором. Усі фраземи, що їх використано в «Жабомишодраківці», мають виразну народну основу, високу експресивність та знижений стилістичний компонент. Так, наприклад, епізод потопання Псіхарпакса К. Думитрашко змалював за допомогою низки сталих виразів із різним комунікативним змістом (констатації, ламентації, погрози):

Тут, потопавши, Псіхарпакс такії слова промовляє:
«Ну, постривай, Фізігнате. Ізвів ти шляхетськую душу!
Москаля ти підвіз, так тим я отут загибаю,
А якби на землі се було, то й тобі, ледащиці,
Дав би я маку; а то як жидюга мене одуривши,
Пхнув ти, як з мосту» (там само, с. 251).

Поза сумнівом, К. Думитрашко знав ці вирази «з вуст народу» і зберіг їх первісну форму. Завершується монолог Псіхарпакса двома прокльонами:

Щоб тебе божая сила побила,
Щоб вашу жаб'ячу Січ татарва зруйновала! (там само).

Якщо перший з них є цілком стандартним і відтворюваним з пам'яті у слушних ситуаціях, то другий, що містить етнокультурні алюзії (*Січ* та *татарва*), придумано спеціально для «Жабомишодраківки». Цікаво, що саме в цьому фрагменті К. Думитрашко максимально сконцентрував етнічні маркери: з одного боку, монолог промовляє «шляхтич» Псіхарпакс, батьком якого є *«коронний пан гетьман»* на ім'я Троксарт (буквально Хлібогриз), а матір'ю — *«Ліхомила Ляхиня, дочка короля Птернотрокта»* [6], отже, миші співвідносяться з поляками-ляхами; з іншого боку, у ламента-

[6] Ім'я матері означає 'та, що облизує жорна', а ім'я діда — 'той, що гризе шинку'.

ціях миші згадано москалів, жидів, татар і Січ (відповідно, у перекладі жаб ідентифіковано як козаків) — усі вони тут вороги чи антагоністи ляхів.

Повертаючись до фразем, створених К. Думитрашком, звернемо увагу на деякі цікаві одиниці. Передаючи похвальбу Псіхарпакса, перекладач так характеризував його геройство на полі битви:

Із бата'лії я' не пока'зував п'я'т супоста'ту (там само, с. 249).

Фразему *(не) показувати п'яти* виводять із тієї ж екстралінгвальної ситуації, що й фразему *п'ятами накивати*, тобто 'втекти'. У перекладі К. Думитрашка вираз *не показувати п'яти* стосується поведінки воїна на полі битви, отже, буквальний зміст виразу 'бути оберненим обличчям до когось' імплікує сенс 'приймати бій, не здаватися' та ціннісні сенси, що звідси випливають (хоробрість, стійкість, гідність тощо). Щоправда, через два вірші той самий Псіхарпакс, оповідаючи Фізігнату про свої чесноти, розказує, як він сміливо гризе чобіт сонної людини (і заразом ласує смальцем):

Од чоловіка, як ловить, втечу, укусивши за пальці,
Або, як спить він, то сміло шкапо'вий гризу його чобіт,
Чобіт, намазаний смальцем, а той собі спить і не чує (там само, с. 250).

К. Думитрашко, передаючи мовлення Афіни, перетворив відомі народні фраземи *нема клепки* (у кого), *третьої (дев'ятої, десятої) клепки не стає* (у кого) у конструкцію *чортмає десятої клепки* (у кого):

Ну, та не буде й того, щоб дала я підмогу і жабам,
Бо у тих жаб, як я бачу, чортмає десятої клепки (там само, с. 253).

Предикативну одиницю із заперечним компонентом *нема*, що її утворено з посесивного дієслова *не має* (*хто не має чого*), у народному мовленні трансформовано заміною префікса *не* коренем *чорт-* або *кат-* (*грошей чортма, хліба катма*). К. Думитрашко використав готову модель (*чого катма / чортма в кого*) і доповнив її іменниковою групою *десятої клепки*, яку майже не вживають як вільне сполучення і яка відома мовцям як компонент фраземи зі значенням 'хтось дурний, несповна розуму'.

Знаходимо в тексті перекладу й багато оригінальних порівнянь; наприклад, описуючи розгніваного Зевса, автор порівнював його з вовком:

Зевс же, як вовк посередині ночі, блискав страшними очима (там само, с. 255).

У цьому порівнянні актуалізовано лише один складник стереотипу вовка (блиск його очей у темряві), проте цього достатньо для зміщення ознак високого у сферу низького.

Мишиний герой на ім'я Мерідарпакс (буквально 'той, що хапає / краде шматки', тобто дрібний злодій) наділений у поемі неймовірною потугою, і щоб увиразнити його звитяги, К. Думитрашко придумав цілу низку порівнянь:

Жаб він трощив, як косар очерет або білка оріхи,
Клав, як снопи, урагів і, як ціпом, так списом їх лущив (там само, с. 255).

Ці порівняння актуалізують дещо різні аспекти бойових подвигів: герой знищує жаб швидко, граючись, без особливих зусиль (як білка гризе горіхи); діє він з великою силою, енергійно, жаби внаслідок цього гинуть

масово, у значній кількості. Зброю Мерідарпакса уподібнено до різних господарських знарядь, що справді можуть спричинити значну шкоду. Однак читач перекладу не забув, що й миші, й жаби були озброєні тоненькими пагінцями рослин. Наприклад, *спичак*, з якого зробили собі списи жаби, — це просто 'молодий паросток очерету' (Гр. IV, с. 176); очевидно, і тут К. Думитрашко використав фонетичну близькість лексем *спис* та *спичак* для їх змістового протиставлення.

Інколи персонажі поеми висловлюються як добре відомі нам герої фольклорних творів, що також є виразним проявом української народної стихії. Наприклад, під час знайомства Псіхарпакса та Фізігната останній розпитує в мишака про його походження і висловлює готовність заприятелювати з ним:

«Хто ти, козаче, відкіль ти прибіг і якого ти роду?
Правду скажи мені всю і мене не мороч ти брехнею,
Бо як тепер розпізнаю, то буду просить до господи,
Дам тобі їсти і пити, іще й хороше' походити» (Жаб. Дум. 1959, с. 249).

Читачів не дивує, що герой давньогрецької поеми говорить достоту так, як міг би говорити персонаж українського фольклорного тексту. Четвертий рядок є ремінісценцією слів (власне, пісні) матері з казки «Івасик-Телесик», отже, жаба виявляє до гостя питому українську гостинність українською формулою запросин [7].

За допомогою паремійних формул К. Думитрашко непомітно розставив потрібні акценти і тонко схарактеризував своїх персонажів. Так, Псіхарпакс, прийнявши запросини Фізігната покататися на ньому по озеру, спочатку радіє, що може плавати, але швидко усвідомлює загрози від водної стихії і лякається:

...Ніжками тріпа об черево, а у душі похололо.
Думає: «Гарно у го'стях, а дома, як кажуть, ще краще».
Труситься тіло і тьохкає серце, бо дуже злякався (там само, с. 250).

Ситуація, у якій опинився Псіхарпакс (його шерсть намокла, він ледь тримається на спині жаби), спонукає його гірко плакати, «молитися всім богам» і каятися у гріхах, щоб не занапастити свою душу, навряд чи доречно позначити таку ситуацію словами «гарно у гостях». Приказка, яка спадає на думку Псіхарпаксу, виявляється цілком недоречною, її вживання тут можливе хіба як гірка іронія, однак цей персонаж у перекладі К. Думитрашка, судячи з його хвальби, особливим розумом не обтяжений і тому самоіронія йому не властива.

Окремо варто зупинитися на тих натуралістичних деталях, якими супроводжуються оповіді про втрати і жертви серед мишей та жаб. Деякі з таких подробиць є в грецькому оригіналі, проте деякі К. Думитрашко до-

[7] Для дослідників творчої біографії К. Думитрашка така цитація казкового тексту може бути свідченням того, що перекладач знав цю казку не за фіксаціями фольклористів (адже записи Івана Рудченка та Пантелеймона Куліша були надруковані пізніше, ніж К. Думитрашко створив свою «Жабомишодраківку»), а безпосередньо від носіїв фольклорної спадщини на його рідній Полтавщині.

думав сам, яскраво й вигадливо зображаючи сцени, у яких учасники конфлікту зазнають різних тілесних ушкоджень. Наприклад, унаслідок появи страшної водяної змії Псіхарпакс опиняється у воді з головою, пірнає на дно і зрештою тоне; цю сцену втілено в перекладі в таких фразах:

Так проклинавши, сердега впурнув та й назад не вертався,
Поки аж жовч рознесло, і уп'ять він над озером вирнув (там само, с. 251).

Слова *уп'ять він над озером вирнув* слід розуміти так, що роздуте тіло мертвого Псіхарпакса виносить на поверхню води; там його помічає миша на ім'я Ліхопінакс. Видовище, яке вона бачить, навряд чи можна назвати естетичним:

І догори черева' розплатавшись, з пузом обдутим
Плавав сердюга не з берега, а посередині ставу (там само, с. 251).

Таких деталей в оригінальному тексті немає, проте це не завадило К. Думитрашкові їх придумати, щоб підкреслити гостроту конфлікту мишей та жаб, який розпочинається саме із цього трагікомічного епізоду.

Так само натуралістично змальовує перекладач і двобої жаб та мишей, не обмежуючись лише дієсловами на кшталт *улущив, шпигнув, убив, поранив, наскочив* тощо. Сценки боротьби, що розгортаються перед читачем, наповнені колоритними деталями:

А Сітофаг Поліфону надбив таки добре печінки,
Бо, ухватившись за пуп, покотився, немов от завіни (там само, с. 254).

В оригінальному тексті миша (*Сітофаг — Хлібоїд*) вражає жабу (*Поліфона — Крикуна*) у живіт, від чого Крикун просто падає на землю і вмирає, проте персонаж К. Думитрашка виявляється більш життєспроможним: він хапається за пуп і котиться по землі, так ніби в нього раптом стався напад колік [8]. Ураження списом чи стрілою, яке в давньогрецькому епосі часто описують як причину геройської смерти персонажа, що стає приводом для його оплакування, у пародійному тексті К. Думитрашка знижено до цілком буденної події: нападу завійни (*завіни*), яка виникала насамперед від поганого харчування.

Обмежений обсяг статті не дає змоги нам докладно проаналізувати всі аспекти й вияви комізму; наприклад, ми залишили поза увагою надзвичайно колоритні, витримані в дусі українського народного світогляду апеляції до нечистої сили, що органічно вписуються в опозицію «високого» та «низького», підсилюючи мовну стихію низького, а також деякі метатекстові авторські репліки, у яких виявляється ставлення автора до персонажів чи ситуацій. Однак і проаналізованих явищ лексичного та фразеологічного рівнів достатньо, щоб твердити про переклад К. Ду-

[8] Зазначимо, що відсилку до тої ж хвороби — завійниці — використав в «Енеїді» Іван Котляревський: у сцені оплакування воїнів, що загинули в битві, троянці *кричать, як на завійницю*. У «Жабомишодраківці» зображено інший прояв хвороби: людина, на яку напала завійна, не може встояти на ногах, качається по землі від болю. Хвороба, що її позначено лексемами *завійна* чи *завійниця*, була доволі частим явищем у побуті українських селян; про це свідчать і спеціальні замовляння проти неї.

митрашка як про самобутній, оригінальний твір, який за параметрами пародійности й комізму перевершив не лише давньогрецький оригінал, а й інші українські переклади «Батрахоміомахії». Предметом висміювання в перекладі стали не тільки миші та жаби, що розпочали безглузду війну на винищення через глупоту одного з представників мишиного роду, як це було в давньогрецького автора «Батрахоміомахії», а й боги, які мали б бути взірцем мудрости, хоробрости, справедливости та інших чеснот. У творі К. Думитрашка не залишилося нічого героїчного чи високого: усі персонажі, події та ситуації, зокрема й поведінку небожителів, використано як привід для глузування. Автор перекладу не обмежився наявними в українській мові лексичними та фразеологічними засобами, він свідомо вдався до власної мовотворчости, граючи на зближенні і протиставленні форми та змісту мовних одиниць.

Надзвичайно важливим явищем, яке не можна ігнорувати під час оцінювання художніх властивостей твору К. Думитрашка, є орієнтація на певний тип слухача або читача: переклад було створено передусім для тих, хто, як і сам автор «Жабомишодраківки», знав давньогрецьку мову і був обізнаний з особливостями героїчного епосу. Усвідомлення пародійного характеру того чи того тексту неможливе без знання оригіналу, що його пародіюють, інакше пропадає ефект контрасту між високим та низьким, первісним і вторинним. Тому розуміння всіх проявів комізму поеми стає вповні можливим лише для знавців обох мов та обох культур. Антична традиція з'являється в перекладі і через сюжетну лінію та структуру тих творів, у яких описано героїчні вчинки, і через ті ідеальні чесноти, що притаманні персонажам героїчного епосу, і через грецькі імена персонажів. Українська народна стихія постачила авторові «Жабомишодраківки» українські реалії, характерні для народного світосприйняття іронічність та оптимізм, а також соковиту українську лексику та фраземіку. Саме це і робить переклад Костянтина Думитрашка унікальним явищем нашої культури, що заслуговує на всебічне дослідження та достойне місце в українській літературній спадщині.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Батр. Альт. — *Батрахомиомахия.* (1936). Перевод, комментарии М.С. Альтмана. Москва — Ленинград: Академия.

Війна Фр. — Франко І. (1977). Війна жаб із мишами. *Зібрання творів: у 50 т.* Том 8 (с. 279—288). Київ: Наукова думка.

Гр. — Грінченко Б. (ред.). (1907—1909). *Словарь української мови: у 4 т.* Київ.

ЕСУМ-1985 — *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (1985). Том 2. Київ: Наукова думка.

Жаб. Дум. 1859 — *Жабомышедраковка, на нашу руську мову перештопав К. Д[умитрашко].* (1859). Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Веймара.

Жаб. Дум. 1959 — Жабомишодраківка, на нашу руську мову перештопав К. Д[умитрашко]. (1959). *Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.* (с. 248—256). Київ: Державне видавництво художньої літератури.

ІСУЯ—1932 — Тимченко Є. (ред.). (1932). *Історичний словник українського язика*. Том 1. Харків — Київ: Українська радянська енциклопедія.

МНС — Желеховський Є. (1886). *Малоруско-німецкий словар*. Том І. Львів: НТШ.

Ватр — *Βατραχομυομαχία*. (1978). http://surl.li/bijbgv (дата звернення: 10.06.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Білецький О.І. (упор.). (1938). Батрахоміомахія. *Антична література. Зразки старогрецької та римської художньої літератури* (с. 106—109). Харків: Радянська школа.

Зеров М. (1990). *Українське письменство XIX ст. Твори в двох томах*. Том 2 (с. 4—245). Київ: Дніпро.

Москаленко М. (2006). Нариси з історії українського перекладу. *Всесвіт, 1—2*, 172—190.

Нудьга Г. (1959). На шляхах до реалізму. *Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.* (с. 3—40). Київ: Державне вид-во художньої літератури.

Тен Борис (1967). Нотатки про ритміку гекзаметра. *Мовознавство, 4*, 54—62.

Чамата Н. (2010). Про особливості раннього українського гекзаметра. *Слово і час, 6*, 105—116.

Статтю отримано 08.07.2024

LEGEND

Батр. Альт. — *Batrachomyomachia*. (1936). Translated and comments by M.S. Altman. Moskva — Leningrad: Academiia (in Russian).

Війна Фр. — Franko, I. (1977). War of frogs and mice. *Collection of works: in 50 vols*. Vol. 8 (pp. 279—288). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Гр. — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols*. Kyiv (in Ukrainian).

ЕСУМ-1985 — *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols*. (1985). Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Жаб. Дум. 1859 — *Zhabomyshedrakovka, translated into our Rusky language by K. D[umytrashko]*. (1859). St.-Peterburg: Tipohrafyia Eduarda Veimara (in Russian).

Жаб. Дум. 1959 — Zhabomyshodrakivka, translated into our Rusky language by K. D[umitrashko]. (1959). *Burlesque and travesty in Ukrainian poetry of the first half of the 19th century* (pp. 248—256). Kyiv: Derzhavne vyd-vo khudoznioji literatury (in Ukrainian).

ІСУЯ—1932 — Tymchenko, Ye (Ed.). (1932). *Historical dictionary of the Ukrainian language*. Vol. 1. Kharkiv — Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia (in Ukrainian).

МНС — Zhelekhovskyi, Ye. (1886). *Ruthenisch — Deutsches Wörterbuch*. Band 1. Lemberg: NTSh (in Ukrainian & in German).

Ватр — *Βατραχομυομαχία*. (1978). Retrieved June 10, 2024 from http://surl.li/bijbgv (in Greek).

REFERENCES

Biletskyi, O.I. (Ed.). (1938). Batrachomiomachia. *Ancient literature. Samples of ancient Greek and Roman fiction* (pp. 106—109). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Chamata, N. (2010). On the peculiarities of the early Ukrainian hexameter. *Slovo i chas, 6*, 105—116 (in Ukrainian).

Moskalenko, M. (2006). Essays on the history of Ukrainian translation. *Vsesvit, 1—2*, 172—190 (in Ukrainian).

Nudha, H. (1959). On the way to realism. *Burlesque and travesty in Ukrainian poetry of the first half of the 19th century* (pp. 3—40). Kyiv: Derzhavne vyd-vo khudozhnoi literatury (in Ukrainian).

Ten, B. (1967). Notes on hexameter rhythms. *Movoznavstvo, 4*, 54—62 (in Ukrainian).

Zerov, M. (1990). *Ukrainian literature of the 19th century. Works in two volumes.* Vol. 2 (pp. 4—245). Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Received 08.07.2024

Marharyta Zhuikova, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Language and Linguistic Didactics
Lesya Ukrainka Volyn National University
13 Voli av., Lutsk 43025, Ukraine
E-mail: mzhujkova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0396-8458

THE LINGUISITC CREATIVITY OF KOSTIANTYN DUMYTRASHKO: MEANS OF HUMOR IN THE FIRST UKRAINIAN TRANSLATION OF "THE BATRACHOMYOMACHIA"

The article is dedicated to the Ukrainian translation of the ancient Greek parodic poem titled "The Batrachomyomachia" ("Battle of the Frogs and Mice") — a famous work of ancient literature believed by researchers to have been written in the 5th century BC in the burlesque genre. The first Ukrainian translation of this short poem was created by the Kyiv professor Kostiantyn Dumytrashko (1814—1886); he named it with a coined Ukrainian word "Zhabomyshodrakivka", which is an almost exact calque of the Greek title. The translation was first printed in St. Petersburg in 1859 and reprinted in Kyiv in 1959, but it is now undeservedly forgotten.

The translator managed to achieve a powerful comic effect that significantly surpasses the humor of the ancient Greek original. In order to do this Dumytrashko used predominantly colloquial Ukrainian vocabulary and phraseology, conversational syntax, insertions from Ukrainian folk texts, and so on. Additionally, the translator invented many original occasionalisms necessary to enhance the comic effect. Along with this, Dumytrashko preserved many features characteristic of the ancient Greek original: its plot and composition, the Greek names of the characters, the contrast between gods and earthly creatures. To reproduce the rhythm of the Greek text, Dumytrashko used the Ukrainian equivalent of hexameter — the meter used in the heroic poems of Homer and other epic works of antiquity. The use of hexameter gives the text a measured and solemn tone, creating the effect of a high style of narration. However, this contrasts with numerous colloquial words, expressive phrases and comparisons, curses, emphatically naturalistic plot details, and funny situations in which the characters of the poem are depicted. The Ukrainian translation of the poem "The Batrachomyomachia" combines both the ancient Greek foundation and the Ukrainian folk element, making Dumytrashko's work an interesting subject for comprehensive research.

Keywords: *means of humor, "high" and "low" vocabulary, occasionalisms, phraseologisms, "The Batrachomyomachia", ancient Greek epic, burlesque, translation, Kostiantyn Dumytrashko.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.058
УДК 811.161.2'367.625:37.091.212(477)

О.Я. ЛАВРІНЕЦЬ, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04655
E-mail: lavrinets@ukma.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-6363-1502

АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В МОВНІЙ ПРАКТИЦІ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано співвідношення активних і пасивних конструкцій в україномовній практиці студентів-філологів. На основі проведеного анкетування визначено обсяг та ієрархію парадигми пасивних конструкцій. Окреслено тенденції у виборі того чи того типу пасивної конструкції. Оцінено рівень обізнаности студентів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти України зі специфікою синтаксичних норм української літературної мови.

***Ключові слова**: мовна практика (узус, мововжиток), анкета, активна конструкція, пасивна конструкція, парадигма пасиву, дієслова на -ся пасивного стану, предикативні дієприкметники на -ний, -тий, форми на -но, -то.*

Специфіку будь-якої літературної мови репрезентують передусім фонетика, лексика, фраземіка та граматика. Тривалий час синтаксичний рівень української книжної мови, за спостереженнями С.В. Харченко, мав статус наднаціонального (Харченко, 2017, с. 136), а тому функціювання в ній синтаксичних моделей російської книжної мови з відомих лінгвальних і позалінгвальних причин не було предметом наукових дискусій. Після здобуття Україною незалежности українські лінгвісти, зокрема О.А. Сербенська (Сербенська, 1993), Н.Ф. Непийвода (Непийвода, 1997), К.Г. Городенська (Городенська, 2001), З.Й. Куньч, Н.І. Голубінка (Куньч, Голубінка, 2004), М.Д. Гінзбург (Гінзбург, 2008), С.Й. Караванський (Ка-

Цитування: Лаврінець О.Я. (2024). Активні та пасивні конструкції в мовній практиці студентів-філологів закладів вищої освіти України. *Українська мова, 3*(91), 58—75. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.058

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

раванський, 2008), С.В. Харченко (Харченко, 2017) та ін., активізували роботу щодо відновлення самобутности українського книжного синтаксису, що зумовило розмежування традиційного і новітнього підходів до питань обсягу й ієрархії парадигми пасивних конструкцій, структури та нормативности їх ужитку.

За традицією до парадигми пасивних конструкцій, які названо трансформами відповідних активних конструкцій (Русанівський, 1968, с. 12), уналежнено речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану, предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий* та формами на *-но, -то* (Русанівський, 1971, с. 286; Леонова, 1983, с. 177—178; Плющ, 1986, с. 116—119; Грищенко, 2002, с. 371; Пономарів, 2005, с. 216; Мойсієнко, 2013, с. 407). Центральне місце в парадигмі пасиву східнослов'янських мов, зокрема й української мови, відведено реченням із дієсловами на *-ся* (Русанівський, 1968, с. 17).

На початку XXI століття скориговано парадигму пасиву: речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану опинилися на крайній периферії синтаксичної системи української літературної мови, їх визнано не характерними для неї (Городенська, 2004, с. 243). Ці речення потрапили до книжних стилів української літературної мови під впливом російської книжної (канцелярської) мови, що зумовило віддаленість синтаксичної норми насамперед офіційно-ділового та наукового стилів української літературної мови від норм розмовного й художнього стилів, текстам яких притаманне переважання активних дієслівних конструкцій. В українській мові постфікс *-ся* нейтралізує зв'язок перехідних дієслів з об'єктною синтаксемою та є виразником різних словотвірних значень неперехідних зворотних дієслів (рефлексивів) на зразок *дитина взувається, друзі зустрічаються, корова буцається, одяг мнеться, студент хвилюється* тощо, які згруповано за семантикою (Леонова, 1983, с. 179; Ткачук, 1995, с. 32—34; Городенська, 2004, с. 242; Соколова, 2009) і вживання яких є нормативним, оскільки вони функціюють у структурі активних дієслівних конструкцій. Отже, опозицію «актив / пасив» можуть формувати лише перехідні дієслова, пасивними корелятами яких визначено предикативні пасивні дієприкметники на *-ний, -тий* і форми на *-но, -то* (Городенська, 2004, с. 243; Городенська, 2017, с. 445—446).

Попри обґрунтування двокомпонентної парадигми пасивних конструкцій та слушні рекомендації лінгвістів щодо наближення синтаксису української книжної мови до норм живої народної мови, на жаль, в останні троє десятиріч усе ще спостерігаємо в деяких стилях, зокрема в офіційно-діловому (передусім адміністративно-канцелярському підстилі) та науковому (переважно текстах негуманітарного й частково гуманітарного напрямів), уживання речень із дієсловами на *-ся* пасивного стану (Сербенська, 1993; Городенська, 2001; Лаврінець, 2014; Лаврінець, 2016). Це спричинено, очевидно, тривалим впливом синтаксичних норм російської літературної мови на синтаксис книжних стилів української літературної мови, унаслідок чого більшість мовців не розмежовує синтаксич-

них особливостей української та російської літературних мов. З огляду на зазначене спеціального дослідження потребує мовна практика молодого покоління філологів, зокрема студентів, ґрунтовне професійне підготування яких повинне передбачати ознайомлення з традиційним і новітнім підходами до парадигми пасиву в сучасній українській мові, а також із самобутністю граматичної структури української літературної мови.

Мета пропонованої статті — проаналізувати співвідношення активних і пасивних конструкцій в українськомовній практиці студентів-філологів; на основі проведеного анкетування окреслити тенденції у виборі того чи того типу пасивної конструкції; оцінити рівень обізнаности студентів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти України зі специфікою синтаксичних норм української літературної мови. За зразок використано анкету, яку запропонувала Т.В. Ланова для опитування студентів-філологів щодо сприйняття та використання актуалізованих граматичних форм, зокрема кличного відмінка однини у звертаннях до осіб, присвійних займенників *їхній, їхня, їхнє, їхні*, ужитих замість *їх* із цим значенням, I особи множини наказового способу в спонуканнях до спільної дії, давального відмінка із закінченням *-ові, -еві (-єві)* в іменниках чоловічого роду II відміни тощо (Ланова, 2012), оскільки вона найтісніше пов'язана з об'єктом нашої розвідки.

Дослідження спирається на результати анкетування 114 студентів-філологів III—IV курсів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» закладів вищої освіти України, які відповідно до навчальних програм опанували дисципліни з морфології та синтаксису української мови. Опитування проведено у квітні—травні 2024 року. Анкета [1] містить три частини: у першій частині запропоновано запитання (№ 1—4), відповіді на які репрезентують загальні соціодемографічні відомості про інформанта (вік, освіта, освіта в галузі знань, місце проживання); запитання другої частини (№ 5—9) стосуються до особливостей мовної характеристики респондента (рідна мова, мова активного вжитку, самооцінка рівня володіння українською / російською мовами, знання відмінностей між активними й пасивними конструкціями, схвалення або заперечення думки про переважання активних конструкцій в українській мові та пасивних конструкцій у російській мові); третя частина охоплює запитання (№ 10—30) щодо вибору речення з пропонованих варіантів [2] (активна / пасивна конструкція, тип пасивної конструкції, структура пасивної конструкції). Біля кожної відповіді є графа для спеціальної позначки, що підтверджує вибір того чи того варіанта.

У нашому дослідженні метод анкетування попри переваги (оперативність, значна кількість опитаних, мінімізація впливу дослідника на респондента, можливість кількісних підрахунків, об'єктивність інтерпретації результатів тощо) може мати недоліки (суб'єктивність інформантів і т. зв. «ефект бажаности»). Припускаємо, що дехто з респондентів вибиратиме

[1] Зразок анкети подано наприкінці статті.
[2] Речення взято з текстів переважно наукового й офіційно-ділового стилів.

відповідь, зважаючи на засвоєні, «бажані» знання граматичних норм української мови, але цей вибір може не корелювати з реалізацією опанованих норм респондентом у власному мовленні. Переконані, відсоток таких інформантів становитиме незначну похибку, що не завадить визначити основні тенденції функціювання активних і пасивних конструкцій у мовній практиці студентів-філологів.

Вік респондентів становить 20—25 років. Інформанти мешкають переважно в Україні (м. Київ і Київська область — 74 особи / 64,9 %; інші області, з-поміж яких Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська, — 34 особи / 29,8 %), а також за її межами (Німеччина, Словенія, Португалія, Канада, Греція — 6 осіб / 5,3 %).

109 респондентів (95,6 %) назвали рідною мовою українську, 4 респонденти (3,5 %) — російську, 1 респондент (0,9 %) зазначив, що для нього «рідними, на жаль, є обидві» — українська та російська.

В активному щоденному вжитку опитаних домінує українська мова (81 особа / 71,1 %), обома мовами (українською та російською, українською та англійською) залежно від ситуації послуговується меншість (відповідно 28 осіб / 24,6 % та 2 особи / 1,7 %), 3 інформанти (2,6 %) частіше використовують або російську, або словенську, або німецьку мову. Зауважимо, що 3 респонденти, які назвали рідною мовою російську, використовують українську й російську мови залежно від ситуації, а 2 респонденти з рідною російською мовою та рідними обома мовами повністю перейшли на українську мову після лютого 2022 року, хоч до цього в їхньому вжитку переважала російська мова. Отримані результати відповідей на запитання «Якою мовою Ви частіше послуговуєтеся?» засвідчують: нині українська мова ширше реалізовує комунікативну функцію, що сприяє формуванню мовної особистости студентів-філологів та їхніх комунікативних умінь з української мови.

Що стосується до самооцінювання якости володіння українською мовою, то 88 інформантів (77,2 %) оцінили свій рівень на «відмінно» і 26 інформантів (22,8 %) — на «добре». Російську мову на рівні «відмінно» опанували 30 респондентів (26,3 %), «добре» — 49 респондентів (43 %), «не дуже добре» — 16 респондентів (14 %), «погано» — 5 респондентів (4,4 %). Результати відповідей на запитання «Як Ви оцінюєте свій рівень володіння українською (російською) мовою?» демонструють, що кількість опитаних із самооцінкою рівня опанування української мови «відмінно» майже втричі переважає кількість опитаних із самооцінкою рівня опанування російської мови «відмінно». Водночас 14 респондентів (12,3 %) з неназваних причин (припускаємо, через повномасштабне вторгнення Росії в Україну) не визначилися з рівнем володіння російською мовою, причому в самооцінці рівня володіння українською мовою одна половина вибрала «відмінно», інша — «добре». Зауважимо, що той самий рівень знання української та російської мов — «відмінно» / «добре» — визначили

відповідно 25 (22 %) та 12 (10,5 %) інформантів. Самооцінювання студентів-філологів рівня опанування обох мов здебільшого різне: 59 опитаних (51,8 %) знають українську мову краще (рівні «відмінно» та «добре»), ніж російську (рівні «добре», «не дуже добре», «погано»), 4 респонденти (3,5 %) знають російську мову краще (рівень «відмінно»), ніж українську (рівень «добре»). Цікаво, що 4 респонденти з рівнями знання «добре» української мови та «відмінно» російської мови рідною мовою вибрали українську, проте двоє з них послуговуються обома мовами залежно від ситуації, а двоє — частіше українською або російською мовою. Отже, самооцінювання студентів-філологів рівня володіння українською мовою значно вище, ніж російською, але рівень володіння українською мовою потребує ще вдосконалення.

На запитання «Чи знаєте Ви відмінність між активними та пасивними конструкціями?» 109 респондентів (95,6 %) відповіли «так» і лише 5 респондентів (4,4 %) — «ні». Високий відсоток «обізнаних» із цього питання додає переконливости отриманим результатам анкетування щодо вибору речень.

Із тезою «В українській мові переважають активні конструкції, у російській мові — пасивні» [3] згодні 90 опитаних (78,9 %), не згодні 18 опитаних (15,8 %), а 6 респондентів (5,3 %) не змогли відповісти, бо не розуміють, про що йдеться. Закономірно, що серед тих інформантів, які не розуміють тези про домінування активних конструкцій в українській мові та пасивних конструкцій у російській мові (5,3 %), дві третини респондентів не знають відмінностей між цими конструкціями, проте сумнівними видаються труднощі у відповіді на це запитання ще однієї третини інформантів, бо про відмінність між активними і пасивними конструкціями вони знають.

Отже, понад 70 % інформантів мають таку мовну характеристику: українська мова — рідна мова, мова активного вжитку, із самооцінкою рівня володіння «відмінно», обізнані з відмінностями між активними та пасивними конструкціями, згодні з думкою про переважання активних конструкцій в українській мові та пасивних конструкцій у російській.

Запитання № 10, 11, 13 анкети мали виявити співвідношення активних і пасивних конструкцій у виборі студентів-філологів, зокрема активних конструкцій і речень із дієсловами на *-ся* пасивного стану, які за традицією кваліфіковано однією з визначальних рис синтаксису книжних, насамперед наукового й офіційно-ділового, стилів (Коваль, 1970, с. 103; Коваль, 1982, с. 125; Пилинський, 1976, с. 273—274; Русанівський, 1977, с. 35—36, 57; Плющ, 1986, с. 119; Паламар, Кацавець, 2000, с. 226; Потелло, 2001, с. 166). Під час вибору між конструкціями *Закон* ***ухвалюється Верховною Радою*** і *Закон* ***ухвалює Верховна Рада****; Ця проблема* ***досліджувалася лінгвістами****...* і *Цю проблему* ***досліджували лінгвісти****...; У середині XX ст.*

[3] Ідеться про передання суб'єктно-об'єктних відношень (агенс — пацієнс) в українській (домінують активні конструкції: агенс — підмет, пацієнс — додаток) та російській (переважають пасивні конструкції: агенс — додаток, пацієнс — підмет) мовах.

створюються *наукові центри з термінології* та *У середині XX ст.* ***створюють*** *наукові центри з термінології* більшість респондентів віддала перевагу активним конструкціям (відповідно 91 особа / 79,8 %; 92 особи / 80,7 %; 67 осіб / 58,8 %), причому 57 респондентів (50 %) послідовно вибирали лише активну конструкцію — двоскладне речення з діячем у формі називного відмінка й односкладне неозначено-особове речення. 10 респондентів (8,8 %), що є низьким відсотком, теж виявили послідовність у виборі лише речення з дієсловом на *-ся* пасивного стану — трикомпонентної з орудним суб'єкта дії та двокомпонентної конструкцій. Інформантів, які у трьох запитаннях вибирали частіше активну конструкцію, більше (32 особи / 28,1 %), ніж інформантів, які у відповідях на ті самі запитання вибирали частіше пасивну конструкцію (15 осіб / 13,1 %). Констатуємо, що три чверти тих респондентів, хто частіше вибирав активну конструкцію (28,1 %), віддали перевагу двоскладному реченню замість трикомпонентної пасивної конструкції з дієсловом на *-ся* та двокомпонентній пасивній конструкції замість неозначено-особового речення. Припускаємо, що такий вибір спричинений штучно сформованою традицією переважання двокомпонентних конструкцій із дієсловами на *-ся* пасивного стану через їхній узагальнений зміст: нульова позиція діяча зумовлена акцентуванням уваги лише на дії (Плющ, 1986, с. 118; Каранська, 1995, с. 43—44). Отже, для половини опитаних вибір активної конструкції (двоскладного речення, односкладного неозначено-особового речення) замість речення з дієсловом на *-ся* пасивного стану є свідомим, у виборі інших опитаних домінує активна конструкція, хоч цей вибір варто вважати інтуїтивним.

У запитанні № 12 з-поміж речень ***Словосполученням називається*** *сполука повнозначних слів,* ***Словосполученням називають*** *сполуку повнозначних слів,* ***Словосполучення — це*** *сполука повнозначних слів* 95 респондентів (83,4 %) віддали перевагу реченню функційної тотожности, побудованому на синонімійних відношеннях за схемою «N — це N», причому 51 інформант (44,7 %) у попередніх запитаннях свідомо вибирав тільки активну конструкцію (*Закон* ***ухвалює Верховна Рада****; Цю проблему* ***досліджували лінгвісти****...; У середині XX ст.* ***створюють*** *наукові центри з термінології*). Інше речення функційної тотожности з невласне-зв'язкою *називатися* у формі теперішнього часу, що його кваліфікуємо як двокомпонентну пасивну конструкцію і яке, за спостереженнями О.П. Сулими, також поширене в науковому стилі та є його специфічною рисою (Сулима, 2010, с. 26), вибрали 3 респонденти (2,6 %). Односкладне неозначено-особове речення, за результатами опитування (16 осіб / 14 %), у перспективі може набути ширшого вжитку та разом із реченням функційної тотожности повністю витіснити пасивну конструкцію з невласне-зв'язкою на *-ся* як неприродну для синтаксису української літературної мови загалом і наукового стилю зокрема. Результати анкетування щодо співвідношення активних конструкцій та речень із дієсловами на *-ся* пасивного стану репрезентують позитивну тенденцію домінування активних конструкцій у виборі студентів-філологів.

У відповідях респондентів фіксуємо переважання активних конструкцій і щодо інших типів пасивних конструкцій — речень із предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий* (запитання № 23, 24) і формами на *-но, -то* (запитання № 22). Пор.: *Модель елементарних кілець* ***запропонував Доль*** (81 інформант / 71,1 %) — *Модель елементарних кілець* ***запропонована Долем*** (33 інформанти / 28,9 %); *Його* ***звільнили*** *з посади* (94 інформанти / 82,5 %) — *Він* ***був звільнений*** *з посади* (20 інформантів / 17,5 %); *За доби Центральної Ради* ***почали створення*** *галузевих терміносистем* (80 інформантів / 70,2 %) — *За доби Центральної Ради* ***почато створення*** *галузевих терміносистем* (34 інформанти / 29,8 %). До того ж активну конструкцію (двоскладне та односкладне неозначено-особове речення) у трьох запитаннях вибрали 54 респонденти (47,3 %), що підтверджує наш висновок про свідомий вибір майже половини опитаних активної конструкції.

Запитання № 14—18 анкети стосувалися вибору між реченнями з предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий* і реченнями з предикативними формами на *-но, -то*, які в сучасному мовленні часто вживані як синтаксичні синоніми, що зумовлено ототожненням мовцями морфологійної природи та функційного призначення дієслівних форм пасивного стану. Результати аналізу відповідей на ці запитання такі: *Стаття* ***присвячена*** *лексичним особливостям конфесійного стилю* (72 респонденти / 63,2 %) — *Статтю* ***присвячено*** *лексичним особливостям конфесійного стилю* (42 респонденти / 36,8 %); *Уживання цієї лексеми* ***виправдане*** *контекстом* (88 респондентів / 77,2 %) — *Уживання цієї лексеми* ***виправдано*** *контекстом* (26 респондентів / 22,8 %); *Наше навчання* ***зв'язане*** *із життям* (105 респондентів / 92,1 %) — *Наше навчання* ***зв'язано*** *із життям* (9 респондентів / 7,9 %); *Крамниця* ***зачинена*** (80 респондентів / 70,2 %) — *Крамницю* ***зачинено*** (34 респонденти / 29,8 %); *У Біблії* ***зібрані*** *різні за часом написання, мовою і змістом твори* (76 респондентів / 66,7 %) — *У Біблії* ***зібрано*** *різні за часом написання, мовою і змістом твори* (38 респондентів / 33,3 %). Отримані результати репрезентують: 1) домінантну позицію речень із предикативними пасивними дієприкметниками; 2) вибір конструкцій *Уживання цієї лексеми* ***виправдане*** *контекстом; Наше навчання* ***зв'язане*** *із життям; Крамниця* ***зачинена*** з урахуванням більшістю інформантів (70 % і більше) структурних і змістових особливостей цих речень, заміна яких неозначено-особовими реченнями або неможлива (≠ *Уживання цієї лексеми* ***виправдали*** *контекстом; Наше навчання* ***зв'язали*** *із життям*), або можлива, проте зумовлює значеннєві відмінності (пор.: *Крамницю* ***зачинили***); 3) вибір інформантами з меншою кількісною перевагою (до 70 %) конструкцій *Стаття* ***присвячена*** *лексичним особливостям конфесійного стилю; У Біблії* ***зібрані*** *різні за часом написання, мовою і змістом твори* через поширену в сучасному мововжитку «конкуренцію» речень із предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* та формами на *-но, -то* у вираженні результативного стану, пор.: *Статтю* ***присвячено*** (= присвятили) *лексичним особливостям конфесійного стилю; У Біблії* ***зібрано*** (= зібрали) *різні за часом написання, мовою і змістом твори.*

Аналіз п'яти запитань (№ 14—18) щодо вибору між реченнями з предикативними пасивними дієприкметниками й реченнями з формами на *-но, -то* в кожній анкеті демонструє такі результати: 42 інформанти (36,8 %) послідовно вибирали двоскладні речення з предикативними дієприкметниками (*Стаття* ***присвячена*** *лексичним особливостям конфесійного стилю; Уживання цієї лексеми* ***виправдане*** *контекстом; Наше навчання* ***зв'язане*** *із життям; Крамниця* ***зачинена****; У Біблії* ***зібрані*** *різні за часом написання, мовою і змістом твори*), 43 інформанти (37,7 %) віддали перевагу конструкціям *Уживання цієї лексеми* ***виправдане*** *контекстом; Наше навчання* ***зв'язане*** *із життям*, а інші конструкції були варіантними (*Стаття* ***присвячена****... / Статтю* ***присвячено****...; Крамниця* ***зачинена*** */ Крамницю* ***зачинено****; У Біблії* ***зібрані*** *...твори / У Біблії* ***зібрано*** *...твори*). Примітно, що немає респондентів, які вибрали тільки речення з предикативними формами на *-но, -то*. Отже, вибір більшістю респондентів речень із предикативними пасивними дієприкметниками в разі, коли йдеться не про констатацію постійної закономірности перебігу дії, тривання стану, а про результативний стан, що є наслідком виконаної дії, співвідносної з поняттям «хтось зробив / зробить», залежить від уподобань мовців і водночас засвідчує поширену тенденцію нівелювання синтаксичної самобутности української мови — зосередження предикативности в дієслові, основною формою якого є дієвідмінюване дієслово, до якого тісно прилягають предикативні форми на *-но, -то*.

Домінування речень із предикативними пасивними дієприкметниками не лише над реченнями з формами на *-но, -то*, а й над активними конструкціями репрезентують результати вибору в запитаннях № 28 і 29, напр.: *Картина* ***написана*** *олівцем* (72 інформанти / 63,2 %), *Картину* ***написано*** *олівцем* (30 інформантів / 26,3 %), *Картину* ***написали*** *олівцем* (12 інформантів / 10,5 %); *Робота* ***буде виконана*** *вчасно* (54 інформанти / 47,3 %), *Роботу* ***буде виконано*** *вчасно* (28 інформантів / 24,6 %), *Роботу* ***виконають*** *вчасно* (32 інформанти / 28,1 %). Індивідуальний аналіз анкет засвідчує, що з-поміж пропонованих варіантів речень 86 респондентів (75,4 %) послідовно вибирали або пасивну (лише речення з предикативними пасивними дієприкметниками — 40 осіб / 35 %; лише речення з предикативними формами на *-но, -то* — 10 осіб / 8,8 %; обидва типи пасивних конструкцій — 26 осіб / 22,8 %), або активну (10 осіб / 8,8 %) конструкцію.

З-поміж речень зі складеним трикомпонентним предикативним членом (призв'язковий компонент — форми на *-но, -то*, пасивні дієприкметники на *-ний, -тий,* інфінітив) більшість опитаних теж вибрала речення з предикативним пасивним дієприкметником (запитання № 25), пор.: *Матеріали* ***можуть бути використані*** *для укладання навчальних посібників* (77 інформантів / 67,5 %), *Матеріали* ***можна буде використати*** *для укладання навчальних посібників* (28 інформантів / 24,6 %), *Матеріали* ***може бути використано*** *для укладання навчальних посібників* (9 інформантів / 7,9 %). Переконані, що високий відсоток переважання двоскладних речень із предикативними пасивними дієприкметниками над більш природними для української мови активними дієслівними конструкціями й реченнями

з формами на *-но, -то* як синтаксичних синонімів зумовлений традицією вживання спільних для російської та української мов синтаксичних моделей, що її дотримуються передусім автори монографій, посібників, підручників тощо, стиль написання яких і наслідують студенти-філологи.

Результати ще одного запитання щодо вибору між реченнями з предикативними пасивними дієприкметниками, реченнями з формами на *-но, -то* й односкладними неозначено-особовими реченнями (№ 27) виявили позитивну тенденцію до уникання студентами-філологами складних для розуміння змісту речень із двома пасивними дієприкметниками, один із яких виконує функцію означення, а інший — присудка. Для досягнення синтаксичної однозначности більшість опитаних (89 осіб / 78 %) вибрала речення з формою на *-но* та дієвідмінюваним дієсловом у ролі головного предикативного члена (***Отримані*** *результати експерименту* ***використано*** *для формулювання рекомендацій...* — 56 осіб / 49,1 %; ***Отримані*** *результати експерименту* ***використали*** *для формулювання рекомендацій...* — 33 особи / 28,9 %). Уважаємо невисоким відсоток тих респондентів (25 осіб / 22 %), хто віддав перевагу реченню ***Отримані*** *результати експерименту* ***використані*** *для формулювання рекомендацій...*, причому майже дві третини з них вибирали речення з предикативними пасивними дієприкметниками і в інших запитаннях.

Домінування простого речення з пасивним дієприкметником у ролі відокремленого поширеного означення над складним реченням із присубстантивно-атрибутивною підрядною частиною, співвідносною з пасивною (головний предикативний член — форми на *-но, -то*, дієслово на *-ся* пасивного стану) або активною (головний предикативний член — дієвідмінюване дієслово) конструкцією, пояснюємо тим, що в сучасному узусі, зокрема й студентів-філологів, просте речення слугує засобом економії мовних зусиль і є легшим для сприймання змісту висловленого. Результати вибору відповіді на запитання № 26 анкети такі: *У розділі викладено послідовність проведення судових* ***експертиз, призначених судами України*** (82 респонденти / 72 %), *У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз,* ***що призначаються судами України*** (14 респондентів / 12,3 %), *У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз,* ***що їх призначено судами України*** (7 респондентів / 6,1 %), *У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз,* ***що їх призначають суди України*** (11 респондентів / 9,6 %). Уважаємо дуже низьким відсоток інформантів (6,1 %), які вибрали складне речення з підрядною частиною, побудованою за моделлю трикомпонентної пасивної конструкції з орудним суб'єкта дії при формі на *-но* (див. про це далі), напр.: *судові експертизи призначені судами України — судові експертизи призначаються судами України — судові експертизи призначено судами України.*

Продуктивним засобом вираження суб'єкта дії в пасивних конструкціях сучасної української літературної мови є орудний безприйменниковий відмінок субстантива, однак його вживання при формах на *-но, -то*, що відбувається за зразком трикомпонентних пасивних конструкцій російської та української мов (міжмовна і внутрішньомовна інтерференція),

ненормативне. Пасивні односкладні речення з предикативними формами на *-но, -то* можуть бути тільки двокомпонентними, тому що «в структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б указували на особу виконавця дії» (Городенська, 2017, с. 447), а дія лише співвідносна з неозначеним діячем «хтось» / «якісь люди».

Позитивну тенденцію в наближенні синтаксичних норм книжних стилів до норм живої народної мови демонструють результати вибору відповіді на запитання № 19 і 30, напр.: ***Ми не виявили*** *вживання слів із негативною семантикою* (103 інформанти / 90,4 %) — ***Нами не виявлено*** *вживання слів із негативною семантикою* (11 інформантів / 9,6 %); *Зауваження* ***дослідник врахував*** *у статті* (32 інформанти / 28,1 %), *Зауваження* ***були враховані дослідником*** *у статті* (68 інформантів / 59,6 %), *Зауваження* ***було враховано дослідником*** *у статті* (14 інформантів / 12,3 %). Переважання двоскладного речення з предикативним пасивним дієприкметником над активною дієслівною конструкцією можна вмотивувати тим, що такі речення становлять «проміжну ланку в перетворенні особових речень у безособові на позначення результативного стану» (Городенська, 2001, с. 14), а їх питоме походження та вживання при пасивних дієприкметниках орудного суб'єкта дії зафіксовано в писемних пам'ятках української мови найдавнішого періоду (Русанівський, 1971, с. 291—292; Щербатюк, 1983, с. 129).

Проблему часового значення предикативних форм на *-но, -то* та дискусійність питання щодо вживання при них власне-зв'язки *бути*, зокрема у формі минулого часу (*було*), увиразнюють абсолютно протилежні результати вибору відповіді на запитання № 21 і 22 анкети, пор.: *Більше уваги* ***було надано*** *створенню принципів укладання двомовних словників* (43 респонденти / 37,7 %) — *Більше уваги* ***надано*** *створенню принципів укладання двомовних словників* (71 респондент / 62,3 %); *У 30—50-ті роки XX ст. з ужитку* ***було вилучено*** *праці репресованих науковців* (71 респондент / 62,3 %) — *У 30—50-ті роки XX ст. з ужитку* ***вилучено*** *праці репресованих науковців* (43 респонденти / 37,7 %). Зауважимо, що третина респондентів (38 осіб / 33,3 %) вибрала в обох запитаннях речення із власне-зв'язкою *було*, третина респондентів — речення без власне-зв'язки *було*, інша третина респондентів зробила варіантний вибір.

Наприкінці анкети інформанти за бажання залишали коментарі щодо функціювання активних і пасивних конструкцій у сучасному мовленні, аналіз яких уможливлює сформулювати такі основні думки:

1) уживання активних і пасивних конструкцій залежить від багатьох різних чинників (контекст / сусідні конструкції, стиль мови, уподобання мовця, комунікативна мета, логічний наголос, тип цільової авдиторії);

2) активні конструкції легші для сприйняття, переважають у розмовному стилі, текст із ними є «більш читабельний, як і в англійській мові» [4];

3) «наше мовлення не так обтяжене пасивними конструкціями, як російське», і вони вживані переважно в офіційно-діловому та науковому стилях;

[4] Тут і далі подані в лапках уривки взято з коментарів до анкет респондентів.

4) у деяких сферах пасивні конструкції справді потрібні, бо «надають тексту науковості», а «юридична сфера не може відмовитися від певних усталених фраз, бо це порушить мову викладу й документ вже не буде звучати як належить»;

5) потрібно «зберігати баланс» між активними й пасивними конструкціями, уживаючи їх «відповідно до потреб комунікації, забезпечуючи чіткість і зрозумілість повідомлення», до того ж «між поняттями “пасивні конструкції” та “мислення російською” не стоїть знак рівности».

Отже, проведене анкетування засвідчує, що у виборі студентів-філологів домінують активні конструкції (двоскладні та односкладні неозначено-особові речення) для позначення дії, спрямованої на об’єкт, причому майже половина респондентів свідомо віддає їм перевагу, що свідчить про їхню скерованість на сучасну тенденцію повернення активних конструкцій до книжного синтаксису української мови. За результатами опитування, парадигма пасивних конструкцій трикомпонентна й має таку ієрархію: ядро формують речення з предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий*, периферію — речення з предикативними формами на *-но, -то* й речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану. Вибір студентами-філологами двоскладних речень із предикативними пасивними дієприкметниками іноді зумовлений їхніми структурними та змістовими відмінностями від односкладних речень із формами на *-но, -то*, проте переважання двоскладних пасивних речень над односкладними пасивними здебільшого залежить від уподобань мовців і зумовлене традицією вживання спільних для російської та української мов синтаксичних моделей, якої дотримується більшість авторів науково-навчальної літератури.

У мовній практиці студентів-філологів односкладні речення з формами на *-но, -то* як специфічне семантико-граматичне явище української мови поки що не посіли ядерної позиції. Водночас дуже низький відсоток інформантів (до 12 %), які вибрали ці конструкції з орудним суб’єкта дії, дає підстави констатувати про їхню обізнаність із ненормативністю трикомпонентної пасивної конструкції з головним предикативним членом, вираженим формами на *-но, -то*.

Периферійність речень із дієсловами на *-ся* пасивного стану демонструє орієнтованість студентів-філологів на нинішню актуалізацію специфічних синтаксичних конструкцій української літературної мови.

Перспективу дослідження вбачаємо в анкетуванні студентів-нефілологів (гуманітарна й негуманітарна галузі знань), що допоможе визначити тенденції функціювання активних і пасивних конструкцій в індивідуальній мовній практиці студентів загалом та студентів-нефілологів зокрема. Переконані, що актуальним буде також опитування науковців, учителів, викладачів, держслужбовців, тобто безпосередніх творців наукового й офіційно-ділового дискурсів, що дасть змогу оцінити процес відновлення самобутности української книжної мови через уживання органічних для неї синтаксичних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

Гінзбург М. (2008). Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології, 620*, 26—32. Львів: Львівська політехніка.

Городенська К. (2001). Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність, IV*, 11—15. Київ: КНЕУ.

Городенська К.Г. (2004). Дієслово. *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови* (с. 217—297). Київ: Пульсари.

Городенська К.Г. (2017). Дієслово. *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія* (с. 364—414; 442—492). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Грищенко А.П. (ред.). (2002). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.

Караванський С. (2008). *До зір крізь терня, або хочу бути редактором*. Львів: БаК.

Каранська М.У. (1995). *Синтаксис сучасної української літературної мови*. Київ: Либідь.

Коваль А.П. (1970). *Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту*. Київ: Вид-во Київського ун-ту.

Коваль А.П. (1982). *Культура ділового мовлення*. Київ: Вища школа.

Куньч З., Голубінка Н. (2004). Пасивні дієслівні конструкції в українському науковому мовленні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології, 503*, 24—27. Львів: Львівська політехніка.

Лаврінець О.Я. (2014). Статус конструкцій із дієсловами на *-ся* в сучасній українській науковій мові. *Мова: класичне — модерне — постмодерне, 1*, 173—185.

Лаврінець О.Я. (2016). Парадигма пасиву в сучасному офіційно-діловому стилі. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки: Мовознавство, 189*, 46—51.

Ланова Т. (2012). Сприйняття та використання актуалізованих граматичних форм студентами-філологами ВНЗ України: соціолінгвістичне дослідження. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Слов'янська філологія, 648—649*, 239—245.

Леонова М.В. (1983). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Київ: Вища школа.

Мойсієнко А.К. (ред). (2013). *Сучасна українська мова: Морфологія*. Київ: Знання.

Непийвода Н.Ф. (1997). *Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект)*. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція».

Паламар Л.М., Кацавець Г.М. (2000). *Мова ділових паперів*. Київ: Либідь.

Пилинський М.М. (1976). *Мовна норма і стиль*. Київ: Наукова думка.

Плющ М.Я. (1986). *Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення*. Київ: Вища школа.

Пономарів О.Д. (ред.). (2005). *Сучасна українська мова*. Київ: Либідь.

Потелло Н.Я. (2001). *Українська мова і ділове мовлення*. Київ: МАУП.

Русанівський В.М. (1968). *Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах*. Київ: Наукова думка.

Русанівський В.М. (1971). *Структура українського дієслова*. Київ: Наукова думка.

Русанівський В.М. (ред.). (1977). *Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка.

Сербенська О. (1993). Дієслівні конструкції в науково-технічному мовленні. *Проблеми української науково-технічної термінології* (с. 3—6). Львів: Львівська політехніка.

Соколова С.О. (2009). Дієслова з постфіксом *-ся* як граматична проблема. *Мовознавчий вісник Черкаського національного університету, 8*, 93—100.

Сулима О. (2010). Складений іменний присудок у науковому стилі. *Українська мова, 4*, 22—29.

Ткачук Р.П. (1995). Проблема систематизації відперехідних дієслів на *-ся* із словотвірно-граматичною функцією. *Мовознавство, 4—5*, 29—34.

Харченко С.В. (2017). *Синтаксичні норми української літературної мови XX — початку XXI ст.* Київ: Міленіум.

Щербатюк Г.Х. (1983). Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* (с. 11—131). Київ: Наукова думка.

Статтю отримано 16.07.2024

REFERENCES

Hinzburh, M. (2008). Syntactic constructions in professional texts: practical conclusions from the recommendations of linguists. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Problems of Ukrainian terminology, 620*, 26—32. Lviv: Lvivska Politechnika (in Ukrainian).

Horodenska, K. (2001). Syntactic specifics of the Ukrainian scientific language. *Ukrainian terminology and modernity, IV*, 11—15. Kyiv: KNEU (in Ukrainian).

Horodenska, K.H. (2004). Verb. *Theoretical morphology of the Ukrainian language. Academic grammar of the Ukrainian language* (pp. 217—297). Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).

Horodenska, K.H. (2017). Verb. *Grammar of the Modern literary Ukrainian. Morphology* (pp. 364—414; 442—492). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (Ed.). (2002). *Modern literary Ukrainian.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Karanska, M.U. (1995). *Syntax of the Modern literary Ukrainian.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Karavanskyi, S. (2008). *To the stars through the thorn, or I want to be an editor.* Lviv: BaK (in Ukrainian).

Kharchenko, S.V. (2017). *Syntactic norms of the Ukrainian literary language of the 20th and the beginning of the 21st centuries.* Kyiv: Milenium (in Ukrainian).

Koval, A.P. (1970). *Scientific style of the Modern literary Ukrainian. Structure of a scientific text.* Kyiv: Vydavnytsvo Kyivskoho universytetu (in Ukrainian).

Koval, A.P. (1982). *Culture of business speech.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Kunch, Z., & Holubinka, N. (2004). Passive Verb Constructions in Ukrainian Scientific Speech. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Problems of Ukrainian terminology, 503*, 24—27. Lviv: Lvivska Politechnika (in Ukrainian).

Lanova, T. (2012). Perception and use aktualizational grammatical forms by students-philologists of institute of higher of Ukraine: sociolingvistic inspection. *Scientific Bulletin of University of Chernivtsi. Series: Slavic Philology, 648—649*, 239—245 (in Ukrainian).

Lavrinets, O.Ya. (2014). The status of verb constructions with *-ся* in the Modern Ukrainian scientific language. *Language: Classic — Modern — Postmodern, 1*, 173—185 (in Ukrainian).

Lavrinets, O.Ya. (2016). The passive paradigm in the modern official and business style. *Scientific notes of NaUKMA. Philological Sciences: Linguistics, 189*, 46—51 (in Ukrainian).

Leonova, M.V. (1983). *Modern literary Ukrainian. Morphology.* Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).

Moisiienko, A.K. (Ed.). (2013). *Modern Ukrainian language: Morphology.* Kyiv: Znannia (in Ukrainian).

Nepyivoda, N.F. (1997). *Language of Ukrainian scientific and technical literature (functional and stylistic aspects).* Kyiv: TOV "Mizhnarodna finansova ahentsiia" (in Ukrainian).

Palamar, L.M., & Katsavets, H. M. (2000). *The language of business papers.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Pliushch, M.Ya. (1986). *Categories of subject and object in the structure of a simple sentence.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Ponomariv, O.D. (Ed.). (2005). *Modern Ukrainian language.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Potello, N.Ya. (2001). *Ukrainian language and business broadcasting.* Kyiv: MAUP (in Ukrainian).

Pylynskyi, M.M. (1976). *Language norm and style.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Rusanivskyi, V.M. (1968). *Comparative and Typological Characterization of the Verbal Mood in Modern Slavic Literary Languages.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Rusanivskyi, V.M. (1971). *Structure of the Ukrainian verb.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Rusanivskyi, V.M. (Ed.). (1977). *Language and time: Development of Functional Styles of the Modern literary Ukrainian.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Serbenska, O. (1993). Verbal constructions in scientific and technical speech. *Problems of the Ukrainian scientific and technical terminology* (pp. 3—6). Lviv: Lvivska politekhnika (in Ukrainian).

Shcherbatuik, H.Kh. (1983). Simple sentence. *History of the Ukrainian language. Syntax* (pp. 11—131). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Sokolova, S.O. (2009). Verbs with the postfix *-ся* as a grammatical problem. *Linguistic Bulletin of Cherkasy National University, 8*, 93—100 (in Ukrainian).

Sulyma, O. (2010). Compound nominal predicate in the author' scientific style. *Ukrainian language, 4*, 22—29 (in Ukrainian).

Tkachuk, R.P. (1995). The Problem of systematization of verbs ending in *-ся* derived from transitive verbs with a word-forming and grammatical function. *Linguistics, 4—5*, 29—34 (in Ukrainian).

Received 16.07.2024

Olena Lavrinets, Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Hryhoriia Skovorody St., Kyiv 04655, Ukraine
E-mail: lavrinets@ukma.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-6363-1502

ACTIVE AND PASSIVE CONSTRUCTIONS IN THE LANGUAGE PRACTICE OF PHILOLOGY STUDENTS OF UNIVERSITIES OF UKRAINE

Traditionally, the paradigm of passive constructions includes sentences with passive verbs ending in *-ся*, predicative participles ending in *-ний* and *-тий*, and forms ending in *-но* and *-то*. The central place in the passive paradigm of East Slavic languages, including Ukrainian, is occupied by sentences with verbs ending in *-ся*.

According to the newest approach, the passive paradigm has been adjusted: sentences with passive verbs ending in *-ся* have found themselves on the extreme periphery of the syntactic system of the Ukrainian literary language, and they are recognized as not characteristic of it. The active/passive opposition can be formed only by transitive verbs, the passive correlates of which are predicative passive participles and forms ending in *-но* and *-то*.

The language practice of the younger generation of philologists, in particular students, whose thorough professional training should include familiarization with the traditional and newest approaches to the scope of the passive paradigm, requires special study.

The survey shows that active constructions (two-part and one-part indefinite-personal sentences) dominate in the choice of philology students, and almost half of the respondents consciously prefer them, which demonstrates their awareness of the current trend of returning active constructions to the book syntax of the Ukrainian language. According to the survey results, the paradigm of passive constructions is three-component and has the following hierarchy: the core is formed by sentences with predicative participles ending in *-ний* and *-тий*, and the periphery is formed by sentences with forms ending in *-но* and *-то* and sentences with passive verbs ending in *-ся*. The respondents' choice of two-part sentences with predicative passive participles is sometimes due to their structural and semantic differences from one-part sentences with forms ending in *-но* and *-то*. However, the preference for two-part passive clauses over one-part passive clauses mostly depends on the preferences of speakers and represents the continuation of the tradition of using syntactic models common to Russian and Ukrainian, which is followed by most authors of scientific and educational literature, whose writing style is also imitated by philology students.

In the language practice of philology students, one-part sentences with forms ending in *-но* and *-то* have not yet taken a nuclear position as a specific semantic and grammatical phenomenon of the Ukrainian language. At the same time, the very low percentage of respondents (up to 12 %) who chose these constructions with the subject of action suggests that they are aware of the non-normativity of the three-component construction with the forms ending in *-но* and *-то*.

The peripherality of sentences with passive verbs ending in *-ся* in the choice of philology students demonstrates their focus on the current actualization of specific syntactic constructions of the Ukrainian literary language.

We see the prospect of the study in the questionnaire survey of students of non-philology, which will make it possible to trace the trends in the functioning of active and passive constructions in the modern usage of students in general and students of non-philology in particular, as well as to assess the process of restoring the identity of the Ukrainian book language through the use of syntactic constructions that are organic to it.

***Keywords**: language practice (usus, language use), questionnaire, active construction, passive construction, passive paradigm, passive verbs on -ся, predicative participles on -ний, -тий, forms on -но, -то.*

Зразок анкети

АНКЕТА

Дорогі друзі! Просимо відповісти на питання анкети.
Ваші відповіді допоможуть у вивченні специфіки вживання
активних і пасивних конструкцій у сучасній українській мові.

1. Ваш вік.		
2. Освіта		
		середня
		неповна вища
		вища
		науковий ступінь
3. Освіта в галузі знань.		
		гуманітарна (філологічна)
		гуманітарна (не філологічна)
		не гуманітарна
4. Місце проживання (назва населеного пункту).		
5. Яку мову Ви вважаєте рідною?		
		українську
		російську
		іншу (зазначте)
6. Якою мовою Ви частіше послуговуєтеся?		
		українською
		російською
		обома залежно від ситуації
		іншою (зазначте)
7. Як Ви оцінюєте свій рівень володіння:		
а) українською мовою?		
		відмінно

Продовження

		добре
		не дуже добре
		погано
б) російською мовою?		
		відмінно
		добре
		не дуже добре
		погано
8. Чи знаєте Ви відмінність між активними й пасивними конструкціями?		
		так
		ні
9. Чи згодні Ви з такою думкою: «В українській мові переважають активні конструкції, у російській мові — пасивні»?		
		так
		ні
		не можу відповісти, бо не розумію, про що йдеться
10. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Закон ухвалюється Верховною Радою.
		Закон ухвалює Верховна Рада.
11. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Ця проблема досліджувалася лінгвістами...
		Цю проблему досліджували лінгвісти...
12. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Словосполученням називається сполука повнозначних слів.
		Словосполученням називають сполуку повнозначних слів.
		Словосполучення — це сполука повнозначних слів.
13. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		У середині XX ст. створюються наукові центри з термінології.
		У середині XX ст. створюють наукові центри з термінології.
14. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Статтю присвячено лексичним особливостям конфесійного стилю.
		Стаття присвячена лексичним особливостям конфесійного стилю.
15. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Уживання цієї лексеми виправдано контекстом.
		Уживання цієї лексеми виправдане контекстом.
16. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Наше навчання зв'язано із життям.
		Наше навчання зв'язане із життям.

Продовження

17. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Крамницю зачинено.
		Крамниця зачинена.
18. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		У Біблії зібрано різні за часом написання, мовою і змістом твори.
		У Біблії зібрані різні за часом написання, мовою і змістом твори.
19. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Нами не виявлено вживання слів із негативною семантикою.
		Ми не виявили вживання слів із негативною семантикою.
20. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Більше уваги було надано створенню принципів укладання двомовних словників.
		Більше уваги надано створенню принципів укладання двомовних словників.
21. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		У 30—50-ті роки XX ст. з ужитку було вилучено праці репресованих науковців.
		У 30—50-ті роки XX ст. з ужитку вилучено праці репресованих науковців.
22. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		За доби Центральної Ради почато створення галузевих терміносистем.
		За доби Центральної Ради почали створення галузевих терміносистем.
23. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Він був звільнений з посади.
		Його звільнили з посади.
24. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Модель елементарних кілець запропонована Долем.
		Модель елементарних кілець запропонував Доль.
25. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Матеріали можуть бути використані для укладання навчальних посібників.
		Матеріали може бути використано для укладання навчальних посібників.
		Матеріали можна буде використати для укладання навчальних посібників.
26. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз, призначених судами України.

Закінчення

		У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз, що призначаються судами України.
		У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз, що їх призначено судами України.
		У розділі викладено послідовність проведення судових експертиз, що їх призначають суди України.
27. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Отримані результати експерименту використані для формулювання рекомендацій...
		Отримані результати експерименту використано для формулювання рекомендацій...
		Отримані результати експерименту використали для формулювання рекомендацій...
28. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Картину написано олівцем.
		Картина написана олівцем.
		Картину написали олівцем.
29. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Робота буде виконана вчасно.
		Роботу буде виконано вчасно.
		Роботу виконають вчасно.
30. Якій конструкції віддаєте перевагу?		
		Зауваження було враховано дослідником у статті.
		Зауваження були враховані дослідником у статті.
		Зауваження дослідник врахував у статті.

Якщо маєте коментар щодо вживання активних і пасивних конструкцій у сучасному мовленні, напишіть, будь ласка.

_____

_____

_____

ДЯКУЄМО ЗА ВІДПОВІДІ!

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.076
УДК 81'272'246.2

І.М. ЦАР, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tsar.ivanna5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9764-5758

МОВНА ПОВЕДІНКА КИЇВСЬКОЇ МОЛОДІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті на матеріалі мовних біграфій проаналізовано зміни мовної свідомости та мовної поведінки київської молоді під час повномасштабної російсько-української війни. Схарактеризовано мовну ситуацію у столиці з погляду молодих киян та досліджено вплив мовного середовища на формування їхньої мовної поведінки. Виявлено чинники, що стримують молодь від переходу на українську мову в умовах війни.

***Ключові слова**: мовна поведінка, мовна ситуація, київська молодь, мовне середовище, мовна біографія.*

Динаміка мовної ситуації в м. Києві визначає тенденції розвитку її в державі загалом, оскільки столиця об'єднує вихідців із різних регіонів країни, представників національних меншин, носіїв різних діалектів. О.Б. Ткаченко зазначав, «...доки існує держава й етнічна (або навіть не усвідомлена як така споріднювальна) єдність, як на норму освічені верстви орієнтуються на соціально високе усне мовлення столиці» (Ткаченко, 2014, с. 271). У цьому контексті заслуговує на увагу мовна поведінка київської молоді, адже саме молодь буде визначати мовну ситуацію в майбутньому. За словами П.О. Селігея, «не обтяжена забобонами й помилками батьків, молодь здатна по-іншому поглянути на наш недосконалий світ, спробувати своєю бурхливою енергією перевлаштувати чи поліпшити його. Швидко й радо підхоплює вона все нове. Але водночас

Цитування: Цар І.М. (2024). Мовна поведінка київської молоді під час російсько-української війни. *Українська мова, 3*(91), 76—89. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.076

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

не завжди вміє правильно розрізнити, що в цьому новому є корисним, а що ні» (Селігей, 2012, с. 77). Отже, дослідження мовної поведінки й мовної свідомости молоді, з одного боку, допомагає відобразити найвиразніші аспекти сучасної мовної ситуації в Україні, а з іншого, є підставою для науково обґрунтованих прогностичних оцінок майбуття української мови, у чому й полягає актуальність цієї наукової розвідки.

Мовну ситуацію Києва проаналізовано у працях таких соціолінгвістів, як Т.М. Бурда (2001), Л.Т. Масенко (2002, 2013), Г.М. Залізняк (2002, 2023), С.О. Соколова (2013, 2018), В.М. Труб (2013), О.М. Данилевська (2013, 2019), О.Г. Руда (2013), Н.Р. Матвеєва (2023) та ін. 2017 року проведено анкетування серед молодих киян щодо їхньої мовної поведінки й зафіксовано істотні позитивні зміни у їх ставленні до сприйняття інформації українською мовою та використання української мови в офіційному середовищі, зростання кількости мовців, які бажали, щоб їхні діти в майбутньому спілкувалися українською, збільшення показників мовної стійкости як українськомовних, так і російськомовних (якщо порівняти з даними анкетувань, що їх проводив відділ стилістики, культури мови та соціолінгвістики до 2014 року). Проте незважаючи на зацікавленість молоді українською основний висновок дослідження такий: за умови збереження тодішньої мовної ситуації в Києві прогнозовано подальше вкорінення в молодіжному середовищі білінгвізму, оскільки російськомовне та двомовне спілкування домінувало в повсякденних побутових ситуаціях і водночас не було масового українськомовного середовища, чіткі українськоцентричні ідеологійні переконання в масовій мовній свідомості не стали домінантними та була слабко усвідомлюваною практична потреба спілкуватися українською в більшості побутових ситуацій (Цар, 2021). Однак зазначено також, що білінгвальний вектор розвитку мовної ситуації в Києві можна змінити на українськомовний за умов продуманої та послідовної мовної політики.

Пізніше (у 2019—2021 рр.) досліджено мовні біографії молодих переселенців із Криму та Донецької і Луганської областей до Києва. Тоді вже був ухвалений Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», прийнятий 25 квітня 2019 року, набули чинности його різні положення — і, відповідно, мовна ситуація в місті поступово змінювалася на користь української мови (передусім у публічному просторі, у сфері обслуговування) (Гонтар, 2021). Тогочасні мовні біографії переселенців засвідчили, що все-таки двомовна ситуація хоч і давала змогу переважно російськомовним вихідцям з окупованих регіонів більше спілкуватися українською, ніж раніше, однак можливість послуговуватися російською швидко зводила нанівець перші спроби молодих переселенців цілком перейти на українську. Багато хто з них їхав до Києва з уявленням, що у столиці всі розмовляють лише українською (у цьому були переконані зокрема вихідці з Криму), але, адаптувавшись до місцевої мовної ситуації, молоді переселенці почали використовувати українську переважно в закладах освіти чи на роботі, як того вимагало законодавство.

Це дослідження засвідчило зростання зацікавлености російськомовної молоді українською мовою, посилення прагнення спілкуватися нею і, що важливо, позитивне ставлення до цілковитого переходу на спілкування українською в майбутньому. Причинами, що стримували російськомовну молодь від спілкування українською, на думку опитаних, були такі чинники: 1) брак масового (!) українськомовного середовища; 2) не було потреби розмовляти українською, бо всі розуміли російську; 3) недостатній рівень володіння українською (особливо незнання української розмовної мови); 4) страх виглядати смішним через мовні помилки; 5) брак інформації українською мовою (Цар, 2020). Звісно, були й ті, хто перейшов на українську під впливом Революції Гідности й початку війни Росії проти України, але принаймні серед наших опитаних їх було не так багато, як зараз, і часто їх перехід на українську був частковим, тобто переходили на українську не повністю, а лише в окремих сферах чи ситуаціях (на роботі, у публічному просторі, із незнайомими людьми тощо).

Повномасштабна російсько-українська війна суттєво змінила мовну ситуацію в Україні і в Києві зокрема (Kulyk, 2024). Упродовж 2022 року столиця стала лідером серед українських міст за кількістю перейменованих міських об'єктів, які мали назви, пов'язані з Росією чи СРСР (Онищенко, 2023). У листопаді 2022 року в Києві повністю вилучили російську мову з навчальних програм дитсадків і шкіл, а в лютому 2023 року презентували результати опитування щодо використання української мови, проведеного в застосунку «Київ Цифровий». Опитано 67 212 киян віком від 14 до 65 років і старше. Дослідження засвідчило, що третина опитаних перейшла на українську мову під впливом повномасштабної російсько-української війни. Проте спостережено відмінності у використанні української мови в різних суспільних сферах: удома українською розмовляють лише 47 %, із друзями — 44,4 %, на роботі — 60,2 %, а під час навчання — 81,4 % [1]. Респонденти також зазначили, що основною перепоною, яка заважає спілкуватися українською, є звичка (46,5 %), а найбільше спонукає це робити українськомовне середовище (79,2 %) (Опитування, 08.02.2023). За результатами цього опитування Київська міська рада у квітні 2023 року затвердила Міську Концепцію ствердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023—2025 роки, у якій зазначено, що Київ як столиця і суспільно-політичний центр України має «задавати тенденції у боротьбі з наслідками русифікації з боку Російської імперії та СРСР упродовж декількох століть в усіх суспільних сферах ...і в напрямку українізації публічного простору» (Концепція, с. 2). Коментуючи цю концепцію, заступник голови КМДА Г.В. Старостенко наголосила на важливості такого рішення не лише в гуманітарному, а й у безпековому вимірі. Такі коментарі чиновників дають підстави сподіватися, що влада

[1] З погляду соціології це дослідження не є репрезентативним, проте поява такого опитування і значна кількість охочих узяти в ньому участь свідчать про намір київської влади проводити більш визначену мовну політику, ніж раніше, а також про зацікавленість навколомовним питанням серед киян.

нарешті усвідомила значення державної мови для національної безпеки. Крім того, у липні 2023 року Київська міська рада заборонила публічне використання російськомовного контенту у столиці. Ці та інші публічні, організаційні заходи свідчать, що мовна політика міста поступово набуває чіткої проукраїнської спрямованости.

На початку 2022 року група соціолінгвістики Інституту української мови НАН України у співпраці з Гіссенським університетом (Німеччина) працювала над мовними біографіями українців. Ми записували мовні біографії тих, на чию мовну поведінку так чи інакше вплинула повномасштабна війна. Матеріалом для цієї статті слугують 10 мовних біографій [2] (це інтерв'ю тривалістю понад годину кожне, які охоплюють усе мовне життя інформантів) молодих киян (віком від 18 до 35 років) (з-понад 30 записів, зібраних і впорядкованих автором) [3]. Аналіз цих мовних біографій дав змогу виявити ті особливості зміни мовної свідомости й мовної поведінки молоді, які складно було б зафіксувати, послуговуючись тільки кількісними підрахунками. Зауважимо, що представлений далі у статті аналіз інтерв'ю не відповідає на запитання «Скільки?», а радше дає відповідь на «Як?» і «Чому?» щодо багатьох актуальних соціолінгвістичних проблем: як змінилася мовна поведінка і мовна свідомість молоді, чому молодь переходить на українську і які процеси супроводжують цей перехід, чому дехто з молодих киян не переходить на українську навіть в умовах повномасштабної війни тощо.

МОВНА СИТУАЦІЯ В КИЄВІ З ПОГЛЯДУ МОЛОДИХ КИЯН

Перше, що здивувало під час опрацювання матеріалів інтерв'ю, — виразна відмінність між офіційними даними про мовну ситуацію у столиці та тим, як її бачить молодь. Соціолінгвісти здебільшого говорять про диглосний білінгвізм у м. Києві (Матвеєва, 2022), тобто в міському просторі побутують і українська, і російська мови, проте їхні функційні сфери є різними. Під впливом повномасштабної російсько-української війни кількісні показники використання цих мов суттєво змінилися, але кількість тих, хто вдома спілкується українською, менша за половину (47 % згідно з опитуванням у застосунку «Київ Цифровий», яке, на жаль, не є репрезентативним). Водночас молодь значно категоричніша у своєму розумінні мовної ситуації в місті (як минулої, так і теперішньої). І ця суб'єктивність розуміння стану мовної взаємодії суттєво впливає на мовну поведінку молодих людей.

Приклад 1. С. (18, ж., Київ): *Взагалі в Києві до війни всі спілкувалися російською,* ***бо це російськомовний... російськомовне місто****, тому всі... майже*

[2] Детальніше про метод мовної біографії див. Кісс Н., Шумицька Г., 2023.

[3] Дослідження проведене в межах виконання планових науково-дослідних тем відділу, а також завдяки участі автора в нерезидентській програмі Французького інституту досліджень з гуманітарних та соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS-MEAE).

всі реально. В мене тільки одна дівчинка в класі спілкувалася українською мовою завжди, і то іноді теж на російську переходила через те, що ми з нею розмовляли російською. ***А зараз, після війни, всі почали розмовляти українською, навіть молодь. Це так дивно.***

І. Хто почав? Твої знайомі чи хто?

С. ***Взагалі! Зазвичай, коли я гуляла, всі розмовляли російською навкруги. А зараз я гуляю — і всі навколо українською розмовляють.***

І. А за чим ти визначала, що раніше всі російською говорили? За тим, яких ти людей чула на вулиці чи...

С. Ну так. ***І на вулиці, і в школі.*** *І в нас навіть вчителя вели російською мовою іноді.*

Респондентка С. після початку повномасштабної війни повністю перейшла на українську мову. Як бачимо, вона оцінювала мовну ситуацію в Києві як тотально російськомовну небезпідставно: майже все її оточення було російськомовним. Спираючись на власні спостереження, С. узагальнила мовний образ Києва до початку повномасштабної війни і після. Прикметно, що обидві її оцінки максималістичні: *«до війни* ***всі*** *спілкувалися російською», «а зараз, після війни,* ***всі*** *почали розмовляти українською, навіть молодь»*. Досліджуючи мовну поведінку молодих киян-переселенців зі Сходу України та Криму, ми також фіксували суб'єктивне завищене оцінювання мовної ситуації в місті (Цар, 2020) [4]. Тоді інформанти переважно характеризували співвідношення української та російської мов у столиці як рівномірне (50 на 50), оскільки в місцях свого попереднього проживання майже не чули української (або дуже рідко чули), тоді як реальна ситуація щодо української мови в Києві була значно гіршою, ніж зараз. Припускаємо, що на уявлення С. та, імовірно, багатьох інших представників молоді, впливає не лише збільшення кількости киян, які послуговуються українською, зокрема в публічному просторі, а насамперед загальне зростання престижу української мови в суспільстві на тлі російської агресії. Крім того, для молодих людей дуже важливі взаємини з ровесниками та друзями, і саме мовна ситуація в мікроколективі (у класі, групі, компанії друзів тощо) може визначати вибір мови повсякденного спілкування.

Приклад 2. І. *Як оточення в дитинстві вплинуло на те, як і якою мовою ти говориш зараз?*

С. (18, ж., Київ): *Мені здається воно дуже вплинуло, тому що* ***якби в мене однокласники розмовляли українською мовою, я б теж розмовляла українською мовою.*** *Мені не зручно з ними російською розмовляти, хоча я можу любо... будь-якою мовою, хоч англійською.*

Про вплив соціалізації зазначав А.В. Ковальов, засновник громадської організації «Спільномова», за ініціативи якого проведено дослідження щодо кількісного використання української мови в київських дитсадочках:

[4] Про це також писали О.М. Данилевська та С.О. Соколова, аналізуючи дані масового та цільових опитувань (Данилевська, 2019; Соколова, 2018).

«Особисто в мене теж складається враження, що з переходом із садочка до школи кількість українськомовних дітей зменшується. Одним з пояснень цього може бути соціалізація. У школі, коли вам 10 чи 12 років, соціальні зв'язки в колективі стають дуже важливими, бо ви намагаєтеся «вписатись» у колектив... Ми дуже помиляємося, коли кажемо, що українська освіта розвиває україномовну людину. На жаль, ні. Вона дає лише те, що дитина засвоює українську як пасивну другу мову» (цит. за: Русифікація).

На початку повномасштабної війни багато киян вимушено тимчасово виїхали в західні області України, що також позначилося на тому, як молодь оцінює мовну ситуацію в Києві. Поживши деякий час у переважно українськомовному середовищі, а потім повернувшись до Києва, молоді люди помітили відмінності між використанням української та російської мов у столиці й, приміром, у Львові.

Приклад 3. П. (33, ч., Луганськ → Київ): *В Києві зараз ну багато людей з початком повномасштабної війни українською почали більше розмовляти, але все одно, якщо порівняти... Ну там це не особистий досвід,* ***але друзі, які там жили пів року у Львові на початку війни, коли вони повернулись в Київ, вони кажуть, що все одно дуже багато російською говорять в Києві.*** *От. Мені здається, що здебільшого ми маємо більше спілкуватися українською для того, щоб...* ***Ну я б хотів, щоб моя дитина не знала російську*** *або хоча б щоб для неї українська була мовою, якою вона думає із самого початку.*

Респондент П., описуючи мовну ситуацію в Києві, говорить не тільки про реальну ситуацію, а й про бажану, зазначаючи, що хотів би, щоб його дитина не знала російської, а кияни більше спілкувалися українською. Імовірно, уявлення мовців про бажаний стан мовної ситуації також впливають на їхнє розуміння реальної мовної ситуації в місті.

Отже, реальна мовна ситуація та суб'єктивне уявлення молоді про неї здебільшого відрізняються, що пояснює неточності в соціологічних опитуваннях, спонукає до глибшого аналізу індивідуальних інтерв'ю, адже, як свідчить аналіз мовних біографій, саме уявлення опитаних про мовну ситуацію визначає їхню мовну поведінку. А воно здебільшого залежить від соціальних зв'язків особи та домінантних у суспільстві настанов щодо певної мови.

ЗМІНИ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ КИЇВСЬКОЇ МОЛОДІ

Як найбільш мобільна та конформна частина громади молодь швидко відреагувала на суспільні зміни і трансформувала свою мовну поведінку, щоб «уписатися» в наявний в українському соціумі тренд — усебічну українізацію. Перехід на українську мову — подолання внутрішніх бар'єрів, що потребує зусиль і часу. Згідно з даними проаналізованих мовних біографій перейшли на українську мову ті кияни, які раніше планували, але не наважувалися; хто під впливом війни усвідомив роль мови у формуванні ідентичности; хто раніше соромився своєї української через недосконале

володіння нею. Кожен індивідуально визначає для себе, скільки зусиль готовий докласти для спілкування державною мовою.

Зміну мовної поведінки молодих людей, як свідчать інтерв'ю, виявлено не тільки під час переходу на українську мову в побутових комунікативних ситуаціях, а й в інших процесах, загальною тенденцією яких є відмова від усього російського: молодь (звісно, не вся) поступово чи радикально перестає споживати інформацію з російськомовних ресурсів, веде соцмережі українською, змінює мовні налаштування в телефонах та інших ґаджетах на користь української, намагається більше дбати про чистоту своєї мови, позбуватися суржику, замінює російськомовні джерела інформації англійськомовними (за умови відсутности потрібних українськомовних) тощо.

Приклад 4. С. (18, ж., Київ): *Ну, по-перше, я переклала телефон на українську мову і фільми дивлюсь українською мовою. Навіть якщо я десь граю, десь бачу русню (сміється), росіян, то я просто їх... я не знаю.. бло... заблоковую, просто не люблю.*

Інформантка С. також зауважила, що спостерігала численні, як вона вважає, мовні конфлікти в інтернеті, зокрема в соцмережах «Тікток» та «Інстаграм» і в іграх, коли одні користувачі спонукали інших використовувати українську мову: *«Якщо ти українець, спілкуйся українською! Чого ти цією руснявою спілкуєшся?»*. Такі зауваження не лише підкреслюють увиразнений в умовах війни зв'язок мови та національної ідентичности, а й можуть бути чинником переходу молоді на українську або хоча б сприяти тому, щоб молоді люди замислювалися над своєю мовною поведінкою.

Якщо порівнювати з попередніми дослідженнями, названими вище, важливою особливістю цьогочасного переходу молодих людей на українську є те, що вони перестали соромитися своїх помилок, а це раніше було одним з важливих (часто стереотипних) стримувальних чинників від повного переходу з російської на українську.

Приклад 5. Р. (30, кримська татарка, Євпаторія → Київ): *В той момент [24 лютого] в мене не було такого [сорому за мовні помилки]. В мене було певне знання української мови. Можливо, неідеальне.* ***Мені було чхати, чи буде в мене акцент чи ні****, хоча мені здавалось, що його не буде. Понеділок... Ну тобто четвер, 24 лютого, починається повномасштабне вторгнення. 25 ми вже на робочому дзвінку, я з колегою говорю українською мовою.*

Проте навіть за бажання спілкуватися лише українською мовою молоді люди не завжди можуть це робити через мовну політику своїх роботодавців.

Приклад 6. П. (33, ч., Луганськ → Київ): *На жаль, через специфіку своєї роботи з деякими людьми я говорю російською, але там якщо це мене ніяк не формалізує, то я з усіма... починаю розмовляти з усіма українською, скажем так. Бо я працюю там head of sales в IT-компанії, і* ***стандарти моєї компанії такі, що коли зі мною починають клієнти розмовляти російською, я теж перехожу на російську****. Але ну там таких клієнтів вже дуже мало, їх набагато менше, ніж було до війни.*

Зафіксовано також декілька цікавих спостережень за зміною мовної поведінки молодих киян у їхніх сім'ях, що свідчить про тенденцію впливу

молоді на мовну поведінку представників старшого покоління. Наприклад, у родині респондентки С. (18, ж., Київ) лише вона та її молодший брат перейшли на українську майже повністю і намагаються спілкуватися нею в більшості ситуацій, навіть із батьками, які не змогли остаточно змінити мовну поведінку і розмовляють обома мовами. Інформантка Р. (30, кримська татарка, Євпаторія → Київ) почала розмовляти українською по телефону зі своєю старенькою матір'ю, кримською татаркою, яка залишилася у Криму й фактично не знає цієї мови, — і та під впливом доньки намагається розмовляти українською, учити нові слова, дивитися фільми в інтернеті цією мовою. Проте є інші приклади, коли батьки опитаних під впливом війни перейшли на українську, а їхні діти ні. Наприклад, респондент А. (25, ч., Київ), який наразі перебуває за кордоном, відмовляється переходити на українську, незважаючи на те, що навіть його батьки перейшли. Він пояснює своє рішення тим, що нібито зміна мови може змінити його особистість і це вже буде не він, що це наче зрада самого себе.

Дехто з молодих людей тільки частково переходить на українську, узагалі не переходить або спочатку намагається перейти, а потім повертається до спілкування російською. Наприклад, респондентка Н. (18, ж., Сєвєродонецьк → Київ) після початку повномасштабної війни повністю перейшла на українську в публічному просторі (зокрема й у соцмережах), але в сімейному колі і з близькими розмовляє російською.

Приклад 7. Н.: *Трошки складнувато [розмовляти українською постійно]. Я можу вільно спілкуватися українською, але можу забувати деякі слова, тобто мені треба трошки подумати, щоб перевести з російської на українську.* ***Я вважаю, що вдома ви можете розмовляти, як ви хочете.***

На думку Н., важливо розмовляти українською мовою публічно, оскільки так можна вплинути на мовну ситуацію в місті, яке, за переконаннями дівчини, має бути українськомовним, тобто перехід Н. на українську фактично лише «зовнішній» та ідеологійно зумовлений. Від абсолютного переходу Н. стримує, на її думку, недостатній рівень володіння українською, брак практики спілкування цією мовою. А втім спостереження за мовленням респондентки під час інтерв'ю не дає підстав уважати, що рівень її української може бути перешкодою для переходу на українську в усіх комунікативних ситуаціях. Для Н. стримувальним чинником є радше її небажання докладати зусиль до зміни власної мовної поведінки.

Є молодь, яка не хоче змінювати своєї мовної свідомости і мовної поведінки, хоч декларативно може підтримувати статус української мови як єдиної державної. Так, наприклад, уважає інформантка А. (20, ж., Кіровоградська обл. → Київ).

Приклад 8. А.: *Я не считаю, що те, що там люди почнуть разговарівать на українском і тіпа перестануть ракети падать, ну. Од цього нічого не поміняється!*

На її думку, мова — це лише засіб комунікації. Хоч дівчина вважає себе українкою і засуджує російську агресію, її дратує, що багато людей переходить на українську, що їй можуть робити зауваження за спілкуван-

ня російською в публічному просторі, а також що доводиться докладати зусиль і говорити українською на роботі, тоді як ще недавно було модно розмовляти російською. Вона почувається ображеною, оскільки підсвідомо дотримується ідеології «мова = носій мови / особистість», тобто А. сприймає негативне ставлення до російської мови як до себе самої як особистости. У цьому разі спрацьовує певний психологічний аспект протесту проти заборон чи усталених норм, що дуже притаманно молоді. Розуміючи зростання популярности української мови як заборону російської і як зневагу до тих, хто розмовляє останньою, дратується і респондент Р.

Приклад 9. Р. (22, ч., Київ): *Я вот допустим говорил на русском всю жизнь, ну и суржик, но после полномасштабного* ***меня начало бесить то, что начали делить по языку***.

Проаналізувавши мовні біографії респондентів, можна окреслити ймовірні причини того, чому дехто з російськомовної молоді не хоче переходити на українську навіть після відкритого нападу Росії на Україну:

1) несформованість національної свідомости (розмитість мовної ідентичности). Причини цього, як засвідчують мовні біографії інформантів, здебільшого закорінені ще в дитинстві і пов'язані насамперед із вихованням у сім'ї, дошкільних закладах та у школі, адже російська влада, а пізніше й проросійські політики в незалежній Україні послідовно втілювали (а дехто й досі намагається втілювати) політику асиміляції, розмиття мовно-культурних меж між Україною та Росією (Російською імперією, СРСР), деформації національної та мовної свідомости українців;

2) вузьке коло спілкування (немає потреби говорити українською, оскільки оточення спілкується російською або принаймні розуміє її);

3) стереотипи [уявлення про те, що більшість (а то й усі довкола) спілкується російською (див. пункт 2)];

4) незнання української мови, відсутність практичних навичок спілкування нею, що, відповідно, зумовлює труднощі під час комунікації;

5) загальний рівень освіти (інформанти, які були категорично проти переходу на українську, узагалі не дуже цікавилися навчанням, вивченням інших мов чи саморозвитком). Зауважу, що цей пункт є лише припущенням, оскільки незначна кількість опитаних не дає змоги робити загальні висновки про кореляцію між рівнем освіти і бажанням мовців перейти на українську.

ЗМІНА МОВНОЇ СВІДОМОСТИ ТА ІДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДИХ КИЯН

Спостережено зміни мовної та національної ідентичности молодих киян під впливом війни, оскільки інформанти не бажають асоціюватися з росіянами ні в Україні, ні особливо під час перебування за кордоном. Усвідомлення того, що мова є маркером ідентичности, впливає на повсякденні мовні практики киян: вони перестають переходити на російську, спілкуючись із російськомовним співрозмовником, ба більше, можуть робити зауваження тим, хто в публічному просторі говорить російською,

удавати, що не розуміють російської, або демонстративно відмовлятися розмовляти нею, навіть коли свідомі можливої конфліктної ситуації.

Приклад 10. Ю. (32, ж., Київ): *Я така нервова, така нервова! Веду малого в садок. Їдемо в ліфті, заходить сусідка, починає говорити до мого малого, па-русскі. Я їй кажу:* ***«Не говоріть до мої дитини російською мовою. Він не розуміє. Я не хочу, щоб він знав мову окупантів».*** *Ну і вона починає: «Задралі уже с етім вашим украінскім язиком!». Ну ти розумієш? Ну а що мені робити?* ***Як мені захистити свою дитину від тієї мови, як воно кругом?!***

Приклад 10 ілюструє важливий аспект зміни розуміння функційного поля української мови: за уявленнями мовців, вона вже виконує функцію захисту від усього російського, яке нерозривно асоціюється з росіянами. Молодь починає сприймати «усе російське» не лише як небезпечне, а й як абсолютно не потрібне в сучасних реаліях.

Приклад 11. С. (18, ж., Київ): *Пушкіна я раніше любила. Тепер ні. Після війни ми почали багато вивчати письменників [в школі], і там були російські,* ***і я думаю, навіщо ми їх вчимо, якщо нам це якось не дуже треба.*** *Те, що Гоголя російським називають, мені не подобається.*

Приклад 12. І. *Чи змінила війна Ваше ставлення до російської культури?*

М. (30, кримський татарин, Євпаторія → Київ): *Ну, однозначно да. І ще раз скажу, що війна — це не 24 лютого, це раніше. Я навіть спостерігав за собою, що я за пів року до цього спеціально дивився розважальні програми суто українські, хоча, працюючи в медіа, знаю, що і розумію... Ну, тут не потрібно в принципі працювати, щоб розуміти, що контент російськомовний був сильніший, але я змушував себе дивитись, тому що, ну, щоб не дивитись російське.* ***Тому, ну зрозуміло, що... що з культури дальше оце...*** *З музикою теж там... особливо на те що, на ті групи, які себе проявили в цій війні, був поставлений хрест. Більше став слухати західну музику ну і, як я слідкував за андеґраундною українською, так і продовжив слідкувати, продовжую це робити.*

Водночас, як засвідчує приклад 12, відмова від російськомовного культурного продукту не обов'язково означає перехід до споживання україномовного: молодь нерідко починає більше дивитися, читати, слухати також англійською, навіть якщо це може спричиняти труднощі. Така зміна мовного вибору відбувається, по-перше, тому, що молоді люди вважають англійську мову престижною і хочуть її вивчити. По-друге, цією мовою вони можуть знайти безліч потрібних ресурсів в інтернеті, на відміну від української, продукти якою хоч значно більше представлені в мережі, ніж раніше, та все одно досі не задовольняють усіх потреб молодих людей кількісно та з погляду якости.

Зі зміною мовної поведінки змінюється і розуміння рідної мови: долається поширена парадоксальна розбіжність між тлумаченням, що таке рідна мова, і її реальним змістом. Якщо раніше ті, хто спілкувався російською, могли визначати рідну мову як мову своєї держави (тобто вона виконувала для них суто символічну функцію), то тепер, після переходу на українську, значення цього поняття для них розширилося.

Приклад 13. І. *Яка мова для Вас є рідною?*

Л. (18, ж., Київ): *Українська, звичайно.*

І. *А що таке рідна мова?*

Л. *Це та... мені здається, та мова, ну, по-перше,* ***якою ти спілкуєшся, яка тече в тебе в жилах****, я не знаю (сміється). Якось так.*

І. *А чи Ваше розуміння того, що таке рідна мова, коли-небудь змінювалося?*

Л. *Ні.*

І. *Завжди так вважала? Тобто якщо ти раніше спілкувалася російською, то в тебе була рідна російська, так?*

Л. *Ні, я не вважаю її рідною. Я просто... Мені було зручно спілкуватися російською, бо всі нею спілкувалися, і якось переходити на українську мову не дуже зручно, коли всі відповідають тобі російською.*

І. *Тобто ще раз... Рідна мова — це мова....?*

Л. *(пауза) Я не знаю...*

Можна зробити висновок, що зараз респондентка Л. визначає рідну мову і як мову своєї держави, і як мову повсякденного спілкування. Таких прикладів зміни розуміння поняття «рідна мова» в українців, які перейшли на українську, багато, тому потрібне масштабне кількісне дослідження, щоб зафіксувати й детальніше проаналізувати ці процеси.

Отже, мовна поведінка київської молоді є виразною ілюстрацією загальнодержавної тенденції до цілеспрямованого використання української мови у двомовному соціумі в усіх суспільних сферах на тлі повномасштабної російсько-української війни. Аналіз інтерв'ю молодих киян дав змогу простежити глибинний зв'язок настанов молоді щодо української мови з ідеологійними засадами, які визначали мовну політику України впродовж багатьох років, з уявленнями про престиж / непрестиж цієї мови, масовість мововжитку у столиці й країні загалом, функції державної мови. Це спонукає до роздумів про важливість патріотичного виховання молоді, а також потребу збільшення кількости заходів для зміцнення престижу державної мови в суспільстві. Адже, як засвідчують проаналізовані мовні біографії, на мовну поведінку молоді впливає не лише мовне середовище — значну роль відіграють саме уявлення молодих людей про реальну й бажану мовну ситуацію в Україні.

Під впливом війни зміни мовної поведінки молодих людей часто супроводжуються зміною їхньої мовної свідомости, їх ставлення до російської мови, культури та взагалі всього, пов'язаного з Росією. Дослідження цих змін виявляє актуальні проблеми для подальших наукових розвідок: мотивація вибору мовного коду, мовна взаємодія молоді зі старшим поколінням, зміни мовної та національної ідентичности молоді, посилення ролі англійської мови в молодіжних колах на тлі відмови від російської, розширення функційного поля української мови, руйнування комплексу меншовартости, психологічні аспекти мовної адаптації російськомовних у нових мовних реаліях України, причини виникнення мовних конфліктів, вплив масового мовного середовища та стереотипних уявлень про нього на мовну поведінку молоді тощо.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Концепція — *Про затвердження Міської Концепції ствердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023—2025 роки* (проєкт). (2023). http://surl.li/jakzik (дата звернення: 01.07.2024).

Опитування, 08.02.2023 — *У столиці презентували результати опитування щодо використання української мови, яке провели у застосунку «Київ Цифровий»*. (2023). http://surl.li/kebuly (дата звернення: 03.07.2024).

Русифікація — *Русифікація по-київськи. Чому школярі розмовляють російською.* (2023). http://surl.li/aqhuss (дата звернення: 07.07.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Бурда Т.М. (2001). *Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)* [дис. ... канд. філолог. наук]. Київ.

Гонтар М. (2021). Мовна політика України у сфері торгівлі й послуг. *Українська мова, 1*(77), 20—35.

Данилевська О. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Залізняк Г.М., Масенко Л.Т. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Залізняк Г.М. (2023). Мова як індикатор української національної ідентичности та цивілізаційного вибору киян. *Українська мова, 2*(86), 72—83.

Кісс Н., Шумицька Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. *Соціальне у мові та мова в соціумі: монографія на пошану доктора філологічних наук, професора Лариси Масенко* (с. 83—133). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Матвеєва Н.Р. (2023). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Онищенко В. (2023). *Дерусифікація та декомунізація назв: як змінюються українські міста.* http://surl.li/biintq (дата звернення: 07.07.2024).

Селігей П. (2012). *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Соколова С., Труб В., Масенко Л., Данилевська О., Руда О. (2013). Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. *Українські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів, 6*(1), 173—196.

Соколова С., Залізняк Г. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова, 2*, 3—19.

Ткаченко О. (2014). *Українська мова. Сьогодення й історична перспектива.* Київ: Наукова думка.

Цар І.М. (2020). Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі. *Українська мова, 1*(73), 113—128. https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.113

Цар І.М. (2021). *Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі.* Київ: Наукова думка.

Kulyk V. (2024). Language shift in time of war: The abandonment of Russian in Ukraine. *Post-Soviet Affairs, 40*(3), 159—174.

Статтю отримано 09.07.2024

LEGEND

Концепція — *On the approval of the City Concept of the confirmation of the Ukrainian language in all spheres of public life of the city of Kyiv for 2023—2025* (project). (2023). Retrieved July 1, 2024 from http://surl.li/jakzik (in Ukrainian).

Опитування, 08.02.2023 — *In the capital, the results of a survey on the use of the Ukrainian language, which was conducted in the "Kyiv Digital" application, were presented.* (2023). Retrieved July 3, 2024 from http://surl.li/kebuly (in Ukrainian).

Русифікація — *Russification in Kyiv. Why do schoolchildren speak Russian?* (2023). Retrieved July 7, 2024 from http://surl.li/aqhuss (in Ukrainian).

REFERENCES

Burda, T. (2002). *The language behavior of an individual in the context of Ukrainian-Russian bilingualism (youth environment of Kyiv)* [diss. ...candidate filol. sciences]. Kyiv (in Ukrainian).

Danylevska, O. (2019). *The Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the XXI century: sociolinguistic essays.* Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Hontar, M. (2021). The language policy of Ukraine in the retail and services sphere. *Ukrainian language, 1*(77), 20—35 (in Ukrainian).

Kiss, N., & Shumytska, H. (2023). Sociolinguistic method of language biography and the practice of its application in Transcarpathia. In *Social in language and language in society: a monograph in honor of Doctor of Philological Sciences, Professor Larisa Masenko* (pp. 83—133). Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Kulyk, V. (2024). Language shift in time of war: The abandonment of Russian in Ukraine. *Post-Soviet Affairs, 40*(3), 159—174.

Matveieva, N.R. (2023). *Bilingualism in the contemporary communication space of Kyiv.* Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Onyshchenko, V. (2023). *Derussification and decommunisation of names: how Ukrainian cities are changing.* Retrieved July 7, 2024 from http://surl.li/biintq (in Ukrainian).

Selihei, P. (2012). *Language consciousness: structure, typology, education.* Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Sokolova, S., Trub, V., Masenko, L., Danylevska, O., & Ruda, O. (2013). Types of language behavior in a modern Slavic bilingual metropolis. *Ukrainian horizons: reports of the XV International Congress of Slavists, 6*(1), 173—196 (in Ukrainian).

Sokolova, S., & Zalizniak, H. (2018). Peculiarities of the contemporary linguistic situation of Ukraine in the reflection of sociology and sociolinguistics. *Ukrainian language, 2*, 3—19 (in Ukrainian).

Tkachenko, O. (2014). *Ukrainian language. Present and historical perspective.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Tsar, I.M. (2020). Language adaptation of young migrants from Donbas and Crimea in the bilingual environment. *Ukrainian language, 1*(73), 113—128. https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.113 (in Ukrainian).

Tsar, I.M. (2021). *Ukrainian Everyday Language in the Urban Youth Environment.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Zalizniak, H.M., & Masenko, L.T. (2001). *The language situation of Kyiv: today and tomorrow.* Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Zalizniak, H.M. (2023). Language as an indicator of Ukrainian national identity and the civilizational choice of Kyivans. *Ukrainian language, 2*(86), 72—83 (in Ukrainian).

Received 09.07.2024

Ivanna Tsar, PhD in Philology, Researcher
in the Department of Stylistics,
Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tsar.ivanna5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9764-5758

LANGUAGE BEHAVIOR OF KYIV YOUTH DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article analyzes the changes in language consciousness and behavior of Kyiv youth during the full-scale Russian-Ukrainian war based on young Kyiv residents` language biographies. The paper characterizes the current language situation in the Ukrainian capital from the point of view of young Kyiv residents. It also examines the influence of the language environment on youth's language behavior formation. Changes in the language behavior of young people are manifested not only in the switching to Ukrainian in everyday communicative situations but also in many other processes, the general trend of which is the rejection of everything Russian: young people gradually or radically stop consuming information from Russian-language resources, start using social networks in Ukrainian, change the language settings in phones and other gadgets in favor of Ukrainian, try to care more about the purity of their language, get rid of surzhyk, replace Russian-language information sources with English-language ones.

The study identified the factors that deter young people from switching to Ukrainian in times of war: lack of national consciousness, narrow social circle of communication, stereotypes about the language situation in the city, lack of knowledge of Ukrainian, lack of practical skills in communicating in Ukrainian; and general level of education.

The Kyiv youth language behavior clearly illustrates a nationwide linguistic shift toward increased use of the Ukrainian language in a bilingual society in all social spheres amid the full-scale Russian-Ukrainian war. Changes in Kyiv youth's language behavior are closely tied to changes in the language consciousness of young people, their attitude to the Russian language, culture, and everything related to Russia.

Keywords*: language behavior, language situation, Kyiv youth, language environment, language biography.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.090
УДК 811.161.2'37

Ю.О. ЦИГВІНЦЕВА, доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: julivoznuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9684-3840

ВІРТУАЛЬНІ ІМЕНА З ТОПОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ *КИЇВ* В УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ СЕГМЕНТІ СОЦІАЛЬНОЇ МЕРЕЖІ «Х»

У статті проаналізовано особливості функціонування віртуальних імен, або нікнеймів, в українськомовному сегменті соціальної мережі «Х». Одиниці з топонімним компонентом КИЇВ, відтопонімними прикметниками КИЇВСЬКИЙ, КИЇВСЬКА, КИЇВСЬКЕ та прислівником ПО-КИЇВСЬКИ класифіковано за типами мотивації самоназивання. Описано формальну й семантичну структуру віртуальних імен. Досліджено наслідки мовної гри, іронічні самоназви та прецедентні одиниці як основу формування семантики віртуальних імен. З'ясовано, що віртуальна реальність впливає на добір мовних засобів для самопрезентації користувачів соцмереж у віртуальному імені.

***Ключові слова**: інтернет-комунікація, соціальна мережа, самопрезентація, онім, топонім, псевдонім, віртуальне ім'я, топонімний компонент, прецедентний текст (ім'я).*

Соціальні мережі — важливий складник сучасного життя. Вони дають користувачам змогу обмінюватися інформацією, установлювати професійні контакти, підтримувати зв'язок із друзями та рідними, ділитися думками й емоціями в реальному часі. Зважаючи на безмежність вибору засобів імітації реальности в інтернеті, можливість доповнити, прикрасити або й повністю змінити віртуальне «Я», користувач соціальних мереж може демонструвати свою віртуальну сутність у будь-якому світлі. Віртуальна реальність уможливлює експерименти не лише з образом, а й з іменем.

Дослідження різних типів імен віртуального дискурсу (Торчинський, 2008; Сазонова, 2012; Сазонова, 2014; Карпенко, 2017; Попова, 2017; Шес-

Цитування: Цигвінцева Ю.О. (2024). Віртуальні імена з топонімним компонентом *КИЇВ* в українськомовному сегменті соціальної мережі «Х». *Українська мова, 3*(91), 90—102. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.090

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

такова, 2019; Соприкіна, Маленко, 2021; Шитик, Омелюх, 2021; Kosmeda, Janik, Janczura, 2021; Гармаш, Педченко, Хоровець, 2022; Омелюх, 2023 та ін.) засвідчують, що неофіційні йменування осіб — значний сегмент сучасного українського антропонімікону.

Віртуальні імена як репрезентанти віртуальної реальности М.М. Торчинський проаналізував у межах інтернетонімів — «власних назв об'єктів, пов'язаних з Інтернетом» (Торчинський, 2008, с. 233), що входять до складу віртуалонімів. До інтернетонімів дослідник уналежнив сайтоніми — власні назви сайтів, логіноніми — власні назви користувачів електронних скриньок в Інтернеті та псевдовіртуалоніми, віртуальні псевдо (за версією інших дослідників) — власні назви користувачів комп'ютерів, розмежувавши псевдоінтернетоніми і псевдокомп'ютероніми та зазначивши, що відмінність між ними простежується лише на рівні під'єднання чи не під'єднання до інтернету (там само, с. 235). На окрему увагу заслуговує твердження, що «основні ознаки онімів мають і віртуалопаролоніми — власні назви допоміжних засобів», які використовують для того, щоб почати працювати з комп'ютером (там само, с. 236).

М.Ю. Карпенко запропонував термін *інтернет-ономастикон* — сукупність власних імен, що їх уживають у межах інтернет-середовища (Карпенко, 2017, с. 47). Він вивчив уже обґрунтовані віртуалоніми, а в межах інтернетонімів, детально проаналізувавши сайтоніми, дослідив логіноніми та нікнейми — «віртуальні антропоніми», «умовні чи вигадані імена, які ... використовують для комп'ютерної комунікації особистого характеру» (там само, с. 50).

Об'єкт нашого дослідження — *віртуальні імена*, або *нікнейми*. Вони як «основний засіб самопрезентації віртуальної особистості в інтернет-комунікації є відносно новим явищем в ономастиці» (Попова, 2017, с. 49), тому сьогодні в мовознавстві багато різних підходів до їх аналізу, але поки що такі підходи не уніфіковані. Актуальні терміни на позначення цього поняття — *віртуальне ім'я, мережеве ім'я, мережевий антропонім, ніконім, нетнейм, нікнейм, юзернейм, ім'я-маска, інтернет-псевдонім, псевдо* тощо. Користувачі сайту «Словотвір» пропонують варіант *прозúвка* (Словотвір) як синонім до іменників *прізвище, прізвисько*, покликаючись на «Російсько-український словник» 1924—33 рр. А. Кримського та С. Єфремова на сайті «Російсько-українські словники» (РУС). Це відповідає і внутрішній формі етимона *нік* — із середньоанглійського *an eke name* 'кличка, прізвисько, буквально — інше, додаткове ім'я' (OED). Проте науковці зауважують, що псевдонім, до якого віртуальне ім'я є найближчим за мовною природою, і прізвисько «за ознакою обов'язковий / факультативний ... протиставляються імені. Однак за комунікативною спрямованістю псевдонім зближується з іменем в опозиції до прізвища, оскільки обидві категорії розраховані на широку аудиторію» (Попова, 2017, с. 50). Отже, ці варіанти не можемо вважати еквівалентними. У мережі зафіксовано також низку оказіональних відповідників до англізму *нікнейм — назвисько, пайменок, називок, порекло, рекло, назвище, паймення, імення, прозив* (Словотвір) тощо.

Користувачі соцмереж віддають перевагу скороченню *нік*, а дослідники поки що найчастіше вживають термін *нікнейм*, хоч і вважають його використання не зовсім коректним. Зокрема, Є.О. Сазонова наголошувала на тому, що «уживання таких лексичних одиниць, як *віртуальний нікнейм (нік), мережевий нікнейм, інтернет-нікнейм, електронний нікнейм* та *нетнейм* дає змогу конкретизувати, що йдеться про ім'я, яке функціонує в інтернет-просторі» (Сазонова, 2014, с. 40). Зважаючи на викладене вище, уважаємо за доцільне використовувати прозорі для українського мовця номінації *віртуальне ім'я, мережеве ім'я, віртуальний псевдонім, віртуальна самоназва* як відповідники до іменника *нікнейм*.

А.В. Попова зауважувала, що віртуальним іменам притаманні основні ознаки власних назв — одиничність і визначеність номінації, наявність референції, семантичної та структурної специфіки (Попова, 2017, с. 50). Однак вони є штучним явищем, на відміну від власних імен, і створені самостійно, на відміну від прізвиськ. За своєю природою віртуальні імена найбільш подібні до псевдонімів, адже, як слушно зазначали В.Д. Соприкіна та О.О. Маленко, «разом із псевдонімами віртуальні імена становлять самоназви», «користувач інтернету може мати необмежену кількість нікнеймів», що дають змогу приховати офіційне ім'я людини, створюють анонімність (Соприкіна, Маленко, 2021, с. 33—34). Дехто з дослідників за основну розрізнювальну ознаку псевдонімів та віртуальних імен бере те, що віртуальні самоназви функціонують лише у віртуальному інтернет-спілкуванні, хоч інші науковці вважають цей аргумент недостатнім, адже псевдоніми також зазвичай «обмежені сферою діяльності людини» (там само, с. 34). Сьогодні це явище перебуває на етапі активних досліджень та термінопошуків, однак, без сумніву, можемо говорити про особливий статус віртуальних імен у пропріальній лексиці.

Предметом нашого аналізу стали віртуальні імена з топонімним компонентом *Київ*, зафіксовані в україномовному віртуальному просторі мережі «Х» (раніше — «Твіттер»). Матеріал для аналізу обрано методом спрямованого (цільового) вибирання за пошуковим запитом. У такий спосіб зафіксовано 358 одиниць — оригінальних (не повторюваних) віртуальних імен, а саме: 98 — з топонімним компонентом *Київ* (у називному відмінку — 54, в інших відмінкових формах — 44); 239 — з відтопонімними прикметниками (*київський* — 137, *київська* — 94, *київське* — 8); 14 — із прислівником *по-київськи*; 7 — варіанти латинськими літерами.

Неуніфікованість підходів до розв'язання проблеми статусу віртуальних імен та україномовного позначення цього явища, малодослідженість українських віртуальних імен загалом та самоназв у мережі «Х» зокрема, новизна предмета дослідження актуалізує цікавість до цих антропонімів.

Мета статті — з'ясувати семантичну природу та функціональну специфіку віртуального імені з топонімним компонентом *Київ* як важливого засобу самопрезентації україномовного користувача соцмережі «Х».

Завдання дослідження: 1) класифікувати аналізовані віртуальні імена за семантикою твірних лексем; 2) з'ясувати основні мотиви самоназиван-

ня з топонімним компонентом *Київ*; 3) описати лінгвістичні особливості віртуальних імен із цим компонентом; 4) окреслити місце віртуальних імен в онімному просторі сучасної української мови.

Віртуальні імена, як і псевдоніми, утворюють способом онімізації апелятивної та трансонімізації пропріальної лексики. Услід за дослідницями Є.О. Сазоновою та А.В. Поповою, уважаємо, що для з'ясування природи віртуальних імен доцільно використати класифікацію псевдонімів за семантикою твірних лексем. Зважаючи на предмет дослідження, зрозуміло, що основним компонентом віртуальних імен є топонімний компонент *Київ* та похідні від нього, тобто всі досліджувані одиниці можна трактувати як топоніми, що інформують про походження чи місце проживання особи. Однак ми вважатимемо топонімами однокомпонентні імена на зразок *Київський, київська, Київ, Київ_ucr.* та двокомпонентні зі внутрішньоміськими хоронімами (назвами районів Києва): *Оболонський Київський, Центр Києва.* Усі інші віртуальні імена здебільшого мають дво- або трикомпонентну структуру, у якій, на нашу думку, семантичним центром є не іменник *Київ* та відтопонімні прикметники й похідний прислівник, саме тому доречно класифікувати такі одиниці за стрижневим складником.

Найчастіше користувачі соцмережі «Х» уживають віртуальні імена-преноніми (зі справжнім власним ім'ям): *Віталій Київ, аня київська, Київський антон, Микола Київський, Вася Київський, Нюся Київська, світланка по-київськи, Анастасія з Києва, Yana_Kyiv, Igor Kyivskyi, Anna of Kyiv* та ін. Тільки одне віртуальне ім'я складається із прізвища користувача та топонімного компонента *Київ* (*Романова, Київ*).

Численною є група віртуальних імен-зоонімів (із зоономеном): *Кіт з Києва, київське видренятко, київський мафіозний бобер, Мишка київська, коала київська, київська білка, Київський Олень, Котан Київський, Київський хортик, Київський Лев, київський кіт, пантера з-під Києва, ГОЛДА КИЇВСЬКА КІШКА* тощо.

Значну кількість одиниць становлять віртуальні імена, що є носіями інформації про професію, посаду, статус, звання, хобі користувачів мережі «Х» (титлоніми — за А.В. Поповою): *фінансист з-під Києва, Пан Невролог Київський, Київський озеленювач, Митець Київський, київський доктор, Шахтарка Київська, київська артистка, Київська манікюрниця.*

Рідше трапляються міфоніми (з іменем міфологійної істоти): *київська мавка, київська химера, київська відьма, київська фурія, валькірія із Києва, Чорт з Києва, Київський ельф, Гном Києва*; персононіми (із власною назвою вигаданого персонажа з художнього твору, фільму тощо): *київська Луна Лавґуд, Геральт з Києва, гаррі потер та київський режим, Київська вовчиця проти залізної руки міста, київська слизеринка*; френоніми [від грец. *phrēn* — розум (Collins)], що відображають основну рису характеру віртуального «Я»: *Київська зануда, нахаба київська, київська божевільна, відлюдник з-під києва*; ейдоніми [від грец. *eîdos* — вигляд, образ, форма (Collins)], які стосуються фізичних характеристик користувачів, їхньої зовнішности: *київська лялька, кудрявка київська, Київська дилда*; гастроніми (із гастрономе-

ном): *Київська зефірка, київська булочка, київський картопляник, типовий київський пиріжечок, київський тортик, котлета по-київськи* тощо.

Ще рідше функціонують віртуальні імена-фітоніми (із фітономеном): *вишня київська, Калина Не Київська, Київський Реп'ях, київський каштан*; орнітоніми (з орнітономеном): *гусак київський, Київський Соловейко, Соловій | Київський, київський ківі*; іхтіоніми (з іхтіономеном): *Київська рибка, Київський окунь*; гідроніми (з гідронімом чи гідрономеном): *Буг Київський, київське море, київське моречко*; алоніми (які дублюють прізвище або ім'я реальної особи): *Ігор Князь Київський, Анна Київська*.

Інколи складно однозначно встановити семантику опорного компонента віртуального імені. Наприклад, одиниці *Анна Київська, Ігор Київський, Володимир Київський, ВОЛОДЬКА КИЇВСЬКИЙ* можна трактувати і як преноніми, і як алоніми. *Київський ківі*, найімовірніше, — орнітонім, про що свідчить чоловічий рід, однак тут може бути помилка в уживанні роду, що трапляється у віртуальних іменах, і користувач мав на увазі плід ківі. Не дуже зрозуміло, як інтерпретувати складник *М.* у віртуальному імені *Лариса М. Київ* — як ініціал чи скорочення іменника *місто* тощо. Часом самі користувачі підказують, як правильно сприймати їхні віртуальні імена, наприклад *Володимир Київський* в описі свого профілю додав: *«як торт»* (Х). Проте зазвичай профіль користувача не дає змоги однозначно трактувати такі самоназви.

Зібрані одиниці заслуговують на увагу і в аспекті основних типів мотивації самоназивання. Дослідники вважають, що найчастіше це спроба реалізувати своє ідеальне «Я», яке переважно не збігається з реальним «Я». Справді, за аналізованими віртуальними іменами неможливо повністю ідентифікувати особу, хоча частина зібраних одиниць засвідчує, що користувачі не завжди прагнуть приховати свою особистість, принаймні власні імена використовують як компонент віртуальних імен.

Очевидно, що однією з причин появи у складі віртуальних імен компонента *Київ* є інформування про походження чи акцентування на місці проживання особи, увиразнення належности до Києва. Дуже рідко трапляються віртуальні імена із заперечною часткою *не*, що акцентують на відмежуванні особи від Києва: *Ольга не Київська, Калина Не Київська*.

Відомо, що соціальні мережі дають змогу зберегти анонімність користувача. Саме тому спроба реалізувати своє ідеальне «Я» часто поєднується з бажанням приховати справжнє ім'я. До цієї групи одиниць уналежнюємо більшість віртуальних імен: *Київський, київська, Київ_ucr., Кіт з Києва, київське видренятко, Мишка київська, вишня київська, Київський Реп'ях, київський ківі, Чорт з Києва, Київський ельф, дівчинка з Києва, дядько з Києва, Хтось з Києва* та ін.

Самоназви використовують і як означник уподобань, зацікавлень, життєвих принципів: *майже київська кавоманка, Київський пиволюб, Київська бандерівка, Київський русофоб, я люблю котлету по-київськи, Фанат Києва* та ін.

Віртуальні імена різних семантичних типів є також носіями інформації про риси характеру, зовнішність користувачів соцмережі «Х»: *Огняна дівчи-*

на з Києва, валькірія із Києва, пантера з-під Києва, Київська зануда, київська фурія, нахаба київська, київська лялька, кудрявка київська, Київська дилда.

Значна кількість віртуальних імен дає змогу користувачеві підкреслити свій статус, професію, рід занять: *Київ Юрій поради, Пан Невролог Київський, Київський озеленювач, Митець Київський, київський доктор, київська тортиня, Київська манікюрниця* та ін.

Віртуальні імена виникають як результат цілеспрямованого творення публічного образу мовця — користувача соцмереж, тому часто вмотивовані прагненням показати власну оригінальність (*київський тремпель імені Тараса Шевченка, байрактаринка з-під Києва, Штахетина по-київськи з присмаком кавуна*), засвідчити почуття гумору (*КиївМіськБудда, Макрон тримає у страху київ, Голова сільради міста Київ, Відповідальний по Києву*) тощо.

Інтерактивна природа інтернет-комунікації детермінує лексичні, граматичні, графічні, словотвірні, фонетичні особливості використання імен у мережі.

Більшість аналізованих одиниць належить до активного фонду української лексики, однак деякі користувачі в пошуках ресурсів творення індивідуальних та виразних віртуальних імен звертаються до пласту пасивної лексики. Зокрема це:

• діалектизми: *київський* ***тремпель*** *імені Тараса Шевченка;*

• регіоналізми: *київська* ***панєнка****, київський* ***вар'ят****, Київський* ***батяр****;*

• терміни: *Київський* ***ендемік*** (ендеміки — це види організмів, поширені в межах певної території), *Київський* ***пан(сексуал)*** [пансексуал — людина, якій байдужі стать і гендерна ідентичність партнера (Collins)];

• архаїзми: *Київський* ***цирульник*** (перукар);

• неологізми різних типів: а) новотвори: ***байрактаринка*** *з-під Києва, київська* ***тортиня****,* ***Склохрумка*** *київська, київська* ***неокласикиня****;* б) неозапозичення: ***київська манґака*** (манґака — запозичення з японської мови, що позначає людину, яка професійно малює манґу (японський різновид коміксів), ***Фембой*** *по-київськи* [фембой — це чоловік, який виражає свою ідентичність за допомогою умовно фемінних рис поведінки, стилю одягу та зовнішности (Collins)]; в) неосемантизми: *Київська* ***вата****; київський* ***ватник*** (особа з проросійською ментальністю).

Процеси демократизації та лібералізації мови, анонімність і прагнення бути своїм для певної авдиторії, вийти за межі норми вможливлюють використання у структурі віртуальних імен ненормативних елементів, зокрема:

• розмовної лексики, просторіч: ***Голопуцьок*** *Київський, Моя* ***кукуха*** *і карантин в Києві;*

• зневажливої, лайливої лексики, вульгаризмів: ***падло*** *київське,* ***бидло*** *київське* та ін.;

• росіянізмів: ***Тіп*** *з Києва,* ***смотрящий*** *за Києвом, київська* ***заучка****,* ***Гость*** *Києва,* ***кудрявка*** *київська, Київська* ***дилда****;*

• англізмів: *київська* ***квін*** (англ. *queen* — королева), *київський* ***чілл*** (англ. *chill* — відпочинок, розслаблення), ***мітбол*** *по-київськи* (англ. *meatball* — *котлета*), *Ворк енд тревел по Києву* (англ. *work and travel* — робота та подорож);

• жаргонізмів, сленгізмів: *якась* ***тяночка*** *з Києва* (тяночка — сленгізм, запозичений з японської, для позначення привабливої дівчини або молодої жінки), *якась* ***мала*** *з києва* [мала — дівчина, кохана дівчина (ССУС, 2006, с. 187)], *Київський* ***Пенс*** (пенсіонер), *київський* ***офнік*** [офніки — це субкультура, яка асоціюється з агресивною поведінкою та пошуком приводів для бійки (Hromadske)] тощо.

Важливою частиною віртуального світу є імена, що їх утворено внаслідок мовної гри — свідомого порушення норми (фонетичної, словотвірної, морфологійної, лексичної, правописної): *КиївМіськ****Будда****, Київ* ***стар*** (англ. *star* — зірка), *марічка* ***по-київськи*** (аналогія до котлети по-київськи), *Київське* ***Нефільтроване*** (аналогія до сорту пива), *київський* ***ч(т)орт****, Київський* ***пан(сексуал)****, київський* ***тохтик****, київська* ***тічеркиця*** (англ. *teacher* — учитель + киця), *київська* ***фоксівна*** (англ. *fox* — лисиця) — про руду або хитру дівчину та ін.

На окрему увагу заслуговує група віртуальних імен, які постали як іронічна реакція на російські звинувачення України в нацизмі: *Київський* ***БАНДЕРлог, київський режим****, київська* ***хунта****, Київський* ***бандерівець****, Київська* ***бандерівка****, київська* ***западенка****, EVERGREEN та* ***Київський режим****, гаррі потер та* ***київський режим****, київський* ***хунтянин****, Київський* ***Хунт****, Київський* ***Бендера***. Уживаючи такі одиниці, користувачі намагаються висміяти «дискурс ошуканства» та «дискурс ненависті», виражені в російській новомові, «призначеній для створення вербального фіктивного світу, для ритуального обслуговування тоталітарної влади» (Масенко, 2017, с. 14). Ці віртуальні імена не лише засвідчують активний відгук мовців на сучасні події, а й підтверджують, що сміхова культура пронизує всю українську ментальність. Окрім того, вони увиразнюють багатошаровість, інтертекстуальність іронії. Наприклад, у самоназві *гаррі потер та київський режим* не лише реактуалізовано ім'я всесвітньо відомого літературного персонажа, а й збережено характерну для назв книг Дж. К. Роулінг із цієї серії синтаксичну структуру — «Гаррі Поттер і філософський камінь», «Гаррі Поттер і таємна кімната», «Гаррі Поттер і прокляте дитя» тощо. До того ж, Гаррі Поттер є частиною вигаданого світу, як і придумана путінськими пропагандистами словосполука *київський режим*, і їх функціонування в одному контексті, на нашу думку, посилює іронічність цього віртуального імені.

Варто зауважити, що в українському віртуальному просторі багато імен є прецедентними, тобто вони пов'язані з відомими текстами, ситуаціями, подіями, особами тощо, і є загальновпізнаваними.

Прецедентні одиниці з компонентом *Київ* поділяємо на три групи:

І. Пов'язані з відомим текстом, що належить до прецедентних:

а) назви літературних творів, фільмів, серіалів: ***та, що не спить в Києві*** та ***Неспляча з Києва*** — відсилання до американського фільму «Ті, що не сплять у Сієтлі» Н. Ефрон; ***Відьмак Великого Києва*** — відсилання до фентезі польського письменника А. Сапковського та похідної медіафраншизи (екранізації, відеоігри, комікси); ***гаррі потер та київський режим*** — відсилання до вже названої серії книг Дж. К. Роулінг;

б) тексти пісень: ***людмила.києве.мій*** — відсилання до пісні «Як тебе не любити, Києве мій!» (1962) композитора І. Шамо на слова Д. Луценка, що з 2014 року стала офіційним гімном Києва; ***Горілку по-київськи п'ю*** — цитата з пісні «Хрещатик» (1994), яку написав її виконавець П. Зібров на слова Ю. Рибчинського.

ІІ. Які реактуалізують відоме прецедентне ім'я:

а) персонажі літературних творів, фільмів, серіалів: ***Київська мавка*** (мавка — міфічний персонаж, героїня багатьох українських творів); ***Либідь Київська*** (Либідь — легендарна сестра засновників Києва); ***Київська вовчиця проти залізної руки міста*** (Залізна рука города — це потяг як продовження міста, яке намагається втримати героя «Intermezzo» М. Коцюбинського у просторі своїх проблем, не відпускає його на відпочинок. Інтертекстуальність імені Вовчиця двовекторна: може стосуватися книжкового клубу «Вовчиці», який у 2020 році заснували журналістка Я. Брензей та блогерка Е. Антонюк на честь Марка Вовчка, або ж — пісні «Вовчиця» нещодавно популярного українського співака О. Винника); ***Геральт з Києва*** (Геральт із Ривії — головний герой циклу «Відьмак» А. Сапковського); ***київська Луна Лавґуд*** (героїня серії романів про Гаррі Поттера Дж. К. Роулінг); ***Київська слизеринка*** (слизеринці — жителі одного із чотирьох гуртожитків Гоґвортської школи чарів і чаклунства в романах про Гаррі Поттера, зазвичай амбітні, кмітливі, хитрі, сильні лідери); ***київський феанор*** (Феанор — персонаж збірки «Сильмариліон» Дж.Р.Р. Толкіна та фантастичної кінотрилогії «Володар перснів» П. Джексона);

б) історичні постаті: ***Анна Київська, Ігор Князь Київський***.

ІІІ. Пов'язані з відомою загалові, а отже, легко розкодовуваною прецедентною ситуацією чи образом, як-от:

а) культурні події та образи: ***київська неокласикиня, київський ренесанс, Софія Київська*** *(Софія київська, софія київська);*

б) символи Києва: ***котлета по-київськи*** *(мітбол по-київськи, кіберкотлета по-київськи, Котлета по-київськи, котлета по-київські),* ***київська перепічка*** *(Київська перепічка, Київська Перепічка),* ***київський торт*** *(Торт Київський, київський тортик, Київський тортик),* ***Київський каштан, Київський фунікулер****;*

в) меми: ***Київський палій, Київський підпалювач*** («Полтавський палій», або «Мені нравиться, як воно горить...» — український інтернет-мем, що з'явився у 2010 році).

Із погляду структурних особливостей досліджувані віртуальні імена похідні, здебільшого двокомпонентні непоширені словосполучення зі зв'язком узгодження (*Микола Київський, Софія Київська, Київське Вуду, київська божевільна, Київський тортик, київський серпанок, київська відьма*), рідше — керування (*дівчинка з Києва, Житель Києва, крихітка з Києва, відлюдник з-під києва, смотрящий за Києвом*); частотні й поширені словосполучення (*київський мафіозний бобер, Київський торт з Академки, типовий київський пиріжечок, Голова сільради міста Київ*). Спорадично трапляються речення: *Макрон тримає у страху київ, київ столиця світу, Київ — це столи-*

ця, Київ на зв'язку, люблю котлету по-київськи, Горілку по-київськи п'ю. Однокомпонентні віртуальні імена виражені топонімним компонентом *Київ*, інколи з додатковими позначками (*Київ.*), ад'єктивами (*київська, @Київська@, Київський*), складноскороченими лексемами (*КиївМіськБудда*) чи конструкціями графічного злиття слів (*ТамадаКиїв*).

Спостережено також різні варіанти написання віртуальних імен: кожне слово з великої літери (*Київський Соловейко, Київська Перепічка, Валерія Київ, Київський Реп'ях*), усі слова з малої (*відлюдник з-під києва, київська перепічка, київська богема, київський_режим*), перше слово з великої (*Київський тортик, Київська перепічка, Київський цирульник*), суцільна капіталізація (*ВОЛОДЬКА КИЇВСЬКИЙ, ГОЛДА КИЇВСЬКА КІШКА*), поєднання звичайного шрифту та капіталізації (*Київський УКРОП, Київський Хунт, ЛОХдаун по-київськи*).

Окрім свідомого порушення норми, реалізованого в мовній грі, у правописі аналізованих віртуальних імен наявні лексичні, граматичні, орфографійні, пунктуаційні помилки. Наприклад, деякі віртуальні імена містять росіянізми: ***кудрявка*** *київська* (рос. *кудрявка*, укр. відповідник — *кучерявка*); *Київська* ***дилда*** (рос. дылда, укр. відповідники — здоровань, здоровуля); ***смотрящий*** *за Києвом* (рос. *смотрящий*, укр. відповідник — *наглядач*), рідше — англізми, напр.: *київська* ***квін*** (англ. *queen*, укр. відповідник — *королева*), ***мітбол*** *по-київськи* (англ. *meatball*, укр. відповідник — *котлета*). Низка самоназв оформлена з порушенням ортографійної норми, зокрема це стосується неправильного написання слів під впливом російської мови: *котлета по-київськ****і****, київська л****є****русь, Дарія Ки****є****вська, Коля Ки****є****вський, Д****и****ма Київський, Соф****и****я Київська, Т****і****п з Києва, Г****о****сть Києва* тощо. У багатьох віртуальних іменах топонім *Київ* чи інші власні назви також написано з малої літери, напр.: *Макрон тримає у страху* ***к****иїв,* ***і****люшка з* ***к****иєва, відлюдник з-під* ***к****иєва, людмила.****к****иєве.мій,* ***с****офія* ***к****иївська, ганна київська, гаррі* ***п****отер та київський режим,* ***с****вітланка по-київськи* та ін. Подекуди не дотримано правил правопису іншомовних слів: *київський* ***чілл*** (з англ. *chill)* замість *чил, Київський* ***Льолякібаб*** замість *люля-кебаб.* Відхиленням від граматичної норми є вживання активного дієприкметника теперішнього часу у віртуальному імені ***Неспляча*** *з Києва*, який фахівці радять замінити підрядним реченням *та, що не спить.* Деякі самоназви свідчать про порушення пунктуаційної норми, наприклад у віртуальному імені *київ столиця світу* пропущене тире між підметом і присудком.

Більшість віртуальних імен записано кирилицею, однак трапляються і такі, що оформлені латинськими літерами (*Yana_Kyiv, Igor Kyivskyi, Tanya, Kyiv, Mira of Kyiv, Oleksiy from Kyiv*), а також мішані кирилично-латиничні варіанти (*AlexStar Київ, Kristi_Київ, EVERGREEN та Київський режим*). Вирізняється одна віртуальна самоназва з власним ім'ям *Ірина*, переданим грецькими літерами (*Ιρiva київська*).

Структуру віртуальних імен графічно ускладнюють цифри (*Котан Київський 2.0—25 %*), крапки (*людмила.києве.мій, гусак київський.*), коми (*Романова, Київ*), нижні підкреслення (*Анна Київ_Квідан, Юрій_Київ*), зі-

рочки (**Київська Русь**), вертикальні риски (*Соловій | Київський, Київ || монолог душі*), дужки (*київський ч(т)орт, Київський пан(сексуал)*), інші символи (*@Київська@*) або їх поєднання (*Київ_ucr.*), а також емотикони, ідеограми (київський феанор 🚩).

Отже, віртуальні імена з топонімним компонентом *Київ* та його похідними популярні в соціальній мережі «Х», різнотипні за семантикою, походженням, структурою. Вони засвідчують, що мова соціальних мереж відбиває найактуальніші суспільні процеси, явища, парадоксально поєднує норму та різноманітні девіації. Віртуальна реальність впливає на добір та оформлення мовних засобів для самопрезентації у вигаданому імені. Це — своєрідна площина для мовних експериментів, спричинених прагненням мовців заявити про себе. Віртуальні імена відбивають активний словник сучасних українців — користувачів соцмережі «Х», їхню мовленнєву поведінку. Аналізовані одиниці часто є прецедентними, інтертекстуальними, як засоби комунікації мають значні оцінні можливості. З погляду структурних особливостей досліджувані віртуальні імена похідні, здебільшого дво- чи трикомпонентні словосполучення зі зв'язком узгодження або керування. Графічно більшість із них оформлена кирилицею, деякі тяжіють до ускладнення структури додатковими знаками та символами. Віртуальні імена наповнені індивідуальним сенсом, не відірваним від мовної та соціальної дійсности, що вмотивовує перспективність відповідних лінгвістичних досліджень.

Цікавим надалі вважаємо аналіз природи та функціонування віртуальних імен з іншими топонімними та будь-якого типу компонентами, використовуваними в різних соціальних мережах. Предметом детальнішого вивчення можуть бути й культуромовні проблеми, які, вочевидь, не вичерпують описані у статті приклади. Актуальним видається поглиблений аналіз на широкому матеріалі механізмів та наслідків мовної гри, вивчення прецедентности. Перспективним завданням, на нашу думку, є і дальша систематизація інтернет-ономастикону, уніфікація основних термінів, реєстрація найбільш вдалих варіантів у словниках.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС — Рисін А., Старко В., Марченко Ю., Телемко О. та ін. (упор.). (2007—2024). *Російсько-українські словники*. https://r2u.org.ua (дата звернення: 29.05.2024).

Словотвір — *Словотвір: майданчик для перекладів запозичених слів*. (2024). https://slovotvir.org.ua/ (дата звернення: 29.05.2024).

ССУС — Кондратюк Т.М. (упор.). (2006). *Словник сучасного українського сленгу*. Харків: Фоліо.

Х — *Х: соціальна мережа*. (2006—2024). https://x.com/ (дата звернення: 18.05.2024).

Collins — *Collins English Dictionary*. (2007—2024). https://www.collinsdictionary.com/ (дата звернення: 10.06.2024).

Hromadske — *Громадське Телебачення: сайт онлайн-медіа*. (2013—2024). https://hromadske.ua/ (дата звернення: 10.06.2024).

OED — *Online Etymology Dictionary*. (2024). https://www.etymonline.com/ (дата звернення: 25.05.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Гармаш М.О., Педченко О.В., Хоровець В.Є. (2022). Власне ім'я віртуального світу комп'ютерних ігор. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія, 26—27*, 247—253. https://doi.org/10.34079/2226-3055-2022-15-26-27-247-253

Карпенко М.Ю. (2017). *Онімний простір Інтернету: монографія*. Одеса: КП ОМД.

Масенко Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: Видавництво «КЛІО».

Омелюх І.В. (2023). Функційно-прагматичні особливості нікнеймів (на матеріалі сайту KOLO). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки, 2*(100), 208—217. https://doi.org/10.35433/philology.2(100).2023.208-217

Попова А.В. (2017). Нікнейм як основний засіб самопрезентації віртуальної особистості в інтернет-комунікації: семантична природа та класифікація (на матеріалі української мови). *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах, 33—34*, 49—58. https://doi.org/10.31558/2075-2970.2017.33-34.5

Сазонова Є.О. (2012). Віртуальний нікнейм як прецедентний. *Лінгвістика, 2*, 264—271.

Сазонова Є.О. (2014). Нікнейміка як нова галузь сучасної антропоніміки. *Studia linguistica, 8*, 399—403. http://surl.li/qfnvac (дата звернення: 25.05.2024).

Соприкіна В., Маленко О. (2021). *Псевдонімікон української культурно-мистецької сфери початку XXI століття: лінгвістична інтерпретація (монографія)*. Харків: ХНПУ; ХІФТ.

Торчинський М.М. (2008). *Структура онімного простору української мови: монографія*. Хмельницький: Авіст.

Шестакова С.О. (2019). Особливості номінації учасників віртуальної комунікації (на матеріалі ніконімів). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 43*, 121—125. http://surl.li/fxvwkk (дата звернення: 25.05.2024).

Шитик Л.В., Омелюх І.В. (2021). Структура нікнеймів у соціальних мережах. *Мовознавчий вісник, 31*, 18—26. https://doi.org/10.31651/2226-4388-2021-31-18-25

Kosmeda T., Janik K., Janczura D. (2021). Сучасна ономастична термінологія: дискусії українських і російських учених щодо формування інтернет-ономастикону. *Przegląd Wschodnioeuropejski, 12*(1), 305—316. https://doi.org/10.31648/pw.6477

Статтю отримано 25.06.2024

LEGEND

РУС — Rysin, A., Starko, V., Marchenko, Yu., & Telemko, O. et al. (Eds.). (2007—2024). *Russian-Ukrainian Dictionaries*. Retrieved May 29, 2024 from https://r2u.org.ua (in Ukrainian and Russian).

Словотвір — *Slovotvir: a platform for translating borrowed words*. (2024). Retrieved May 29, 2024 from https://slovotvir.org.ua/ (in Ukrainian).

ССУС — Kondratiuk, T.M. (Ed.). (2006). *Dictionary of Modern Ukrainian Slang*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

X — *X: social network*. (2006—2024). Retrieved May 18, 2024 from https://x.com/ (in Ukrainian).

Collins — *Collins English Dictionary*. (2007—2024). Retrieved June 10, 2024 from https://www.collinsdictionary.com/

Hromadske — *Hromadske TV: online media site*. (2013—2024). Retrieved June 10, 2024 from https://hromadske.ua/ (in Ukrainian).

OED — *Online Etymology Dictionary*. (2024). Retrieved May 25, 2024 from https://www.etymonline.com/

REFERENCES

Harmash, M.O., Pedchenko, O.V. & Khorovets, V.Ye. (2022). Proper Name of the Virtual World of Computer Games. *Bulletin of Mariupol State University. Series: Philology, 26—27*, 247—253. https://doi.org/10.34079/2226-3055-2022-15-26-27-247-253 (in Ukrainian).

Karpenko, M.Yu. (2017). *Anonymous space of the Internet: a monograph*. Odesa: KP OMD (in Ukrainian).

Kosmeda, T., Janik, K., & Janczura, D. (2021). Modern onomastic terminology: Ukrainian and Russian scientific discourse as to the formation of the Internet onomasticon. *East European Review, 12*(1), 305—316. https://doi.org/10.31648/pw.6477 (in Ukrainian).

Masenko, L. (2017). *The language of Soviet totalitarianism*. Kyiv: Vydavnytstvo "KLIO" (in Ukrainian).

Omeliukh, I.V. (2023). Functional and pragmatic features of nicknames (based on the material of the KOLO website). *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philological Sciences, 2*(100), 208—217. https://doi.org/10.35433/philology.2(100).2023.208-217 (in Ukrainian).

Popova, A.V. (2017). Nickname as the main means of self-presentation of a virtual personality in Internet communication: semantic nature and classification (based on the material of the Ukrainian language). *Typology of linguistic meanings in diachronic and comparative aspects, 33—34*, 49—58. https://doi.org/10.31558/2075-2970.2017.33-34.5 (in Ukrainian).

Sazonova, Ye.O. (2012). Virtual nickname as a precedent. *Linguistics, 2*, 264—271 (in Ukrainian).

Sazonova, Ye.O. (2014). Nickname Naming as a New Field of Modern Anthroponimics. *Studia linguistica, 8*, 399—403. Retrieved May 25, 2024 from http://surl.li/qfnvac (in Ukrainian).

Shestakova, S.O. (2019). Nomination features of participants' virtual communication (on the materials of nikonyms). *International Humanitarian University Herald. Series: Philology, 43*, 121—125. Retrieved May 25, 2024 from http://surl.li/fxvwkk (in Ukrainian).

Shytyk, L.V., & Omelyukh, I.V. (2021). Structure of nicknames in social networks. *Linguistic Bulletin, 31*, 18—26. https://doi.org/10.31651/2226-4388-2021-31-18-25 (in Ukrainian).

Soprykina, V., & Malenko, O. (2021). *Pseudonymy of the Ukrainian cultural and artistic sphere of the early XXI century: linguistic interpretation [monograph]*. Kharkiv: KHNPU; HIFT (in Ukrainian).

Torchynskyi, M.M. (2008). *The structure of the onomic space of the Ukrainian language: a monograph*. Khmelnytskyi: Avist (in Ukrainian).

Received 25.06.2024

Yuliia Tsyhvintseva, PhD in Philology, Junior Researcher
in the Department of Lexicology, Lexicography
and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: julivoznuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9684-3840

NICKNAMES WITH THE *KYIV* TOPONYMIC COMPONENT IN THE UKRAINIAN-LANGUAGE SEGMENT OF THE SOCIAL NETWORK "X"

The article deals with the distinctive characteristics of the functioning of nicknames in the Ukrainian-language segment of the social network "X". The author describes different terms for the studied units in the Ukrainian scientific discourse, focusing on various approaches to understanding the nature of nicknames.

The 358 units with the toponymic component *Kyiv*, the derived adjectives *kyivskyi*, *kyivska*, and *kyivske*, and the adverb *po-kyivsky* have been classified according to the semantics of the key component and the main reasons for self-naming.

The text gives valuable information on the formal and semantic structure of nicknames. Particular attention focused on the effects of language play, ironic self-names, and precedent units as the basis for the formation of nicknames semantics. The analysis of the material allowed for the identification of specific groups of lexemes from the passive vocabulary employed by speakers to construct expressive and expressive virtual names.

It is concluded that virtual reality influences the selection of linguistic means for self-presentation of social media users in a nickname. It is emphasized that the analysed nicknames show the richness of Ukrainian vocabulary, reflect the active vocabulary of modern Ukrainians-users of the social network "X", their speech behaviour, are filled with individual meaning, which, however, is not detached from linguistic and social reality, which makes the language of social networks in general and nicknames in particular an interesting subject of linguistic research.

***Keywords**: Internet communication, social network, self-presentation, onym, toponym, pseudonym, nickname, toponymic component, precedent text (name).*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.103
УДК 811.161.2'42:801.631.5

А.О. ПАЛАШ, доктор філософії, молодший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: palash706@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5283-9906

МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ЗНАК КУЛЬТУРИ «ПРОСТІР» У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ НЕОКЛАСИКІВ

У статті комплексно проаналізовано мовно-естетичний знак культури "простір" у мовотворчості неокласиків, репрезентований мовними образами ***місто, Київ****. Простежено механізми лінгвоестетизації слова-поняття:* ***місто****, пов'язане з виявленням та описом образів-конкретизаторів його просторової, архітектурної, соціальної інфраструктури (****дім, замок, кам'яниця, ліхтар*** *тощо) та* ***Київ****, який конкретизований образами* ***Київська Русь, русичі, князі (Святослав, Ярослав, Ігор)****. Наголошено, що образно-семантичну структуру однойменного знака культури моделюють семи 'минуле', 'теперішнє', 'майбутнє'.*

Ключові слова*: мовно-естетичний знак культури, слово-поняття, образ, лінгвоестетика, модернізм, поетичний дискурс неокласиків, національна ідентичність.*

Поезія неокласиків — це писемний носій культурних знань, естетичної та оцінної інформації, часово маркованих і понадчасових інтелектуально-почуттєвих змістів. Специфіку поетичної мовної картини світу неокласиків і способів та засобів її вербалізації значною мірою визначає належність авторів до естетичної платформи модернізму. Водночас відомо, що на тлі інших модерністських течій (як-от символізм, імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, сюрреалізм, неоромантизм) неокласиків вирізняють виразні впізнавані риси. Одна з основних — це ставлення до традиції, до надбань словесної і несловесної культури попередніх епох.

Цитування: Палаш А.О. (2024). Мовно-естетичний знак культури «простір» у поетичному дискурсі неокласиків. *Українська мова, 3*(91), 103—117. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.103

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Максимально релевантною щодо дослідження мовотворчости неокласиків, пізнання природи їхнього мовомислення є концепція *мовно-естетичних знаків культури* (далі — *МЕЗК*). Термін *МЕЗК* розуміємо як лінгвостилістичну категорію із значним ступенем узагальнення й абстрактности, який теоретично обґрунтувала та проаналізувала С.Я. Єрмоленко в монографії «Нариси з української словесності» (Єрмоленко, 1999).

У сучасній стилістиці поява й теоретичне розпрацювання терміна *МЕЗК* пов'язане з осмисленням константних одиниць відображення поетичної мовної свідомости, із репрезентацією способів і засобів вербалізації інтелектуального досвіду, культурної пам'яті. Наявність у структурі МЕЗК компонента культурного знання вмотивовує його природу як носія культурної семантики та конотації. Актуалізованість чи відсутність таких одиниць у текстах, типи й способи їх лінгвоестетизації — один із критеріїв, за яким визначають ступінь інтегрованости автора до певного типу культури, належність його ідіолекту до тієї чи тієї культурної парадигми. Для дослідження поетичного дискурсу неокласиків як носіїв і творців культури методологійна значущість пізнання природи МЕЗК є незаперечною.

На підставі виконаної інтеграції (поєднання інструментарію та методів лінгвостилістики, лінгвокогнітології, лінгвокультурології, літературознавства, філософії) зафіксовано та вивчено в поетичному дискурсі неокласиків МЕЗК *простір* [1].

Простір — фундаментальна філософська категорія, що характеризує форму існування матерії, об'єктів, їх взаємодію, протяжність і структурність матеріальних систем (ФС, с. 545). На це філософське трактування, розвинуте в тезі Ж. Женнета, про те, що «...[думка] виражає себе у термінах дистанції, горизонту, універсуму, пейзажу, місця, ландшафту, доріг і помешкань; усе це наївні, але характерні фігури, фігури par excellence, де мова стає простором для того, щоб простір у ній, ставши мовою, говорив і писав про себе» (Genette, 1990), методологійно спираються і лінгвостилістичні студії, виконані, зокрема, на матеріалі сучасної української поетичної мови (С.Я. Єрмоленко (1999), Л.А. Лисиченко (1965), В.В. Жайворонок (1994), Л.О. Пустовіт (2009), Л.В. Кравець (2020), Л.С. Прокопович (2011) та ін.). Гносеологічно співвідносячи різні види знань про простір, дослідники слушно наголошують, що «взаємозумовленість наукової та мовної картин світу не означає їх тотожності: мовна картина світу не співмірна з фрагментами наукової картини світу» (Прокопович, 2011, с. 5—6).

Поглиблений аналіз зафіксованого МЕЗК *простір* у мовній картині світу неокласиків умотивовує його репрезентацію з конкретизацією в образно-естетичному напрямку *місто*.

Неокласики — визнані поети міста, однак їхній художній урбанізм істотно відрізняється від футуристичних декларацій про технократизацію у вимірі гасла трьох «М» — місто, машина, маса. У центрі художньої уваги,

[1] Було представлено розвідку «Мовно-естетичний знак культури «муза» у мовотворчості неокласиків». *Українська мова, 4*(88), 2023. С. 83—95.

а відповідно й мовоопису М. Зерова, М. Рильського, Юрія Клена, П. Филиповича, М. Драй-Хмари *місто* постає передусім як осередок культури.

С.Д. Павличко зазначала, що для неокласиків образ *місто* став «не просто темою, топосом чи типом пейзажу», а «символом певного типу свідомості як автора, так і його героя» (Павличко, 1997, с. 84). Ця свідомість була достатньо рафінована, вихована бібліотекою, на відміну від традиційного трактування феномену *міста* з упередженим ставленням до нього. Це спостереження коректно корелює з кваліфікацією слова-поняття ‘місто’ як мовно-естетичного знака культури, зокрема високої книжної культури.

Змістовну за суттю та активну за формою дискусію щодо художньої природи феномену *місто* в мові неокласиків започаткував свого часу Юрій Шерех, назвавши однією з диференційних ознак урбанізму неокласиків свідомісний конфлікт, що дисонував із тогочасним оточенням: «Вони (неокласики) наскрізь урбаністичні, але їхній urbs їх не приймав, бо він був російський <...> вони писали мовою села, якого не могли прийняти» (Шерех, 1998, с. 67). Культурологічний складник цього сприйняттєво-свідомісного конфлікту згодом увиразнив В.П. Моренець: «Неокласики <...> лишилися “бібліофагами”, але в очах широкої літературної громадськості їм не судилося стати “логофагами”...» (Моренець, 2002, с. 237). Про це йдеться в одній з поезій М. Зерова: *ми — тугі бібліофаги, і мудрість наша — шафа книжкова* (М. Зеров, Самоозначення, т. 1, с. 67).

Із погляду імплікованої книжности знаковим, на нашу думку, для жанру «урбанолірики» неокласиків є взаємонакладання біблійної картини світу та успадкованого від Е. Верхарна бачення *міста* як незвичайного, фантастичного світу. Цей синкретизм демонструє фрагмент поеми М. Драй-Хмари «Поворот»: *подібно до Сіону, міста небесного, / і Вавилону — міста розкоші та розпусти* (М. Драй-Хмара, Поворот, с. 56). Антитеза *місто небесне — місто розкоші та розпусти* вербалізує протиставлення високого (*Сіон, місто небесне*) і низького (*Вавилон, розпуста*) у концепції буття людини.

У семантичній параметризації неокласичного мовоопису *міста* спираємося на тлумачення однойменної лексеми в академічному тлумачному словникові: «1. Великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр. 2. *заст.* Місце, де відбувається базар (у 1 знач.: Простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь). 3. *заст.* Місцевість» (СУМ, т. IV, с. 751).

Значна кількість зафіксованих в аналізованій поезії слововживань засвідчують реалізацію ЛСВ ‘великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр’, пор.: *Все буде мов вві сні... та вулиця, те* ***місто****. / Ти наче жив отут і все зазнав давно... / Тому ж таке чітке і сплутане воно* (Юрій Клен, Калейдоскоп, с. 407); *Мені здається: завтра буде сонце, / 1 візники, збираючися в* ***місто****, / Стрічки у гриви коням заплетуть* (М. Рильський, Збираючись в місто, т. 1, с. 295); *Видно* ***місто****, далі поле / У моєму у вікні... У такі співучі дні — / Та невже ж мовчать мені?* (М. Рильський, При вікні, т. 2, с. 192).

Виразниками автологійно-просторової семантики є іменниково-прийменникові конструкції *над містом, понад містом* тощо: *...небо свій строщений череп / Підносить* ***над містом*** *старим* (Юрій Клен, Київ, с. 89); *Це все — сьогодні, а не вчора, / Усе це — єсть, а не було! / Шумить* ***над містом*** *і над полем, / Серед заводів, між садів...* (М. Рильський, Весняне, т. 2, с. 329); *Для людей вона / Красу земну, троянди / продавала, / Сама тії не бачивши краси, / Ні міста, ані неба* ***понад містом!*** (М. Рильський, Жінка з трояндами, т. 3, с. 347).

Розвиток цього значення спостерігаємо в контекстах, де місто як населений пункт, простір буття набуває конотативного значення ‘простір краси’: *Серед темних борів, / Серед тихих ланів /* ***Славне місто цвіте красотою*** (М. Рильський, Серед темних борів, т. 4, с. 324); *Вже* ***вабить місто****, / кличе тінь осіння* (П. Филипович, Кримська елегія, с. 117); *Ще змалечку з товаришами / В* ***манливе місто*** *він ходив, / І вулиць викрути та злами, / І світлі лінії домів, / І люду вічне клекотіння, / І вічне марево вітрин, / І навіть брукове каміння / Любив і ненавидів він* (М. Рильський, Сашко, т. 1, с. 278). Стилістичні маркери краси в наведених ілюстраціях — традиційні: епітет *манливе* [*манливий* — ‘який манить до себе; вабливий, привабливий, заманливий’ (СУМ, т. IV, с. 623)], метафори *місто цвіте красотою, місто вабить*. Це підтверджує висловлену вище думку про те, що неокласична концепція містоопису не корелює з футуристичною, навіть кардинально відрізняється від неї.

Текстотвірно значущими для створення мовного образу *міста* в мовостилях неокласиків є епітети, які естетизують ключову номінацію, слугують інструментом оприявнення позитивно- і негативнооцінних ракурсів сприймання, засвідчують індивідуально-авторське бачення *міста* як простору культури, також демонструють особливості його сприймання ліричним героєм. У семантичній структурі епітетів, зафіксованих у поетичному дискурсі неокласиків щодо слова-поняття ‘місто’, домінують семи:

— ‘колір’ — *біле, жовте, чорне*, пор.: *Ось* ***біле місто*** *нас взяло на борт / І присипляє на мертвотнім плаці; / Ще літо, на базарі рух і праця, / Але повільні тут і торг, і спорт* (М. Зеров, Херсон, т. 1, с. 38);

— ‘простір’ — *далеке*, пор.: *враз, мов чарівне намисто, / Блисне гірляндами вогнів / Тобі вночі* ***далеке місто****. / Крізь нетри, в сон твоїх полів* (Юрій Клен, Осінні рядки, с. 57);

— ‘час / вік’ — *давнє, молоде*: *Різдвяна тиша повагом зійшла / На* ***місто пообіднє присмеркове*** (М. Зеров, Ворожіння, т. 1, с. 43); *Я пам’ятаю* ***місто давнє****, / Де спогади сумні і славні. / Немов трава, переплелись? / І наші приязні розмови, / Коли за келихом, братове, / В високій дружбі ми клялись* (М. Рильський, Письменникам-грузинам, т. 2, с. 368);

— ‘розмір’ — *велике*: *Он в сутіні* ***велике місто*** *мріє, / Гуде і дихає, немов живе...* (М. Зеров, Олександрія, с. 17);

— ‘візуальне враження’ — *готичне*: *Від обрисів шпилів і веж, та крізь тумани /* ***Готичне місто*** *вже згасає вдалині* (П. Филипович, Офорт, с. 176);

— ‘аудіальне враження’ — *співуче*: *У такі* ***співучі дні*** *— / Та невже ж мовчать мені?* (М. Рильський, При вікні, т. 2, с. 192);

— ‘психологічне сприймання’:

а) з позитивною оцінністю: *таємниче, загадкове, манливе*, пор.: *і* ***місто таємниче****, / Увечері юрба гасатиме в танках, / І заспані коти — на прилавку в шинках, / Куди усіх гульвіс гучна музика кличе* (Юрій Клен, Калейдоскоп, с. 407); *Це все було — і все це стало нове: / Оцей завулок, присмерк голубий, / Огні далекі,* ***місто загадкове****. / Сиджу в кімнаті, у півтьмі смутній; / Душа забуте щось перегортає, / І чуть — мов шелест — голос неземний* (М. Рильський, Царівна, т. 1, с. 335); ***В манливе місто*** *він ходив...* (М. Рильський, Сашко, т. 1, с. 278);

б) з негативною оцінністю: *Це* ***прокляте місто*** *— Лозова. / Там руїни, а хати бездахі* (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 256).

Цілісність окреслення національного простору в поезії неокласиків вербалізують формули, у яких стилістично, а часто й граматично (наприклад, у словосполученнях із сурядним зв'язком) поєднано образи *місто* і *село*: *Ой зів'ю віночок, та пущу на воду, / Та погляну в воду на дівочу вроду, / До Дніпра до річки нахилюсь чолом, / Покочу я пісню* ***містом*** *і* ***селом*** (М. Рильський, Дівоча пісня, т. 2, с. 348); ***Місто*** *й* ***село****? Пройшло, / Зникло, минуло! / Гвинт і зело, / Лезо і дуло* (М. Рильський, Декларація обов'язків поета й громадянина, т. 2, с. 8); *Он Чорноглазівка, погане /* ***село****, де море, море твані. / Он і* ***місто*** (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 256).

У поетичному дискурсі неокласиків прикметний вияв має протиставлення *міста* і *села* як штучного та природного просторів буття людини, у яких формуються різні, часто несумірні типи світовідчування. Знаковою в цьому ракурсі постає латинськомовна формула ***urbs i rus***[2]: *На вулиці Зарудного, у сквері / Скосили сіно. Запашне тепло / Немов би раптом прочинило двері / Із* ***міста, з бруку — в поле, у село****. / Скрізь єсть: у Києві, в Нью-Йорку, в Жіздрі, / Серед людей, у випарах густих, / Такі, сказать, атавістичні ніздрі, / Що запах сіна божеволить їх. / Вони й у мене — марна річ таїти! / Я — перехрестя ліній:* ***urbs i rus****... / Та не втечу Гогеном на Таїті, / Мій ідеал — ніяк не папаус. / Ось тільки-но на хмар ясні аркади / Я помилуюсь («мрійник і поет»), — / А далі знов до праці, до громади, / До троп твердих, до металевих мет* (М. Рильський, Лірична затока, т. 2, с. 184).

Варто наголосити, що латинськомовні формули, які репрезентують сферу естетично-інтелектуального слововживання, — своєрідна норма поетичної мови неокласиків як «мови інтелекту, <...> бібліотеки й словника» (Павличко, 1997, с. 79), що органічно корелює з високою книжною культурою художнього мовомислення і текстотворення.

Л.О. Ставицька зауважувала, що естетично домінантною для лірики періоду 20—30-х років XX ст., до якого хронологійно належить активний період творчости неокласиків, є лексика «із статусом красивого стильового слова» (Ставицька, 2000). Цей статус у неокласичній концепції містоопису репрезентують конкретні номінації простору міста, а саме:

— назви будівель та архітектурних елементів — *кам'яниця, храм, собор*, пор.: *Дай руку — і ходім глибокими шляхами / У* ***храмі*** *вічному схилить*

[2] Місто і село (лат.).

своє чоло, / Заплакать радісно в нерукотворнім ***храмі****, / Згасить у серці зло!* (М. Рильський, Згаси у серці зло, т. 1, с. 104); *Маруся в* ***місто*** *прибула, / Де народилась і зросла / В триповерховій* ***кам'яниці****...* (М. Рильський, Молодість, т. 3, с. 299); *десь, / на вежі стародавнього* ***собору****, / <...> / ллють срібні сльози дзиґарі* (М. Драй-Хмара, Поворот, с. 154);

— назви «урбаністично конотованих» матеріалів — *залізо, бетон, скло, граніт, криця*, пор.: *Січе* ***міста залізний ремінь*** (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 292); *Єдине* ***місто землю обгорне / Блискучим склом****, як дивною лускою, / Щоб листя більш не в'януло сумне, / Щоб вічно жить зеленою весною* (П. Филипович, До щасливих, с. 148);

— назви транспортних засобів — *авто, трамвай, омнібус* та ін.: *Несуться* ***авто*** *і* ***трамваї****, / повітря напоїв бензин* (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 239); *Біжать* ***трамваї, омнібуси****, / ревуть, / і порскають, / і стогнуть / авта...* (М. Драй-Хмара, Поворот, с. 84); *Я побачив тебе з* ***трамваю*** (М. Драй-Хмара, Шехерезада, с. 36); *Горить ліхтар, і дзеленчать* ***трамваї****; / Вікно в аптеці світиться ясне, — / Старий аптекар щось нудне читає* (М. Рильський, Царівна, т. 1, с. 335).

Практично обов'язковий компонент лінгво-естетичного розвитку названих вище образів — це звуки, якими наповнений простір *міста*, зокрема й звуки транспорту. В авторських текстах носіями, вербалізаторами семантики звука слугують іменники (*дзвін, шум, гул*) та дієслова (*дзвеніти, гудіти, шуміти*), пор.: *майданів* ***гул, дзвінки*** *трамваїв і* ***гомін*** *різномовних мас* (М. Драй-Хмара, Сліпа, с. 40); *спустивсь над містом* ***дзвін****, / і на квартали — фльорес* (М. Драй-Хмара, Поворот, с. 84); *Хай вам серця не стисне жаль і жах, / Що ми міста, і гори, і долини /* ***Заповним дзвоном, гуркотом машини*** (Юрій Клен, Залізні сонети, с. 434).

Симптоматичні щодо відображення тенденцій часу, щодо узгодження з об'єктивною реальністю технократизованої індустріальної епохи компоненти поетичного словника неокласиків — це галузеві лексеми, пов'язані з аеродинамікою (*пілот*), технікою (*механіки, мотор*), автоіндустрією (*машина, колії*). Зазвичай вони входять до складу метафоричних комплексів, які засвідчують інтенсифіковану асоціативність та ускладненість мововираження поетів «п'ятірного грона»: *Де довга тінь проклятих літ, / Несуть механіки й пілоти / Машину, книгу, труд і цвіт. /* ***Блищать сталеві струни колій*** (М. Рильський, Весняне, т. 2, с. 329); *Он смерть лиха вгорі чатує, /* ***Співає їй мотор*** *пісні* (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 291).

Поглиблене художнє осмислення слова-поняття 'місто' оприявнене в текстовому навантаженні назв матеріалів, які стали репрезентативними для модерністського містоопису, для зображення міста в епоху індустріалізації. До таких одиниць, що «ключові для художньої мови певної епохи, генетично пов'язані з літературними напрямами і течіями» (Ставицька, 2000, с. 27), належать назви «урбаністично конотованих» матеріалів — *залізо, бетон, скло, граніт, криця,* пор.: *Звичайно, про Довейка і Домейка / Тепер писать — то був би кепський тон. /* ***Тепер на місце квітки й соловейка / Звитяжно стали криця та бетон*** (М. Рильський, Чумаки, т. 1, с. 195);

ні чорне залізо, ні сірий бетон */ готичного пориву не переможе, / бо сниться столиці ще давнішній сон / і простір широкий od morza do morza* (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 250); *Це лиш мара нам видива гаптує, / Які триватимуть недовгий вік. / Коли спорудять зал з* ***бетону й скла*** (Юрій Клен, Софія, с. 77); *Геть у музей «високе» і «прекрасне». / Вславляти муситься лише сучасне: /* ***електрика****, і* ***нафта****, і* ***бетон*** (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 176); ***Граніт, пісок, бетон*** *і* ***скло****, / <...> / І дрантя вбожества страшне, / Терпким пропахле потом, / І красномовство мовчазне / При каві за табльдотом...* (М. Рильський, Ріо-де-Жанейро, т. 4, с. 200).

Визначаючи образ *місто* як домінанту індивідуальної мовної картини світу В. Підмогильного, Л.М. Мялковська зазначала, що «лексико-семантичне макрополе «місто» об'єднує іменники на позначення просторових понять на зразок *місто, вулиця, майдан, брук, алеї, переходи, ліхтарі* і под. та їхні епітетні характеристики; метонімічне значення слова *місто* метафори, в яких міститься оцінка, сприймання міста персонажами» (Мялковська, 2001, с. 3—4). Сумірні лексико-семантичні зв'язки характерні для поетичних систем неокласиків. Зокрема, це простежуємо на прикладі образу *ліхтар* [‘освітлювальний пристрій, в якому джерело світла захищене склом, слюдою тощо’ (СУМ, т. IV, с. 532)]: *Місяця срібний дзюб / Там, вдалині, вгорі. /* ***Місто*** *— камінний куб, / Сум і сон —* ***ліхтарі*** (П. Филипович, Місяця срібний дзюб, с. 77); *В пітьму кидає* ***місто*** */* ***Ліхтарів*** *золотаві намиста... / Вже їх впускають тополі і вежі / у зачаровані межі* (Юрій Клен, Мандрівка до сонця, с. 83); *Навколо нас повстало сонне* ***місто****. / Тьма глибиніла, навіть* ***ліхтарі*** */ вже не світились, як чудне намисто* (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 194). Двічі текстуалізований у контекстах Юрія Клена асоціативний зв'язок *ліхтарі — намисто* — не тільки індивідуальна, а й стильова норма української поезії. Наприклад, суголосний образ фіксуємо в мовостилі Д. Павличка: ***О місто в голубім намисті*** (Д. Павличко, В гавані).

Неокласики сприйняли погляди німецького культуролога та історика О. Шпенглера, який досліджував розвиток світових цивілізацій за циклічним принципом зародження, розквіту та занепаду. Саме від нього починається історична лінія тяглости мотиву минулого золотого або героїчного віку, тисячоліття в майбутньому, медитації над руїнами, або ностальгія за минулою пасторальною простотою. Вплив цієї філософії засвідчує, зокрема, масштабна текстуалізація мотиву «протиставлення зруйнованого сучасного з минулим»: *Вже минаємо Поділля / і лани родючі та рясні. / Як знайомо пахне зілля! / Тут текли мої дитячі дні, / що полинули, мов птиці, / у років незнану далечінь. / Немирів, Вороновиці... / Тут ще досі ваблять липи в тінь, / тут бродив я в очереті, / тут я рибу сіткою ловив, / найсолодші на планеті / кавуни їв і «фіалку» пив. / Оживають тут далекі / спогади, а он і клуні дах, / де гніздилися лелеки. / Хлопцем я гасав по тих горбах. / О, яким він був високим, / цей паркан і той зелений тин, — / а тепер, як гляну оком, / буде він мені лиш до колін. / Он палац, камінні мури... / Стали речі всі такі дрібні, / наче хтось у мініатюрі / їх показує мені. / Та* ***не місто це, а дебри****: / церкву*

наче зруйнував Мамай, / стропи хат стирчать, як ребра, / бо тут справжній більшовицький рай... / Трупу паленого сморід / Умань кутає в гарячий чад, / і крізь нашу в'ялу змору / витко плине він, як чорний гад (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 253); *Там на горі високий панський дім. / Був панський він, та занепав зовсім / і вже* ***у зелені не тоне****. Давно потріскались колони. / Колись був парк, але безслідно зник, / коли запанував там більшовик. / Тут квітли рожі і лілеї, / лишилась стежка від алеї, / що крізь пустир лягла, мов чорний струп, / до озера, де пухне кінський труп. / Десь на горі — вже зболотілій — / сторожать простір скоростріли. / І забирають по дворах мадяри / все те, що не донищили пожари: / дрова, і свині, й гуси, і взуття, / столи, стільці й машини до шиття. / Авта котяться в дощі і сльоті, / смачно їх засмоктує болото. / Суне все навалою на схід. / Вже калюжі криє перший лід. / Загрузають глибоко колеса, / їдеш три версти годин із десять, / і ведуть полотнища шляхів / в неосяжні безміри степів. / Он і* ***місто****, всюди твань морями, / через вулицю лягли мостами / звалені великі дерева. / Це прокляте* ***місто*** *— Лозова. / Там руїни, а хати бездахі* (Юрій Клен, Попіл імперій, с. 257).

Художня аксіологія мовно-естетичних знаків, які наповнюють ці контексти, чітко поляризована між полюсами 'минуле' (дейктичні маркери *там, тоді, колись*) і 'теперішнє' (дейктичні маркери *тут, тепер*). Цим художнім координатам підпорядковані й інші художні деталі, які в індивідуальній пам'яті (МЕЗК *спогад*) ліричного героя вербалізовані в топонімах (*Поділля, Немирів, Вороновиці*), часових і просторових романтизованих образах (*дитячі дні, лани родючі та рясні*), з одного боку, та образах *руїни, камінні мури, хати бездахі, звалені дерева, болото, калюжі, пожари* і т. ін., — з іншого.

Важливо акцентувати на тому, що продемонстрована інвективність текстуалізації мотиву «протиставлення сучасного та минулого» через призму МЕЗК *місто* мотивована принциповим ідеологійним спротивом неокласиків більшовицькій системі. Відповідну семантику в наведеному контексті вербалізують іронійна метафора *справжній більшовицький рай*, констатувальна конструкція *парк безслідно зник, коли запанував там більшовик*.

У поетичній філософії неокласиків нерозривним постає зв'язок *місто — Київ*, пор.: *Ніхто твоїх не заперечить прав. / Так, перший світ осяв твої висоти* (М. Зеров, Київ — традиція, т. 1, с. 28). Київ для неокласиків — це вічне місто, яке живе за особливими законами і не тільки відтворює, а й формує культуру. Київ у національній картині світу належить до культурно-історичних феноменів, також є одним із репрезентативних фрагментів МЕЗК *простір* у мовній картині світу неокласиків, у дослідженні яких «з огляду на сучасний соціально-політичний контекст варто звернутися до вивчення українських концептосимволів онімічної природи на кшталт «Дніпро»; «Оранта»; «Запорозька Січ»; «Тарас Шевченко», «Богдан Хмельницький», «Кобзар»; «Лавра», «Хрещатик», «Межигір'я»; «Наталка Полтавка» тощо» (Голубовська, 2004, с. 157).

Семантичну структуру слова-поняття 'Київ' у мовотворчості неокласиків стратифікують такі контекстуально-метафоричні та метонімічні варіанти: 1) місто; 2) держава; 3) державна влада; 4) мешканці міста.

Природно, що найперша передбачувана асоціація оніма *Київ*, що виникає в мовній свідомості і українців, і неокласиків — ‘місто’, ‘столиця України’.

Значення ‘місто’, що є первинним для топоніма *Київ*, формують дві релевантні диференційні семи: ‘великий населений пункт’ і ‘центр — адміністративний, промисловий, торговий, культурний’ (СУМ, т. IV, с. 751). Однак у поезії неокласиків МЕЗК *Київ* концептуалізований не як столиця України (тобто її адміністративний центр), а радше як місто, тісно пов’язане з національною історією та культурою: *Але, мандрівче, тут на пісках стань, / Глянь на химери барокових бань, / На Шеделя білоколонне диво: / Живе життя, і силу ще таїть / Оця гора зелена і дрімлива, / Ця золотом цвяхована блакить* (М. Зеров, Київ з лівого берега, т. 1, с. 27).

Носіями культурної семантики при цьому виступають образи *химери барокових бань, Шеделя білоколонне диво, золотом цвяхована блакить* тощо.

Лексема *держава* в сонеті «Київ з лівого берега» виразно корелює з образом Києва, однак реалізує песимістично марковане оказіональне значення ‘те, що незворотно минуло, чого не можна повернути назад’, пор.: ***давно в минулім дні твоєї слави**, / І плаче дзвін стоголоса мідь, / Що вже не вернеться щаслива мить / Твого буяння, цвіту і **держави*** (там само). Достовірність такої інтерпретації підтверджують художні деталі *давно в минулім дні твоєї слави, плаче дзвін, не вернеться щаслива мить.*

Носієм значення ‘державно-політичний центр’ онім *Київ* постає як назва центру Руси: *сонце під покровом тьмяним, / Далека Русь за обрієм багряним, / І горе чорний накликає Див* (М. Зеров, Князь Ігор, т. 1, с. 61).

Загальну структуру МЕЗК *Київ* у поетичному дискурсі неокласиків формують такі зафіксовані контекстуальні значення: 1) ‘фрагмент реальної дійсности’, 2) ‘важлива культурно-історична константа української етноспільноти’, 3) ‘результат авторської інтерпретації світу, окресленого Києвом’.

Хронотоп Києва, означений реальними часовими проміжками, потребує дослідження з опертям на логіко-семантичне протиставлення «сучасне — минуле», актуалізоване у творчості неокласиків. Протиставлення Києва у двох часових площинах — минулого і сучасного — зумовлене тим, що сучасність осмислюється не як тотальне оновлення старого, що було поширене в радянській поезії, а як руйнація, а минуле — як потреба збереження духовно-морального потенціалу людини й через нього — як перспектива в майбутнє.

У поетичному хронотопі неокласиків предметом естетизації, проявом духовної краси стає героїчне минуле Києва [*До тебе тислись войовничі готи, / і Данпарштадт із пущі виглядав. / Тут бивсь норман, і лядський Болеслав / щербив меча об **Золоті ворота**; / про тебе теревені плів Лясота / і Левассер Боплан байки складав* (М. Зеров, Київ — традиція, т. 1, с. 28)] та літературне життя Києва 20—30-х років XX ст. [*І в наші дні зберіг ти чар-отруту: / в тобі розбили табір аспанфути / кують і мелють, і дивують*

світ, / тут і Тичина, голосний і юний, / животворив душею давній міт / і "Плуга" вів у сонячні комуни (там само)].

Релевантними для художнього портретування Києва є пейзажоописи, конкретизовані просторовими номінаціями, зокрема просторово-архітектурними (*Золоті Ворота*), гідронімними (*Дніпро, Дон*). Пейзажні деталі *береги, вулиці, гора, піски* посилюють переконливість авторських мовоописів Києва.

Героїчне минуле у творчому доробку неокласиків протиставлене сучасності, що засвідчують дієслівні метафори *іншу долю кують, інше сяєво слав*, пор.: *Чуєш, там, вдалині,* ***велетенські заводи / іншу долю кують, інше сяєво слав*** (П. Филипович, Київ, с. 87).

У сонетах неокласиків виявляємо художні описи реалій і подій періоду Київської Руси. Вербальними маркерами часу й водночас носіями історично достовірної інформації про прадавній Київ є передусім власні назви, зокрема імена відомих історичних осіб, творців національної історії та культури. До таких належать імена київських князів Святослава та Ігоря. Натомість у текстах корелює загальна назва князь ['*іст.* Голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму — вождь війська та правитель князівства' (СУМ, т. IV, с. 199)], якій семантично підпорядковані номінація русичі ['народонаселення давньої Русі' (СУМ, т. VIII, с. 912)] і численні метафори героїчного та закличного змісту (*нум славетні дні спом'янем, покажем шлях..., веде на північ моноксили, полинув би що тільки сили, поставить стяг, народився для бою і звитяг, слава Святослава, зламали лук, мужайтеся, вривається доба нова* тощо). Пор.: *Та не вважає* ***князь*** *на віщий спів: / «Нум,* ***русичі****, славетні* ***дні спом'янем****, / Покажем шлях кощеям препоганим / До Лукомор'я голих берегів!»* (М. Зеров, Князь Ігор, т. 1, с. 61); *А* ***князь*** *стоїть, невитертий варяг — /* ***Веде*** *свої* ***на північ моноксили****. / Та сам* ***полинув би що тільки сили*** */ Під Доростолом свій* ***поставить стяг****: / Він* ***народивсь для бою і звитяг****...* (М. Зеров, Святослав на порогах, т. 1, с. 35); *Дніпро зеленим лукам рокотав, / Трава шептала у лугах ласкава / Про Жовті Води, славу серед слав, / Про чуб і про сережку* ***Святослава*** (М. Рильський, Сон — не сон, т. 3, с. 45); *Коли надходила ворожа рать лукава, / Немов дамаська сталь, була твоя рука, / І світоч твій палав, як слава Святослава, / І був твій гнів святий, як ніж Залізняка* (М. Рильський, Неопалима купина, т. 3, с. 135); *Сурми, що сурмили в Новіграді, — / Хто урве їх несмертельний звук, / Щоб дали уклін ми ржавій зраді, / Щоб* ***зламали Святославів лук****?* (М. Рильський, Друзям по союзу, т. 3, с. 139); *Брати мої в далекому вигнанню, / Що ваших голосів давно не чуть, / Яким прийдеться, може, до сконання / В душі копити гнів, важкий, як ртуть! /* ***Мужайтеся****, блукаючи за гранню, / Якщо не дано вам рушати в путь. / Якби ж то вам, серця одягши в кригу, / Згадати шлях, яким помчався* ***Ігор****!* (Юрій Клен, Прокляті роки, с. 120); *Стоїть собор над* ***Ігорем*** *безслівним, / І головою сивий дуб кива, — / Дарма!* ***вривається доба нова*** */ У город, вкритий порохом нищівним* (М. Рильський, Чернігівські сонети, т. 2, с. 248). Для українського реципієнта емоційну резонансність, психологічну сприйнятність таких контекстів створює, зокрема, й акцен-

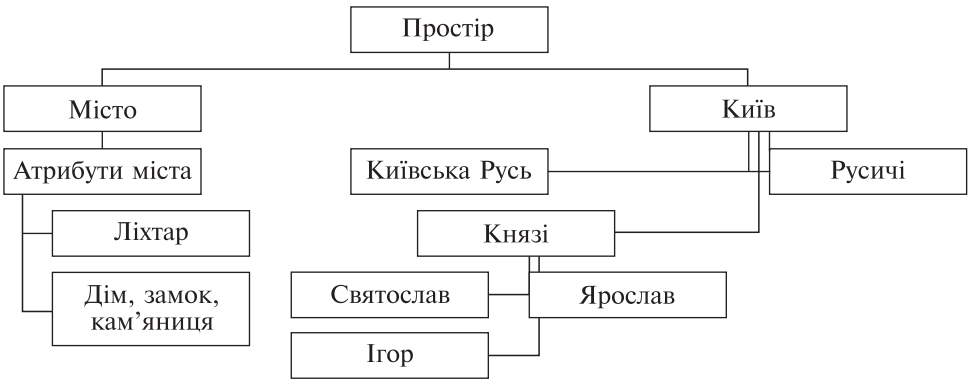

Рис. 1. Лексико-семантична структура МЕЗК *простір*

товано оптимістична тональність мовного портретування київських князів із домінантними семами ‘сила’, ‘упевненість’, ‘лідерство’.

Прийом контрастування дає змогу увиразнити суперечність між «особистим» і «державним» та поглибити опис внутрішнього, психоемоційного світу ліричного героя — історичної особи. Знаковими в цих контекстах виявляються архаїзми й історизми, які передають колорит описуваної епохи. Так, у сонеті «Святослав на порогах» автор свідомо вжив скандинавські (*Варуфорос, Геландрі*) та давньоримські (*Вулніпраг*) назви дніпровських порогів, згадувані у творі «Про управління імперією» візантійського імператора Костянтина Багрянородного. Пізніші їхні назви — *Варуфорос (Вулніпраг) — Вовнизький*, а *Геландрі — Дзвонецький пороги*. Для сучасного читача пояснення потребують також такі лексеми: *моноксил* — однодрев, грецька назва човна, видовбаного із суцільного дерева; *Доростол* — фортеця на Дунаї, яку в 971 р. захопив Святослав (Агеєва, 2003, с. 323). У комплексі вони творять культурологійну інформацію, важливу для розкодування історичного змісту слова-поняття ‘Київ’.

Інтерпретація історичного змісту мовного образу *Київ* передбачає також урахування перцептуального часу, що відбиває індивідуально-авторське розуміння сутности подій, які відбувалися в Києві і стали віховими для його історії та для історії України. Як зауважував О.М. Черевченко, перцептуальні процеси в художньому тексті можуть сповільнюватися, зупинятися, прискорюватися, а то й повертатися назад (через сон, уяву, спогади тощо) (Черевченко, 2004, с. 66). Такі образно-естетичні «експерименти» активно спостерігаємо і в поетичних рефлексіях неокласиків щодо історії Києва часів Київської Руси, діяльности київських князів тощо. Зокрема, у сонеті М. Зерова «Сон Святослава» компонентом стилістичної стратегії моделювання ліричного монологу князя стає оніричний мотив *сон*, пор.: *Я бачив* ***сон****. / Важенних перел град / На груди сипали мені,* ***старому,*** */ Вдягали в довгу чорну паполому, / Давали пити не вино, а чад* (М. Зеров, Сон Святослава, т. 1, с. 41). Цей ліричний монолог важливий для психоемоційного портретування Святослава в час складних психологійних переживань, коли на першому плані — «людське».

У сонеті М. Зерова «Київ з лівого берега» колоритно відтворено природну красу і мальовничість краєвидів Києва: *Вітай, замріяний, золотоглавий / На синіх горах... / Загадався, спить, / І не тобі, молодшому, горить / Червлених наших днів ясна заграва* (М. Зеров, Київ з лівого берега, т. 1, с. 27); *Живе життя, і силу ще таїть / Оця гора зелена і дрімлива, / Ця золотом цвяхована блакить* (там само). Світлову й колірну гаму контексту вдало доповнюють експресивно-оцінні епітети й розгорнуті епітетно-метафоричні конструкції (*золотоглавий, сині гори, гора зелена і дрімлива, червлених наших днів ясна заграва, золотом цвяхована блакить* тощо).

Лексико-семантичну структуру МЕЗК *простір* у поетичних доробках неокласиків відображено в поданій вище схемі. У ній враховано оказіональні та додаткові лексико-семантичні варіанти, які розширюють основне значення номінації *простір*, зафіксоване у словниках (див. рис. 1).

Специфіку поетичномовної картини світу неокласиків і способів та засобів її вербалізації значною мірою визначає належність авторів до естетичної платформи модернізму.

У розумінні неокласиків модернізація світоглядно-естетичних засад поетичної творчости, засобів мововираження, принципів текстотворення не оперта на безоглядне відмежування від попереднього культурного досвіду, тотальне заперечення гуманістичних ідеалів, узвичаєних загальномовних та художньо-стильових норм, як це, наприклад, постулювала естетична програма футуризму [3]. О.О. Маленко дослідила, що «саме поняття модернізації неокласики тлумачили не як деструкцію всього попереднього досвіду <...>, а як консервацію певних форм культури, повернення до джерел» (Маленко, 2010, с. 343). Цю органічність інтелектуально-естетичного уґрунтування української культури на світовій традиції ствердив М. Зеров у програмовій праці «Ad fontes» («До джерел»): «...на Україні ж у нас вікон не прорубали, у нас паруски європейської культури промикалися всюди тисячею непомітних шпар та щілин, сприймаючи помалу, непомітно, але всіма порами соціального організму» (М. Зеров, 1990, т. 2, с. 585). Освоюючи ці «паростки культури», неокласики прагнули «користатися образами далекої давнини, щоби втілити в них ідеї, які хвилюють сучасну людськість <...> бо образи, взяті із скарбниці минулого, якщо тільки їх налити новим змістом, набувають свіжої і до того ж надзвичайної емоціональної сили» (Юрій Клен, с. 6).

Проведений аналіз дав змогу виявити, обґрунтувати та описати сучасні семантичні прирощення, яких набуває МЕЗК *простір* у поетичній творчості неокласиків, конкретизований образами *місто* та *Київ*.

Вивчення технік лінгвоестетизації поняття ‘місто’ в поезії неокласиків конкретизують його просторові, архітектурні образи та соціальні аспекти, такі як *дім, замок, кам’яниця, ліхтар* тощо. У поетичних творах неокласиків мовний образ *місто* викликає як відомі, так і новаторські асоціації, а

[3] Футуризм проголошував перемогу техніки, науки, швидкости, війни, боротьби з природою в гаслі трьох «М» — місто, машина, маса.

стилістичні прийоми та моделі опису міста постають як індикатори їхнього ставлення до модернізму.

У рецепції неокласиків *Київ* — це простір історії та культури українського народу. Образно-семантичну структуру однойменного знака культури моделюють семи ‘минуле’, ‘теперішнє’, ‘майбутнє’. У конкретних контекстах його конкретизують образи *місто, Київська Русь, русичі,* образи князів (*Святослав, Ярослав, Ігор*).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

ФС — Шинкарук В.І. (ред). (1986). *Філософський словник*. Київ: Гол. редакція укр. рад. енциклопедії.

ЛІТЕРАТУРА

Агеєва В. (2003). *Київські неокласики*. Київ: Факт.

Голубовська І.О. (2004). *Етнічні особливості мовних картин світу*. Київ: Логос.

Драй-Хмара М. (1989). *Вибране*. Київ: Дніпро.

Єрмоленко С. Я. (1999). *Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови*. Київ: Довіра.

Єрмоленко С. Я. (2015). Мовно-естетичні знаки культури в оригінальній і перекладній творчості Максима Рильського. *Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези доп. Міжнар. наук. конф. до Дня слов’янської писемності і культури* (Київ, 21 трав. 2015 р.) (с. 155—156). Київ: НБУВ.

Жайворонок В.В. (1994). Лінгвостилістична основа поетики Т.Г. Шевченка. *Мовознавство, 2—3*, 3—13.

Жайворонок В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра.

Зеров М. К. (1990). *Зібрання творів: у 20 т.* Київ: Дніпро.

Клен Юрій. (1991). *Вибране*. Київ: Дніпро.

Космеда Т.А. (2000). *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка.

Кравець Л.В. (2020). Метафори природи в поетичних текстах М. Рильського та Л. Костенко. *Культура слова, 92*, 52—62.

Лисиченко Л.А. (1965). Із спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка. *Вісник Харківського університету, 7*, 42—46.

Маленко О.О. (2010). *Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну)*. Харків: Харків. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди; Харків. історико-філол. т-во.

Мялковська Л.М. (2001). *Стилістика художньої прози Валер’яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис* [автореф. дис... канд. філол. наук]. Київ.

Павличко С.Д. (1997). *Дискурс модернізму в українській літературі: монографія*. Київ: Либідь.

Прокопович Л.С. (2011). *Лексико-семантичне поле «простір» в українській поетичній мові другої половини XX століття* [автореф. дис... канд. філол. наук]. Київ.

Пустовіт Л.О. (2009). *Словник української поезії другої половини XX ст.: семантико-функціональний аспект*. Київ: Рідна мова.

Рильський М.Т. (1983). *Зібрання творів: у 20 т.* Київ: Наукова думка.

Ставицька Л.О. (2000). *Естетика слова в українській поезії 10—30 рр. XX ст.* Київ: Правда Ярославичів.

Филипович П. (1989). *Поезії*. Київ: Рад. письменник.

Черевченко О. (2004). Античні та біблійні ремінісценції у поетичному дискурсі українських неокласиків. *Слово і Час, 8*, 65—74.
Шерех Ю. (1998). *Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеологія: у 3 т.* Том 1. Харків: Фоліо.
Genette G. (1990). *Narrative Discourse Revisited.* Transl by Jane E. Lewin. Ithaca — New York.

Статтю отримано 12.06.2024

LEGEND

СУМ — *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* (1970—1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ФС — Shynkaruk, V.I. (Ed.). (1986). *Philosophical Dictionary*. Kyiv: Hol. redaktsiia ukr. rad. entsyklopedii (in Ukrainian).

REFERENCES

Aheieva, V. (2003). *Kyiv neoclassics.* Kyiv: Fact (in Ukrainian).
Cherevchenko, O. (2004). Ancient and Biblical Reminiscences in the Poetic Discourse of Ukrainian Neoclassics. *Word and Tim, 8*, 65—74 (in Ukrainian).
Dray-Khmara, M. (1989). *Selected works.* Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
Fylypovych, P. (1989). *Poetry*. Kyiv: Rad. pysmennyk (in Ukrainian).
Genette, G. (1990). *Narrative Discourse Revisited.* Transl by Jane E. Lewin. Ithaca — New York.
Holubovska, I.O. (2004). *Ethnic features of language pictures of the world.* Kyiv: Logos (in Ukrainian).
Klen, Yurii. (1991). *Selected works.* Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
Kosmeda, T.A. (2000). *Axiological aspects of pragmalinguistics: formation and development of the category of evaluation.* Lviv: Vyd-vo LNU im. I. Franka (in Ukrainian).
Kravets, L.V. (2020). Metaphors of nature in the poetic texts of M. Rylskyi and L. Kostenko. *Culture of the word, 92*, 52—62 (in Ukrainian).
Lysychenko, L.A. (1965). From observations on the linguistic traditions of T. Shevchenko in the poetry of A. Malyshka. *Bulletin of Kharkiv University, 7*, 42—46 (in Ukrainian).
Malenko, O.O. (2010). *Linguistic and aesthetic interpretation of being in Ukrainian poetic language (from folklore to postmodernity).* Kharkiv: Kharkiv. nats. ped. un-t imeni H.S. Skovorody; Kharkiv. istoryko-filol. t-vo. (in Ukrainian).
Mialkovska, L.M. (2001). *Stylistics of Valerian Pidmohylny's fiction prose: lexical and semantic fields, tropes, stylistic syntax* [Aftoreferat dis. ...Doctor of Philological Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).
Pavlychko, S.D. (1997). *Discourse of modernism in Ukrainian literature: a monograph*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
Prokopovych, L.S. (2011). *Lexico-semantic field "space" in the Ukrainian poetic language of the second half of the twentieth century* [Aftoreferat dis. ...Doctor of Philological Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).
Pustovit, L.O. (2009). *Dictionary of Ukrainian poetry of the second half of the 20th century: semantic and functional aspect.* Kyiv: Ridna mova (in Ukrainian).
Rylskyi, M.T. (1983). *Collected works: in 20 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Sherekh, Y. (1998). *Thresholds and Zaporizhzhia. Literature. Art. Ideology: in 3 vols.* Vol. 1. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
Stavytska, L.O. (2000). *Aesthetics of the Word in Ukrainian Poetry of the 10—30s of the XX century.* Kyiv: Pravda Yaroslavychiv (in Ukrainian).
Yermolenko, S.Ya. (1999). *Essays on Ukrainian literature: Stylistics and culture of language.* Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
Yermolenko, S.Ya. (2015). *Linguistic and Aesthetic Signs of Culture in the Original and Translated Works of Maksym Rylsky. Scientific Potential of Slavic Studies: Historical Achieve-*

ments and Development Trends: Abstracts of the International Scientific Conference dedicated to the Day of Slavic Writing and Culture (Kyiv, May 21, 2015) (pp. 155—156). Kyiv: NBUW (in Ukrainian).

Zerov, M.K. (1990). *Collected works: in 2 vols.* Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Zhaivoronok, V.V. (1994). The linguistic and stylistic basis of poetics by T.H. Shevchenko. *Movoznavstvo, 2—3*, 3—13 (in Ukrainian).

Zhaivoronok, V.V. (2006). *Signs of Ukrainian ethnoculture: Dictionary-reference book.* Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Received 12.06.2024

Alyona Palash, PhD in Philology, Junior Researcher
in Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: palash706@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5283-9906

THE LINGUISTIC AND AESTHETIC SIGN OF CULTURE "SPACE" IN THE POETIC DISCOURSE OF THE NEOCLASSICS

The article comprehensively analyzes the language-aesthetic sign of culture (MEZK) "space" in the language creation of the neoclassicists, which is represented by the linguistic images of the city, of Kyiv. The mechanisms of linguistic aestheticization of the word-concept city in the poetic discourse of the neoclassics are traced, which is associated with the identification and description of images-concretizers of its spatial, architectural, social infrastructure (house, castle, townhouse, lantern, etc.). The image of the city testifies to the formation and realization of conventional and modern associations, and the stylistic means and models of city description serve as a marker of the authors' involvement/affiliation with modernism. Kyiv in the national picture of the world belongs to cultural and historical phenomena and is one of the representative fragments of space in the neoclassical linguistic worldview. In the neoclassical reception, Kyiv is a space of history and culture of the Ukrainian people. The figurative and semantic structure of the eponymous cultural sign is modeled by the semes 'past', 'present', and 'future'. In specific contexts, it is concretized by the images of Kyivan Rus, Rusychs, princes (Sviatoslav, Yaroslav, Ihor), and the image of beauty.

***Keywords**: linguistic and aesthetic sign of culture, word-concept, image, linguo-aesthetics, modernism, poetic discourse of the neoclassics, national identity.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.118
УДК 811.161.2'28'373.2Ріґер

Е. ВОЛЬНИЧ-ПАВЛОВСЬКА, доктор габілітований,
професор-емерит,
Варшавський університет, Польща
E-mail: ewolnicz@poczta.onet.pl
https://orcid.org/0000-0002-5957-7854

УКРАЇНІСТ ПРОФЕСОР ЯНУШ РІҐЕР *

Розвиток польської україністики не можна уявити без багатогранної діяльности і численних наукових публікацій професора Януша Ріґера. Фундаментальні дослідження з української діалектології та ономастики, сотні статей і доповідей на наукових конференціях, участь у багатьох престижних міжнародних наукових проєктах, діяльність у міжнародних школах для полоністів і славістів, підготовлені кілька поколінь дослідників — цим творчим доробком Я. Ріґер збагатив україністику і славістику II пол. XX — початку XXI ст.

ПОЧАТОК ЗАЦІКАВЛЕННЯ УКРАЇНІСТИКОЮ

Януш Ріґер народився у Кракові 20 вересня 1934 року. Після закінчення середньої школи шлях до університету йому перекрила ухвала молодіжної партійної організації, яка мала застереження до його походження і світоглядних орієнтирів. Єдиною змогою потрапити на університетські студії була русистика. Розпочав навчання в Ягеллонському університеті, де тоді викладали відомі професори Ян Янів, Франтішек Славський, Тадеуш Лер-Сплавінський, Тадеуш Мілевський, Єжи Курилович.

Професор Ян Янів (1888—1952) у своїх лекціях нерідко вдавався до аналізу українських мовних елементів, що глибоко зацікавило Януша Рі-

* Переклад із польської мови П.Ю. Гриценка.

Цитування: Вольнич-Павловська Е. (2024). Україніст професор Януш Ріґер. Переклад з польської П. Гриценка. *Українська мова, 3*(91), 118—128.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

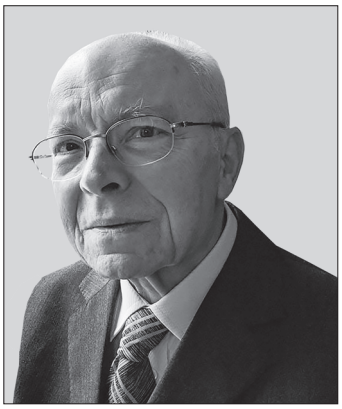

ґера: згодом він почав відвідувати заняття з україністики. Під час навчання доля звела його з професором Пшемиславом Зволінським (1914—1981), який залучив обдарованого студента до опрацювання лексикону Памва Беринди: ця праця стала першою серед україністичних досліджень Януша Ріґера. У ті роки запізнався з колегами, з якими заприязнився на десятиліття, зокрема з Адамом Вандасом і Вєславом Вітковським.

По завершенні університетських студій у 1955 році Я. Ріґер вирішив присвятити себе науковим пошукам і розпочав у Варшаві підготування дисертації під керівництвом професора П. Зволінського, який був цілковито захоплений аналізом походження гідронімів басейну Вісли. Він запропонував Я. Ріґерові дослідити в дисертації назви гідрооб'єктів доріччя Сяну. У тогочасній славістиці це був період активного зацікавлення гідронімією, у контексті якої намагалися відшукати важливу інформацію для розв'язання проблем етно- і глотогенезу слов'ян.

Роки праці, які Я. Ріґер віддав обраному об'єктові студій — гідронімам доріччя Сяну (згодом, 1969 року, опублікував спеціальну монографію [1]), збагатили його глибокими знаннями історичних і мовних джерел, спонукали до опанування спеціальних методів аналізу мовно-етнічного польсько-українського пограниччя і, що особливо важливо, визначили ономастику і діалектологію як основні напрями дальших наукових зацікавлень. Досконале знання архівних джерел, глибоке розуміння проблематики історичного мовознавства були виразно помітні вже в перших публікаціях і доповідях на конференціях, що формувало сталу опінію про Я. Ріґера як глибокого, із власними поглядами поважного науковця.

Праця над дисертацією покликала Януша Ріґера до архівів Києва і Львова. Чотиримісячне перебування на зламі 1957—1958 років у СРСР (Київ, Львів, Москва, Ленінград) заклали підвалини тісних тривалих контактів польського науковця із провідними українськими мовознавцями, з якими впродовж десятиліть підтримував творчі приязні зв'язки. Особливо цінними й результативними, як про це згадував через роки Я. Ріґер, були різноманітні контакти з професором Лукією Гумецькою, яка посприяла його заглибленню у складну й доволі специфічну українську історикомовну та діалектологічну проблематику. Її доброзичливість, авторитет визнаного науковця були особливо цінними для дослідника з Польщі: перед ним відчинялися двері в середовище повоєнного українського мовознавства. Водночас уґрунтовані Я. Ріґером контакти з українськими мовознавцями стали опорою іншим польським лінгвістам, які згодом приїздили до України за різноманітними дослідницькими програмами.

[1] Вибране з бібліографії Я. Ріґера див. наприкінці статті.

Дисертацію (doktorat) Я. Ріґер захистив 1967 року в Інституті слов'янознавства (Zakład Słowianoznawstwa) Польської академії наук, де працював від 1960 року. Тоді тут були сприятливі умови для творчого розвитку науковців, зокрема і через співпрацю з дослідниками з академій інших країн. Для Я. Ріґера, який мав значні обмеження, пов'язані з його позапартійністю (ніколи не належав до ПОРП [2]), відкрилася перспектива розвинути свій потужний організаційний талант. У 1972 році він очолив Відділення української філології (Pracownia Filologii Ukraińskiej), яким незмінно керував до 1991 року. В обов'язки Януша Ріґера, зокрема, входило визначення загальних напрямів україністичних студій і тих завдань, що їх мав реалізувати колектив, а також формування і провадження наукової діяльности Відділення.

ОНОМАСТИКА І ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Професор Здіслав Штібер (1903—1980), який керував Відділенням слов'янознавства (згодом реорганізоване в Інститут славістики ПАН), порекомендував Я. Ріґерові дослідити — як проблему докторської дисертації (habilitacji) — топонімію польсько-українського пограниччя. Набутий досвід опрацювання архівних джерел підказав Я. Ріґеру, що об'єктом студіювання варто спершу обрати антропоніми, а не топоніми. Унаслідок докладного вивчення архівних джерел постала монографія про власні іменування селян у XV ст. на теренах польсько-українського пограниччя — у саноцькій і перемиській землях. Аналіз багатого матеріалу й методологійні засади його пізнання зробили цю книжку Я. Ріґера (Rieger, 1977a) [3] надзвичайно важливою, адже в ній він зумів переконливо показати пізнавальні можливості історичної антропонімії в діахронійних студіях. Матеріали архівних джерел переконливо свідчили про те, що в XV ст. (а також значно давніше) на теренах Сяноччини і Перемищини не було виразної польсько-української границі, а здебільшого була *сфера етнічно-мовного змішування* (Rieger, 1996a, s. 264). Досвід вивчення «сфери змішування» в ареалі польсько-української взаємодії Я. Ріґер згодом використав у дослідженні гідронімії доріччя Віслока (Rieger, 1988), а також у поновному студіюванні гідронімів басейну Сяну (Rieger, 2003—2004) та лемківської антропонімії (Rieger, 1995a; також: Rieger, 1997a; Rieger, 1997b). До продовження студій з історичної антропонімії на широких теренах українсько-польського пограниччя Я. Ріґер заохочував нових працівників Відділення української філології — Е. Вольнич-Павловську та В. Шульовську [4], керуючи підготуванням їхніх дисертацій; згодом організував для Відді-

[2] ПОРП — Польська об'єднана робітнича партія.

[3] У 1976 р. цю монографію Я. Ріґер захистив у Лодзькому університеті як докторську (габілітаційну) дисертацію.

[4] Wolnicz-Pawłowska, E. (1978). *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*. Wrocław; Szulowska, W. (1992). *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*. Warszawa.

лення систематичний семінар з історичної і порівняльної граматики слов'янських мов та української діалектології.

Із діалектологічною проблематикою Януш Ріґер запізнався ще в часі роботи над дисертацією (doktoratem). У дальші роки для дослідника діалектологія стала надзвичайно важливою, хоч і забирала багато часу й енергії. 1973 року в Інституті славістики ПАН опинилися діалектні матеріали з Бойківщини, які зібрали Здіслав Штібер у співпраці зі Стефаном Грабцем (1912—1972) перед Другою світовою війною (див.: *Przedmowa* З. Штібера до *Atlasu gwar bojkowskich*, t. I, s. 7). Керівництво Інституту передало ці матеріали Відділові української філології для опрацювання та опублікування. Януш Ріґер узявся до реалізації цього завдання напрочуд креативно, створивши нову концепцію атласу, який первісно був обмежений територіально і змістово (Rieger, 1977b). Насамперед розширив коло говірок для запланованих мап атласу через залучення пунктів із сусідніх діалектів — лемківського, закарпатського, надсянського та гуцульського. Нові матеріали для мап бойківського атласу було взято як із давніше опублікованих діалектних атласів [5], так і з нових теренових експедицій 70—80-х років XX ст. Наслідком багаторічної наполегливої праці Я. Ріґера і керованого ним колективу стала фундаментальна публікація в 7 томах — *Atlas gwar bojkowskich* (1980—1991), у якій відтворено лексику, фонетику, морфологію, акцентуацію та інші явища бойківських говірок на тлі інших суміжних українських діалектів; усього опубліковано понад 600 мап. Януш Ріґер — творець концепції та очільник авторського колективу бойківського атласу — був найенергійнішим і найбільш смислово й методологічно заглибленим експлоратором у теренах. Молодшим учасникам теренових експедицій відкривав таємниці мистецтва добування від інформантів дуже цінних і правдивих мовних свідчень.

Праця над бойківським атласом збагатила Я. Ріґера великим досвідом і підготувала до роботи в новому масштабному міжнародному науковому проєкті — *Загальнокарпатському діалектологічному атласі* (опублікований у 7 томах у 1989—2003 рр.), у якому відтворено діалекти слов'янські і неслов'янські (зокрема румунські, угорські) регіону Карпат і Балкан. Окрім різноманітної великої та надзвичайно складної праці з редагування і коментування мап, супровідних матеріалів та коментарів, Я. Ріґер створив близько 20 авторських мап, які надруковано в атласі, а також уклав питальник для обстеження в межах атласу українських та, зокрема, лемківських говірок. У підготуванні питальника придався давніше набутий досвід укладання індексу лексем / словоформ до лемківського атласу (*Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*) Здіслава Штібера (Rieger, 1966) та активна участь у підготуванні до видання і редагуванні монографії про лемківський діалект [6].

[5] Від початку 60-х років XX ст. в усіх слов'янських країнах було розгорнуто діалектологічні дослідження та опубліковано численні діалектні атласи, зокрема й українські, які надавалися до використання для порівнянь у бойківському атласі (Rieger, Wstęp, t. I, s. 10—12).

[6] Stieber, Z. (1982). *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia*. Wrocław.

Опрацьовуючи питальник для *Загальнокарпатського діалектологічного атласу*, Я. Ріґер спирався насамперед на власний досвід реконструювання лемківського питальника до *Atlasu językowego dawnej Łemkowszczyzny* З. Штібера (Rieger, 1989) та гуцульського питальника за словниковими матеріалами Я. Янова (Rieger, 1996b, s. 25—26).

Матеріали додаткових обстежень лемківських говірок для укладання мап бойківського атласу Я. Ріґер згодом об'єднав у виданні *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie* (Rieger, 1995a), у якому представив топонімію, антропономію, народні географічні терміни, сталі народні вирази, паремії, а також подав докладні студії про питому і запозичену з різних джерел лексику. Ця праця є своєрідним додатком до названої вище праці З. Штібера *Dialekt Łemków*. Зазначу, що різні обставини не дали змоги Я. Ріґерові реалізувати задум укласти великий за обсягом словник лемківських говірок (див.: Rieger, 1995a, s. 8), тому зібрану лексику з окремих населених пунктів він упорядкував і опублікував як окремі лексикографійні студії (Rieger, 2016; Rieger, 2018).

Водночас дослідник тривалий час працював над рукописною спадщиною професора Яна Янова, яку зберігали в Інституті слов'янознавства ПАН. Це була лексика до словника гуцульського діалекту — як ексцерпована з доступних друкованих джерел, так і з особливо цінних авторових теренових записів. Я. Ріґер використав деякі із цих мовних свідчень для мап *Atlasu gwar bojkowskich*, а згодом, після дальшого редакційного опрацювання всього фонду Я. Янова, опублікував у форматі регіонального атласу (Rieger, 1996) та словника (Rieger, 2001). Зауважу, що підготування атласу потребувало тривалої і складної праці, оскільки Я. Янів записував матеріали для словника, а не для створення атласу (докладніше: Rieger, 1996b, s. 356). Ефект від творчих зусиль Я. Ріґера в опрацюванні мап виявився напрочуд цікавим й евристично вартісним, оскільки на деяких мапах засвідчено внутрішній діалектний поділ Гуцульщини. Додам, що атлас, який об'єднує 255 мап, опубліковано за стипендійної підтримки Катедри українських студій у Торонто (Канада) та Українського наукового інституту Гарвардського університету (США). Важливо, що укладання лінгвістичних мап було оперте на новітні на той час комп'ютерні технології лінгвокартографування.

Опублікуванням цінних лінгвогеографічних праць — *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* і *Atlas gwar bojkowskich* — польська діалектологічна школа забезпечила однотипне зіставне відтворення українських карпатських говорів. Поглибленню пізнання мовного образу карпатського ареалу слугує впорядкування і видання Я. Ріґером матеріалів до атласу надсянських говірок, що їх зібрав професор Стефан Грабець (1912—1972) перед Другою світовою війною з теренів понад середньою течією Сяну. Ці матеріали, які було передано до Інституту слов'янознавства ПАН, Я. Ріґер так само використав для мап *Atlasu gwar bojkowskich*, а згодом підготував їх до друку й опублікував (Rieger, 2017). Великий досвід створення лінгвістичних атласів на підставі опрацювання таких різних за принципами формування корпусу даних первісної діалектної інформації Я. Ріґер узагальнив у студії *Polskie atlasy gwar ukraińskich* (Rieger, 2006).

ІНШІ ВИДАННЯ І ДИДАКТИКА ПРОФЕСОРА ЯНУША РІҐЕРА

Багатогранній діяльності професора Я. Ріґера [7] завжди було притаманне мистецтво співпраці і доброзичлива підтримка ініціатив (зокрема молодих науковців), спрямованих на розвиток науки без уваги на зміни дослідницької моди. Фундаментальним класичним засадам лінгвістики Я. Ріґер залишився відданим і як багаторічний член Комітету мовознавства ПАН [8], і як науковий редактор численних видань. Обмежившись у цьому короткому огляді проблематикою українського мовознавства, зазначу, що Я. Ріґер був науковим редактором упорядкованого і підготовленого до друку професором Йосипом Дзендзелівським *Słownika polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraińskiego Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku* (1998). Іншою, особливо цінною для української науки ініціативою став переклад з англійської мови на українську фундаментальної праці професора Юрія Шевельова *A Historical Phonology of the Ukrainian Language* (Heidelberg, 1979); до цього перекладу С. Вакуленка та А. Даниленка професор Я. Ріґер написав *Упровідне слово* (Ріґер, 2002, с. VII—IX). Зрештою, таких вступних статей до різнопланових видань, у яких стисло й оригінально Професор презентував і оцінював відповідну працю, опубліковано чимало; додам до цього ряду *Przedmowę* до *Wielkiego zwierciadła przykładów...*, яку підготувала Е. Рудольф-Зюлковська (Rieger, 2004).

Багато наукових праць без допомоги Януша Ріґера, імовірно, не вдалося б опублікувати; ідеться, зокрема, про видання серії *Studia nad polszczyzną kresową*, яку спочатку уявляли як спосіб підтримати проєкт білоруського полоніста В'ячеслава Веренича (1924—1999), про що докладніше див. (Rieger, 2012a, s. 11—12). Від 1989 року Я. Ріґер сам розпочав експедиційні дослідження польських говірок на схід від основного польськомовного континууму (*gwary kresowe*), у зв'язку із чим поглибив та врізноманітнив співпрацю з діалектологами України. Дехто з них, а саме Валентина Черняк і Ярослава Закревська, давніше вже провадили теренові обстеження говірок у контексті польсько-української мовної взаємодії. У 90-х роках XX ст. польові обстеження польських мовних анклавів в Україні були відчутно інтенсифіковані внаслідок виконання спільних проєктів ПАН та АН України, спрямованих на вивчення польських говірок в Україні та українських говірок у Польщі [9]. Невдовзі навколо проєкту сформувалася велика група молодих ініціативних дослідників, які нерідко не лише допомагали збирати й записувати матеріали, але й обирали проблеми для індивідуальних студій про польсько-українські мовні контакти. За творчого

---

[7] Титул *profesor zwyczajny* Я. Ріґерові надано 1991 року, а до того часу з 1978 року був на посаді доцента; титул *profesor nadzwyczajny* отримав 1989 року.

[8] У 1975—1984 рр. — секретар цього Комітету, у 1990—2002 рр. — заступник голови, а від 2006 р. — почесний член Комітету.

[9] Див., зокрема: Rieger, J. (red.) (2002). *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce.* Warszawa.

сприяння, нерідко і безпосереднього офіційного (й неофіційного) керівництва, професора Я. Рігера підготовлено низку дисертаційних праць, деякі з них опубліковано у форматі окремих монографійних видань (дослідження Л. Непоп, О. Лазаренко, М. Юркової, С. Рудницького, Л. Ніколаєнко та ін.). Через Студії полоністичні в Інституті славістики ПАН (раніше — Інститут слов'янознавства ПАН), а згодом — через Міжнародну школу гуманістичну при Центрі досліджень античної традиції у Варшавському університеті пройшло багато стипендіатів різного віку і різних наукових досягнень — від магістрів до професорів [10]. Результати цього освітньо-дослідницького полоністично-україністичного руху, зініційованого Янушем Рігером і який він досі патронує, вражають. Згадую про це в сильветці Професора, оскільки переконана в тому, що записані й архівовані матеріали проєкту *Studia nad polszczyzną kresową* є унікальним зібранням емпіричних свідчень про впливи української мови на польську (і не тільки на кресах — у віддаленні від основного польськомовного континууму!) і впливи зворотні — польської мови на українську. Записані тексти від інформантів, які нерідко були останніми носіями говірки, зберегли значні фрагменти багатовікових інтенсивних і різнопланових мовно-культурних контактів сусідніх народів.

Окрема позиція в україністичному доробку професора Януша Рігера — укладений у співпраці з О. Демською-Кульчицькою *Słownik tematyczny ukraińsko-polski* (Львів, 2007), що слугує засобом для швидкого порозуміння широких кіл комунікантів.

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТЕМАТИКИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Як польський україніст професор Януш Рігер завжди вважав своїм обов'язком дбати, аби в науковій і публічній сферах україністика (у найширшому її розумінні) була належно репрезентована. Із перелому 70—80-х років XX ст. пам'ятаю його практично нескінченну боротьбу за правдиву транскрипцію і транслітерацію українського алфавіту в таблицях, поданих у польських ортографійних словниках. У тогочасних польських наукових публікаціях, зокрема ономастичних, українські власні назви нерідко записували в російськомовному звуковому оформленні, наприклад *dołgij* замість *dowhyj*. Професор у публічних виступах, як і в контактах менш офіційних, аргументовано обстоював окремішність і своєрідність української мови, закликав і спонукав до її захисту й розвитку.

Наукова ретельність і дбання про історичну правду були в основі протестів польської інтелігенції в 70-х роках XX ст. щодо нав'язуваних згори значних змін місцевих назв у південно-східних регіонах Польщі. Пропоновані владою заходи щодо зміни топонімного ландшафту мали на меті

[10] Серед стипендіатів був (nota bene!) і Сергій Вакуленко, який згодом доклав значних творчих зусиль до перекладу на українську мову *Історичної фонології української мови* Юрія Шевельова.

усунути з офіційного вжитку власні назви географічних об'єктів із виразними українськими рисами, хоч багато з тих топонімів функціювали в польській мові впродовж століть. Я. Ріґер, працюючи в Комітеті мовознавства ПАН та в Комісії впорядкування топонімів і назв фізіографічних об'єктів (*Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych*) [11], був активним учасником численних дискусій і протестних акцій. Енергійний спротив, насамперед науковців і літераторів, посприяв тому, що більшість тогочасних урядових проєктів щодо перейменувань не було реалізовано. Свою оцінку тогочасних суспільно-культурних змагань за збереження історичної пам'яті через власні назви Я. Ріґер представив у спеціальних публікаціях (Rieger, 2014b; Rieger, 2020).

Пригадую, як популяризував Я. Ріґер українську проблематику у своїх доповідях на міжнародних конференціях, у престижних синтетичних виданнях (енциклопедіях-компендіумах), до створення яких був запрошений як видатний знавець української мовознавчої проблематики (Rieger, 1995b; Rieger, 1997; Rieger, 2010; Rieger, 2014 та ін.).

Визнаючи вагомі наукові осягнення в царині українського мовознавства, Харківське наукове товариство в 1999 році обрало професора Януша Ріґера Почесним членом.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНІСТИЧНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА ЯНУША РІҐЕРА

1966 — Indeks wyrazyw do «Atlasu językowego dawnej Łemkowszczyzny» Z. Stiebera. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, 3/XX.*

1969 — *Nazwy wodne dorzecza Sanu.* «Prace Onomastyczne PAN» 12. Wrocław.

1977a — *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.* «Prace Onomastyczne PAN» 26. Wrocław.

1977b — Принципи побудови атласу говірок Бойківщини. *XIV Республіканська діалектологічна нарада: тези доповідей.* Київ. 89—92.

1980—1991 — (współaut. i red.) *Atlas gwar bojkowskich.* Opracował — głównie na podstawie zapisów S. Hrabca — Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN pod kierunkiem J. Riegera. T. I—VII. Ossolineum. «Prace Slawistyczne» 13, 16, 25, 34, 39, 49, 88. Wrocław.

1983a — Ze słownictwa pogranicza bojkowsko-łemkowskiego (rumunizmy). *Studia Slavica in honorem viri doctissimi O. Horbatsch. Festgabe zum 65. Geburtstag.* Teil 2. München. 131—138.

1983b — Problemy opracowania leksykograficznego nazw własnych i terminologii geograficznej w świetle «Atlasu gwar bojkowskich». *VIII Slovenská onomastická konferencia..., 2—6 júna 1980. Zborník materiálov.* Zostavil M. Majtán. Bratislava — Banska Bystrica — Prešov. 81—87.

1987 — Nazwy mieszkańców w gwarach łemkowskich i bojkowskich. *Sprach- und Kulturkontakte im Polnischen.* München. 341—348.

1988 — *Gewässernamen im Flussgebiet des Wisłok.* «Hydronymia Europaea». Herausgeb. von W.P. Schmid. 3. Stuttgart.

[11] У 1989—1997 роках Я. Ріґер був заступником голови цієї комісії.

1989 — Kwestionariusz «łemkowski» Zdzisława Stiebera (rekonstrukcja, zapisy). *Paralele w rozwoju słownictwa i semantyki języków słowiańskich*. Wrocław. 209—233.

1989—2003 — (red.) *Общекарпатский диалектологический атлас*: вып. 1. Кишинев; вып. 2. Москва; вып. 3. Варшава; вып. 4. Львов; вып. 5. Братислава; вып. 6. Будапешт; вып. 7. Белград — Нови Сад.

1990a — (współaut.) Łukasik-Szulowska, W., Rieger, J., Wolnicz-Pawłowska, E. Dialekt Bojków w świetle «Atlasu gwar bojkowskich». *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. T. 26. 163—185.

1990b — System samogłoskowy wsi Matków w dawnym powiecie turczańskim. (1987—1988). *Македонски язик, 38—39*, 105—110.

1991 — *Общекарпатский диалектологический атлас* (Я. Ригер — ответственный редактор, А. Заремба, Б. Очкова, Я. Сятковски, Э. Рудольф-Зюлковска — ред.). Вып. 3. Варшава.

1993 — Teoretyczne i metodologiczne problemy dialektologii (na przykładzie ukraińskich gwar karpackich). *Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22—28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство*. Львів. 106—108.

1994 — Kontakty polsko-ukraińskie i polsko-białoruskie. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Współczesny język polski. Wrocław. 514—519.

1995a — *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*. Warszawa.

1995b — The Lemkos (Rusyns) in Poland. Language, Minority, Migrations. *Uppsala Multiethnic Papers 34*. Yearbook 1994/95. 133—140.

1996a — Dawna granica etniczna polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponimii. *Antroponimia słowiańska*. Pod red. J. Dumy i E. Wolnicz-Pawłowskiej. «Prace Onomastyczne Komitetu Językoznawstwa PAN» 35. Warszawa. 259—269.

1996b — *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*. Compiled and edited from the fieldnotes of Jan Janów and his students by Janusz A. Rieger. Warszawa [Linguistic Committee, Polish Academy of Science; Ukrainian Research Institute, Harvard University].

1997a — Dawna strefa graniczna językowo-etniczna polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponimii. *Slavia Orientalis. XLVI, 2*. 193—210.

1997b — O znaczeniu nazw rzecznych dla ustalenia najdawniejszej granicy etniczno-językowej polsko-ukraińskiej (w związku ze studium W. Makarskiego). *Onomastyka i dialektologia*. Pod red. H. Popowskiej-Taborskiej. Warszawa. 213—218.

1997c — Polish-Ukrainian. *Kontaktlinguistik*. 2. Halbband. Herausgeb. H. Goebl, P.H. Nelde, Z. Stary. Berlin — New York. 1622—1628.

1998 — *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX w.* Opracował i przygotował do druku J. Dzendzeliwski. Red. naukowy J. Rieger. Warszawa.

2000 — Ян Янів як дослідник гуцульських говірок. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів. 38—47.

2001a — Janów Jan. *Słownik huculski*. Opracował i przygotował do druku J. Rieger. Kraków.

2001b — O zmianie 'a w 'e (i) w dawnych ukraińskich gwarach nadsańskich. *Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80—річчя професора Йосипа Дзендзелівського*. Вип. 4. Ужгород. 446—453.

2002a — *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce*. Warszawa.

2002b — Rieger J., Hnatiuk A. Jurij Szewelow (George Y. Shevelov, Jurij Szerech) 1908—2002. *Slavia Orientalis. LI, 3*. 351—360.

Українською мовою: Ріґер Я. (2004). Пам'яті Юрія Шевельова (Шереха) 1908—2002. *Збірник Харківського історико—філологічного товариства. Нова серія*. Т. 10. 3—8.

2002c — Упровідне слово. *Ю. Шевельов. Історична фонологія української мови*. Харків. VII—IX.

2003—2004 — *Gewässernamen im Flußgebiet des San*. (Teil I: *Die fließenden Gewässer, A-O;* Teil II: *Die fließenden Gewässer, P-Ź; Die stehenden Gewässer*). «Hydronymia Europaea». Lief. 17, 18. Stuttgart.

2004 — Przedmowa. *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Prysłopskiego z 1732 roku*. Oprac. E. Rudolf-Ziółkowska. Kraków. 7—9.

2006 — Polskie atlasy gwar ukraińskich. *Лінгвістичний атлас — від створення до інтерпретації*. «Діалектологічні студії», 6. Ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів. 7—36.

2007 — Ріґер Я., Демська-Кульчицька О. *Українсько-польський тематичний словник* (Rieger, J., Demska-Kulczycka, O. *Słownik tematyczny ukraińsko-polski*). Львів.

2008 — Jurij Szewelow. *Warszawskie Zapiski Ukrainoznawcze*. T. 25—26. 298—304.

2009 — Shevelov George Y. *Lexicon Grammaticorum. A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics*. Second Edition. Revised and Enlarged. Vol. 2. L—Z. 1385—1386.

2010 — Ostslawisch [= Ostslawische Literatursprachen]. *Enzyklopädie für der Neuzeit*. Band 12. Stuttgart — Weimar. 241—244.

2011 — Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji. *Українська мова в Галичині: історичний вимір*. Львів. 107—123.

2012a — Na jubileusz naszych badań nad polszczyzną kresową. *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach. Język polski dawnych Kresów Wschodnich*. T. 5. Pod red. E. Dzięgiel, K. Czarneckiej i D.A. Kowalskiej. Warszawa. 11—18.

2012b — (red.) *Общекарпатский диалектологический атлас. Указатели*. Краков.

2014a — Dialect Atlases (East Slavic). *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Volume: Die Slavische Sprachen. / The Slavic Languages*. Herausgeb. K. Gutschmied, S. Kempgen, T. Berger, P. Kosta. Band 2. Berlin — München — Boston. 2074—2082.

2014b — *Z historii Komitetu Językoznawstwa PAN (1952—2002)*. «Prace Filologiczne» 65. 339—358.

2016 — *Mały słownik łemkowskiej wsi Bartne*. Opracowany głównie na podstawie nagrań M. Słoń-Nowaczek. Warszawa.

2017 — *Atlas ukraińskich gwar nadsańskich*. Opracowany na podstawie zapisów terenowych Stefana Hrabca. T. 1—2. Warszawa.

2018 — Hojsak O. *Słownik gwary łemkowskiej wsi Wysowa*. Opracowali M. Aleksiejewa i J. Rieger. Warszawa.

2020 — Z historii ustalania nazw miejscowości na pograniczu polsko-ukraińskim po 1945 roku. *Teka Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych*. Numer specjalny. Tom jubileuszowy dedykowany Profesorowi Feliksowi Czyżewskiemu w 70. rocznicę urodzin. Lublin. 31—37.

2021 — A Double Status of the Lemko (Everyday) Language. *Прилози на Македонска Академија на Науките и Уметностите. Одделение за лингвистика и литературна наука, XLVI 1*. Скопје. 169—175.

Статтю отримано 12.05.2024

Ewa Wolnicz-Pawłowska, doctor of habilitation,
professor-emeritus
University of Warsaw, Poland
E-mail: ewolnicz@poczta.onet.pl
https://orcid.org/0000-0002-5957-7854

PROFESSOR JANUSZ RIEGER AS SPECIALIST IN UKRAINIAN LINGUISTICS

Polish linguist, Professor Janusz Rieger is the author of fundamental works on Ukrainian dialects and the onomastics of the Ukrainian-Polish borderland, substantially and impactfully contributing to the Ukrainian and Slavonic studies of the second half of the 20th c. and the beginning of the 21st c. new linguistic data, methods of their structural and genetic interpretation, and theoretical generalisations concerning specifics of linguistic contacts in the given region of Slavia.

J. Rieger reintroduced to modern Slavonic linguistics vast collections of dialect data recorded before the Second World War and preserved in archives of the Polish Academy of Sciences, significantly changing the paradigm of knowledge of the Ukrainian dialectal continuum and its interaction with Polish.

УДК 811.161.2.06.373

Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1921-9021

НЕВПИННИЙ ПОШУК ЗАКОНІВ МОВНОГО БУТТЯ: ДО 85-ліття ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ, ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА НІНИ ФЕДОРІВНИ КЛИМЕНКО

Праці справжнього вченого вирізняють не лише надійна, показова фактична основа, новизна та цікавість мовних фактів, а й глибина і всебічність їх аналізу, які надають переконливости висновкам і передбаченням автора. Саме таким працям судиться щаслива доля в науці, бо їхня фактографічна й теоретична потуга забезпечує їм евристичний і прогностичний потенціал, так потрібний дослідникам нових мовних явищ і процесів. Навіть побіжний огляд праць Ніни Федорівни Клименко з різних галузей лінгвістики: морфеміки й морфонології, дериватології і дериватографії, лексикології, фразеології, зіставного і контрастивного мовознавства, перекладознавства — доводить, що вони належать до незмінно цікавих і запитаних досліджень. 85-літній ювілей Ніни Федорівни, який українська мовознавча спільнота і наші колеги за кордоном відзначатимуть 22 жовтня цього року — слушна нагода з позицій суспільних потреб сьогодення і сьогочасних не-

Цитування: Карпіловська Є.А. (2024). Невпинний пошук законів мовного буття: до 85-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко. *Українська мова, 3*(91), 129—136.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

відкладних завдань українського мовознавства осмислити діапазон її наукових пошуків, спектр теоретичних і практичних здобутків та відкриттів, який подають її праці різного, інколи досить віддаленого від нас часу, поміркувати над влучністю висловлених у них оцінок і прозорливістю передбачень, над місцем і значенням її наукової спадщини в нинішній діяльності дослідників української мови. Сама Ніна Федорівна, як добре пам'ятають її учні й колеги, любила нагадувати, що праці вченого живуть доти, доки їхні ідеї, факти, процедури аналізу та прогнози живлять і наснажують інших дослідників, доки їхні висновки підтверджує новий мовний матеріал.

Н.Ф. Клименко етап збирання прикладів для нової праці називала жартома «оцінкою обсягу біди». Вона як сумлінний і відповідальний дослідник добре розуміла, що повнота та якість мовних фактів забезпечують надійність і обґрунтованість виділення тих їхніх ознак, що становитимуть основу для побудови з окремих «клаптиків» цілісної картини певного мовного явища, процесу, категорії мовних одиниць, їхньої показової та ефективної моделі. Моделі ж ніколи не були для неї самоціллю, «грою в бісер», а ставали зручним і доказовим засобом пояснення мовного матеріалу, способом його впорядкування, систематизації, інструментом для дальших наукових пошуків. Моделі, перевірені на показовому матеріалі, ставали підґрунтям для виважених прогнозів розвитку словотвору, лексики, фразеології, граматики української мови. Цю взаємозалежність надійної фактичної основи та аргументованости й перспективности результатів її опису, аналізу та пояснення мовного матеріалу продемонстрували вже перші публікації Ніни Федорівни кінця 60-х — початку 70-х років минулого століття, присвячені українському афіксальному словотворенню. Аналізуючи прості афіксальні деривати, зібрані в показових українських правописних і перекладних словниках того часу (нагадаю, що видання академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах розпочато 1970 року і завершено 1980 р., отже, його повного корпусу ще не було в розпорядженні дослідників до 1980 року), вона ставила мету не лише описати реалізований, тобто засвідчений у текстах і словниках, потенціал словотвірної системи української мови, закономірності побудови формальної та семантичної структури похідних слів різних частин мови, а й виявити нереалізовані можливості українського словотворення, пояснити причини обмежень на творення слів певної формально-семантичної будови.

У науковій спадщині Н.Ф. Клименко понад 700 праць різних жанрів, деякі з них були першими ластівками в новітніх напрямках лінгвоукраїністики, як це стало з її дослідженнями в галузі лінгвістичної прогностики, мовної синергетики, зіставної морфеміки і функціонально-категорійного словотвору. Однак із цього багатобарв'я проблем, тем і сфер її багато-

літнього невпинного наукового пошуку можна виокремити принаймні 2 засадничі блоки дослідницьких завдань, у розв'язанні яких Н.Ф. Клименко подала ідеї і процедури для аналізу мовного матеріалу, що не лише не втратили своєї актуальности й ефективности нині, а навпаки, на багато років наперед визначили напрями роботи для інших дослідників, і сьогодні в нових обставинах функціонування української мови з огляду на нові завдання українського мовознавства відкривають їм свій ще не реалізований і далеко не осягнутий науковий потенціал. Це — виявлення закономірностей, переваг та обмежень у побудові формальної і семантичної структури українського слова, номінації загалом, обґрунтування їхніх типологічних (універсальних) та характерологічних (національно маркованих, самобутніх) рис і випрацювання еталонів для зіставлення одиниць системи української мови (морфемних, словотвірних, лексичних, граматичних або фразеологічних) з одиницями інших слов'янських і неслов'янських мов, виявлення внутрішніх ресурсів української мови для номінації, предикації та оцінки в сучасній мовній практиці українського суспільства. Сьогодні, коли так гостро стоїть завдання збереження, а в багатьох випадках і відновлення питомих засобів і моделей українського мовомислення з огляду на інтенсивні глобалізаційні процеси, дедалі активніші контакти української мови, насамперед з англійською мовою як засобом міжнародної комунікації на сучасному етапі глобалізації, та на необхідність усунення в системі української мови численних наслідків її тривалого примусового російщення, уважне прочитання праць Ніни Федорівни Клименко надасть допитливим і вдумливим дослідникам потужну поживу для осмислення сучасного стану лексикону й граматичного ладу української мови, употужнить їхній методико-процедурний арсенал надійними засобами аналізу, перевіряння та пояснення мовних фактів, обґрунтування пропонованих гіпотез, висновків і прогнозів.

Ефективність, а отже, і життєздатність певних дослідницьких побудов підтверджує їхня придатність для вивчення інших аналогічних явищ, процесів чи категорій мовних одиниць. Це переконливо доводить вже одна з перших публікацій Ніни Федорівни — її стаття «Про невикористані можливості словотвору української мови», опублікована 1968 року у збірнику «Мовознавчі студії» Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні тодішньої АН УРСР [1]. Ця, здавалося б, давня праця Н.Ф. Клименко, до того ж виконана за допомогою аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна, яка вже стала набутком історії української і загалом слов'янської структурної лінгвістики, аж ніяк не застаріла насамперед із погляду поставленого в ній завдання наукового пошуку, способу його розв'язання та обґрунтування одержаних результатів. Вона, як і опублікована 1973 року

[1] Цю та інші праці Ніни Федорівни Клименко, опубліковані в різних виданнях України й закордону протягом 1968—2014 років, можна знайти в томі: Н.Ф. Клименко. Вибрані праці. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко (упоряд.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Його підготували друзі та учні до 75-річчя від дня народження видатної української вченої.

монографія Н.Ф. Клименко «Система афіксального словотворення сучасної української мови», без сумніву, прислужиться сьогодні українським дериватологам і термінологам у гарячих суперечках із тими, хто намагається перетворити живу мову на застиглу математичну систему, накласти на творчу думку й мову шори раз і назавжди заданих схем та шаблонів.

У названій вище статті Ніна Федорівна на прикладі аналізу слів із 60 коренями продемонструвала дію закону семіотичної переваги в системі українського словотвору, суть якого полягає в тому, що мовець завжди з арсеналу мовних засобів надає перевагу одним і меншою мірою використовує інші. Наслідком дії цього закону стає опозиція слів реалізованих, тобто підтверджених прикладами з текстів і свідченнями словників, і потенційних, можливих за правилами застосування певних моделей словотворення, але не реалізованих у текстах і не засвідчених у словниках. Для перевіряння відповідности одержаної опозиції реальній тогочасній мовній практиці дослідниця використала матеріали Лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (обсяг цитат із текстів у ній становив понад 6 млн одиниць) та «Українсько-російський словник» у 6 томах за редакцією І.М. Кириченка, виданий цим же Інститутом протягом 1953—1963 рр. (реєстр словника налічує близько 120 тис. лексем).

За об'єкт моделювання обрано прості суфіксальні й безафіксні іменники та прикметники, насамперед віддієслівні. Деривати, створені за допомогою певних моделей, унаслідок перевіряння за словником і картотекою, або ж за тим станом українського лексикону, який вони подавали, Н.Ф. Клименко поділила на 4 групи: 1) потенційні слова — можливі, але нездійсненні (МНС); 2) можливі, але не здійснені форми слів (МНФ); 3) нездійсненні слова (НС); 4) нездійсненні форми (НФ). Отже, визначаючи вірогідність появи й усталення в мові новотворів, Ніна Федорівна брала до уваги відповідність їхніх форми та семантики продуктивним, найактивніше натепер уживаним моделям словотворення, підтриману необхідністю позначення такого поняття, його вагою в поняттєвій системі української загальнонаціональної або фахової мови. Наприклад, серед іменників із коренем **слід-** реально вживаними виявилися *дослід, обслід; наслідок; дослідник, обслідник, наслідник; дослідниця, обслідниця, наслідниця; дослідництво; наслідство*. Як бачимо, не кожна з поданих груп дериватів вповні реалізувала потенціал моделі словотворення. Пояснення цьому, як нагадала читачам Ніна Федорівна, слід шукати в багатстві способів і засобів української номінації, насамперед словотвірної. Відсутність похідного слова з певним коренем, як наприклад *наслід* чи *обслідництво*, аж ніяк не означає, що такі поняття не дістали назву в українській мові. Мовці на їх позначення можуть використати деривати іншого способу творення або з іншими коренями: *наслідок*, а не *наслід, обстеження*, а не *обслідництво*. У широті спектру способів і засобів номінації для створення позначень понять і полягає багатство й сила української мови, її придатність для ословлення найтонших нюансів думки. Н.Ф. Клименко визначила іменники *дослідок, обслідок; наслід; дослідність, обслідність, наслідність; обслідництво,*

наслідництво; дослідство, обслідство як можливі, але не здійснені, тобто не запитані українськими мовцями. Дериватологам, насамперед термінологам, які сьогодні намагаються запровадити до обов'язкового вжитку весь потенціал певних моделей словотворення, вирівняти за реально вживаними всі можливі словотвірні ланцюжки та парадигми, раджу взяти до уваги ті засоби перевіряння вірогідности й доцільности певних похідних одиниць у системі сучасної української літературної мови, що їх ще понад 50 років тому запропонувала й обґрунтувала у своїй обговорюваній статті та в інших працях Ніна Федорівна Клименко. Це надало б їхнім пропозиціям тієї аргументованости та переконливости, яких їм бракує.

До осмислення законів будови українського слова, чинників реалізації потенціалу системи українського словотворення, характеру співвідношення словотвірних дублетів і синонімів, а також різних способів позначення того ж поняття Ніна Федорівна незмінно поверталася і в наступних своїх працях, які поглиблювали й розширювали спектр залучених параметрів аналізу на новому фактичному матеріалі. Надійним підґрунтям для продовження таких її пошуків законів українського мовомислення став комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови, що його почала створювати в 1988 році група співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Нині цей фонд, генеральний реєстр якого налічує понад 171 тис. слів, перебуває в Інституті української мови НАН України, де від 2011 року працює колектив його розробників. Показовий фактичний матеріал дав змогу встановити в цілому основу творення слів різних частин мови за допомогою нової моделі — морфемної сітки спільнокореневих слів. Цю сітку Ніна Федорівна та її учні побудували на основі так званого паралелограма німецького мовознавця П. Менцерата й перевірили на розмаїтому мовному матеріалі. Виконане наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. дослідження дало змогу Ніні Федорівні в нашій спільній статті «Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові», опублікованій у журналі «Мовознавство» (№ 4 за 1991 рік), сформулювати закони будови не лише простого (з одним коренем), а й складного (з двома і більше коренями) слів сучасної української мови. Ці закони корелюють з обсягом оперативної пам'яті людини, із так званим законом глибини мовних одиниць, який ще на початку 60-х років XX ст. визначив для одиниць синтаксичного рівня системи англійської мови американський лінгвіст В. Інгве. Ніна Федорівна виділила такі закони: 1) простоти; 2) довжини; 3) семіотичної переваги; 4) симетрії/асиметрії морфемної будови українських слів. Показова фактична основа цього дослідження, розмаїття ознак форми, семантики та функціонування слів, їх належність до різних стилів і сфер уживання української мови надали цим законам аргументованости та пояснювальної сили. Наприклад, 81,88 % з проаналізованих понад 171 тис. слів мали у своєму складі 3—5 морфем. Це дало змогу вивести показник оптимальної за кількістю морфем формальну структуру сучасного українського слова — 4±1 одиниця. Такий показник простоти морфемної

будови слова узгоджується з показником оптимального обсягу оперативної пам'яті людини, який свого часу встановили психологи — 7±2 одиниці. Дослідження засвідчило, що слів із 1—2 або з 6 і більше морфемами в українській мови обмаль. Деякі з них унікальні й мають вузьку сферу вживання, як-от найбільше в обстеженому матеріалі за кількістю морфем просте афіксальне слово *неоподатковуваність*.

Важливого значення впродовж усієї своєї наукової діяльности Ніна Федорівна надавала пошуку параметрів та еталонів для зіставлення української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. Саме за наявности надійного й коректного теоретичного та практичного підґрунтя, ефективних засобів аналізу й інтерпретації одержаних результатів, на її глибоке переконання, такі дослідження дадуть вірогідні відомості як про універсальні, типові риси форми, семантики й уживання українських слів і словосполук, так і про їхню унікальність, самобутність, національну маркованість. Цю ідею і підходи до її втілення Н.Ф. Клименко реалізовувала на матеріалі словотвірної, морфологічної, синтаксичної, фразеологічної систем української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими та новогрецькою мовами. Її праці різних років, особливо початку XXI ст., підготовлені для томів Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів [2], у якій від 2004 року і до останніх днів свого життя вона гідно представляла Україну, містять цінний фактичний матеріал і пропонують висновки, що можуть неабияк прислужитися дослідникам сьогодні для усунення із системи української мови наслідків її деформації через російщення, а нині через агресивну англізацію. Назву лише деякі з них, щоб показати діапазон пошуків і знахідок Н.Ф. Клименко в цій украй важливій, але й украй складній і гостродискусійній сфері наукових пошуків: «Тюркізми в українській та новогрецькій мовах» (2003), «Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні», «Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й «нарощені» словотвірні значення (в типологічному аспекті)» (обидві — 2010), «Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та новогрецькій мовах» (2011), «Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)» (2012), «Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників» (2013), «Фразеологізми — визначники часу: паралелі та відмінності в українській і новогрецькій мовах» (2014) та інші.

Працю Ніни Федорівни над рідним українським словом не могли спинити ні суспільно-політичні катаклізми, ні, на жаль, незмінно малосприятливі умови роботи українських науковців, ні тяжка хвороба, з якою вона мужньо боролася багато років. Потуга її допитливого розуму і творча енергія не згасали до останнього подиху. Неспростовним доказом

[2] Із цими працями Ніни Федорівни Клименко можна ознайомитися, крім відповідних томів Комісії, у колективній монографії «Українська мова в контексті сучасної славістики», що її дослідниця підготувала разом зі своїми учнями й колегами Є.А. Карпіловською, Л.П. Кислюк і Ю.В. Романюк. Монографію розміщено в Інтернеті у вільному доступі за покликанням: http://surl.li/jeexql.

цього є остання прижиттєва монографія Ніни Федорівни «Українська біологічна термінологія кінця XX — початку XXI ст.», опублікована у 2017 році. Уже сама проблематика цього дослідження свідчить про те, що Ніна Федорівна, як завжди, відважно поринула у вир гострих дискусій і суперечок довкола питання про шляхи розвитку української термінології, зокрема відновлення її національної автентики. Для аналізу розмаїтого фактичного матеріалу й розв'язання поставлених складних теоретичних проблем вона творчо використала свої напрацювання в галузі зіставної і системної лінгвістики, лінгвістичного моделювання і лінгвістичної прогностики для встановлення релевантних національно маркованих ознак українського фахового слова як органічного складника загальнонаціонального українського лексикону.

Для з'ясування характеру вербалізації (ословлення, за її визначенням) певного поняття в українській біологічній термінології, окреслення його аспектів, реалізованих тими чи тими термінами, Ніна Федорівна запропонувала нову одиницю систематизації лексики, яку вона назвала *семіохор*, або ж *семантичний простір* (від грец. σημεῖων «знак» і χῶρος «місце, простір»). Таку сукупність термінів вона визначила як об'єднання непохідних та похідних (афіксальних і складних), питомих і запозичених лексем, а також сполук — розчленованих номінацій для позначення того самого поняття, що й іменник — назва такої сукупности. Наприклад, семіохор в українській біологічній терміносистемі сформували вербалізатори поняття «ядро». Він охоплює не лише терміни з питомим коренем (*ядро, ядерце, ядерний сік, ядерна оболонка*), а й терміни із синонімічними йому основою **каріо-** грецького походження (*каріокінез, каріоплазма, каріотип*) і основою **нуклео-** латинського походження (*нуклеїн, нуклеоди, нуклеоль*). Застосування ономасіологічного підходу, або ж підходу від поняття до його вербалізаторів, до аналізу семантики біологічних термінів і побудова семіохорів як потужних системотвірних одиниць уможливили з'ясування ваги певних понять у когнітивному просторі української терміносистеми біології, характер взаємодії у ній питомих і запозичених ресурсів номінації. Це останнє ґрунтовне дослідження Н.Ф. Клименко вивершило її багаторічний пошук пояснення причин появи й усталення паралельного функціонування в мовній практиці позначень із синонімічними словотворчими формантами, зокрема основами на зразок **водо-** і **гідро-, аква-, ватер-; життє-, живо-** і **біо-** та ін. Без сумніву, у руках вдумливих і уважних до мовних фактів дослідників процедури аналізу лексики, як фахової, так і загальної, та осмислення одержаних результатів у таких нових масштабних лексико-семантичних одиницях, як семіохори, дадуть змогу успішно розв'язувати складні проблеми розвитку словникового складу української мови, відновлення автентики її номінації і водночас посприяють дотриманню рівноваги між тенденціями націоналізації та інтернаціоналізації української мови, насамперед фахової.

Відзначення 85-ліття від дня народження Ніни Федорівни Клименко, безперечно, стане демонстрацією не лише життєвости пам'яті про неї як

про видатного вченого-мовознавця, дослідницю з унікальним чуттям суті мовних фактів та вмінням виявити й узагальнити найважливіше, найприкметніше в них, накреслити перспективу їх дальшого вивчення, а й свідченням актуальности запропонованих ідей, гіпотез і способів їх реалізації, дієвости її праць для розвитку теорії та практики українського мовознавства у XXI ст., для успішного розв'язання невідкладних суспільно значущих завдань щодо функціонування української мови в Українській державі.

Статтю отримано 12.08.2024

Yevgeniya Karpilovska, Doctor of Philology, Professor,
Chief in the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: karpilovska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1921-9021

THE UNCEASING SEARCH FOR THE LAWS
OF LANGUAGE EXISTENCE: TO THE 85th ANNIVERSARY
OF THE BIRTHDAY OF THE CORRESPONDING MEMBER
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF UKRAINE, DOCTOR OF PHILOLOGICAL SCIENCES,
PROFESSOR NINA FEDORIVNA KLYMENKO

УДК 092+811.161 Ґрещук

Л.І. ПЕНА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018
E-mail: liubov.pena@pnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-7154-4617

УЧЕНИЙ, НАСТАВНИК, ПАТРІОТ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА ҐРЕЩУКА

До когорти вихідців із Прикарпаття, відомих в Україні та за її межами своєю науковою діяльністю, належить Василь Васильович Ґрещук — доктор філологічних наук, професор, багаторічний завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Саме завдяки йому ця кафедра стала потужним дериватологійним осередком. Натхненний учень і вірний послідовник ідей свого вчителя — професора Івана Івановича Ковалика, Василь Васильович виплекав плеяду словотворців, які успішно працюють у багатьох закладах вищої освіти України.

Розпочався життєвий шлях В.В. Ґрещука 2 червня 1949 року в селі Старі Кривотули Тисменицького району на Івано-Франківщині. За родинною традицією давати дітям імена їхніх родичів, батьки Василь і Ганна назвали сина на честь маминого брата Василя, який 1945 року трагічно загинув. Часто Василь Васильович любить жартувати, що він Василь у квадраті або дубельтовий Василь.

Старокривотульська восьмирічка, а після неї Отинійська середня школа — це перші пізнавально-навчальні сходинки, якими впевнено піднімався В.В. Ґрещук до майбутніх наукових вершин. Захоплення читанням сприяло тому, що вже в ранні учнівські роки він відчув потяг до слова, відкрив у ньому незбагненні глибини, зарекомендував себе як юний автор.

Цитування: Пена Л.І. (2024). Учений, наставник, патріот: штрихи до портрета професора Василя Васильовича Ґрещука. *Українська мова, 3*(91), 137—143.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

У школі він успіщно долав точні науки, передусім математику. Однак замилування словом, прагнення зануритися в мовну стихію та пізнавати в ній певні закономірності все-таки переважили. Далі було навчання на українському відділі філологічного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника (тепер Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), який 1970 р. закінчив із відзнакою. Згодом деякий час працював учителем рідної мови та літератури у восьмирічній школі села Мочулища Дубровицького району на Рівненщині, далі — у Петрівській середній школі на Івано-Франківщині.

1979 року В.В. Ґрещук захистив кандидатську дисертацію, присвячену українському словотвору, — «Словотвірна й лексико-семантична структура українських деад'єктивів на *-ість, -ство, -ота, -ина, -изна*». Науковим керівником був професор І.І. Ковалик, про якого Василь Васильович завжди згадує із вдячністю і теплом. Від 1977 року і дотепер В.В. Ґрещук працює у Прикарпатському національному університеті: спочатку асистентом; із 1980 року — старшим викладачем; із 1983 року — доцентом, а, захистивши 1993 року докторську дисертацію «Типологія українського відприкметникового словотвору» (науковий консультант — проф. А.П. Грищенко), з 1994 року — професором кафедри української мови. Деякий час виконував адміністративну роботу — обіймав посаду декана філологічного факультету. Упродовж 1992—2023 років очолював колектив однієї з найбільших університетських кафедр — кафедри української мови.

Як одна з тих, перед ким свого часу В.В. Ґрещук відкрив наукові обрії, уважаю його Справжнім Ученим, уважним, проникливим і вдумливим дослідником мовних глибин та вершин. Деякі студенти, які вступають на філологічний факультет (за їхніми ж словами) тільки через любов до літератури, саме завдяки лекціям Василя Васильовича зі вступу до мовознавства вже на першому курсі змінюють свої орієнтири — починають більше цікавитися питаннями мови, відкривати для себе мовний феномен, учаться самостійно аналізувати мовні явища і процеси, співвідносити мовну дійсність із реаліями навколишнього світу. Цьому сприяє викладацький хист В.В. Ґрещука, його вміння подати доступно, зрозуміло, цікаво складні наукові положення. Дотепер пам'ятаю, як на лекції з діалектології, пояснюючи фонетичні особливості кожного з наріч української мови, Василь Васильович розповів про один випадок із власного досвіду. Працюючи вчителем на Поліссі, молодий педагог, хоч і виявляв зацікавлення діалектними перлинами, усе-таки намагався привчити дітей розмовляти у школі літературною мовою. А однією з фонетичних рис північного наріччя є вимова голосного звука *у* на місці літературного *і*, наприклад замість *пішов* кажуть *пушов*. Один учень ніяк не міг запам'ятати цього. Якось Василь Васильович, іду-

чи на засідання педагогічної ради, дав йому завдання написати в зошиті сто разів слово *пішов*, маючи надію, що так школяр запам'ятає правильну вимову. Хлопчина виконав завдання, а вчителя все ще не було. Трохи почекавши, він написав: «Я сто разів написав слово *пішов* і *пушов* додому».

Постійно працюючи зі студентською молоддю, плекаючи вчительську, викладацьку й наукову еліту, досвідчений професор довіряє молодим, підтримує їх, не боїться доручати їм відповідальні ділянки роботи. Пам'ятаю, як Василь Васильович запропонував мені вести практичні заняття з дисципліни, лекції з якої він читав, відразу, коли я почала працювати на кафедрі університету. З одного боку, охоплювала радість, бо це довіра мого колишнього викладача, а з іншого, — огортав певний страх, бо це й відповідальність. Я погодилася. Василь Васильович допомагав справді цінними порадами, методичними матеріалами, підручниковою й науковою літературою, а нерідко (що не менш важливо) просто підбадьорливим словом. Перед іспитом і на самому іспиті, який він приймав, я хвилювалася, напевно, більше, ніж студенти: як глибоко вони засвоїли програмовий матеріал, які результати нашого спільного навчання та мого викладання, чи й далі наставник довірить мені цей курс? І ніби гора з пліч зсунулася, коли після екзамену Василь Васильович висловив задоволення відповідями студентів. Це окрилило, стимулювало до роботи та професійного зростання.

У науковому світі В.В. Ґрещук відомий насамперед як дослідник словотвірного рівня мови. Полівекторність і різноаспектність дериватологійних студій дає нам змогу відзначити його вагомий внесок у вивчення багатопланових явищ словотвірного рівня української мови. У своїх працях він розвинув ідеї І.І. Ковалика, заклав підвалини й обґрунтував теоретичні засади основоцентричного словотвору. Глибина занурення в лінгвістичні проблеми, залучення до аналізу багатого емпіричного матеріалу, що забезпечило достовірність отриманих результатів, урахування напрацювань попередників та сучасників (як українських, так і зарубіжних мовознавців та фахівців інших галузей науки), виваженість, аргументованість і переконливість узагальнень та висновків, добірний науковий стиль — ось типові риси В.В. Ґрещука-дериватолога.

Але словотвором його наукові зацікавлення не обмежилися. Він належить до вчених із широким дослідницьким діапазоном, у якому поєднані теоретичні питання словотвору, проблеми історії української літературної мови, семасіології, діалектології, мови художньої літератури, мовної ситуації та формування літературної мови і граматичної думки в Галичині протягом XVIII—XX століть, роль окремих особистостей у розвої лінгвістичної україністики тощо. Його виважені, обґрунтовані розлогі доповіді й короткі виступи, що стосуються найрізноманітніших лінгвістичних проблем, неодноразово лунали на багатьох конференціях, симпозіумах, зустрічах, круглих столах як в Україні, так і за її межами. Активна мовознавча діяльність В.В. Ґрещука сприяла тому, що він брав участь у наукових заходах у Варшавському, Вроцлавському, Люблінському, Ягеллонському університетах, у природничо-гуманітарному університеті в

Сєдльце (Польща), Оломоуцькому університеті (Чехія), Мінському інституті іноземних мов, Гродненському університеті (Білорусь), Українському вільному університеті в Мюнхені (Німеччина) та ін.

Василь Васильович Ґрещук був ініціатором і організатором проведення трьох всеукраїнських наукових конференцій, присвячених сучасним проблемам української діалектології на базі Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та його структурного підрозділу — Коломийського інституту. Він узяв участь в організації XIV Всеукраїнської ономастичної конференції, був співініціатором і співорганізатором наукових конференцій, присвячених ювілеям відомого мовознавця І.І. Ковалика.

Про високий рівень В.В. Ґрещука як науковця свідчать понад 300 його новаторських, актуальних та глибоких наукових студій. У його доробку кілька монографій як одноосібних «Український відприкметниковий словотвір» (1995), «Студії з українського мовознавства» [1], так і написаних у співавторстві, серед яких: «Василь Стефаник — художник слова» (1996), «Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України» (1999), «Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект» (2006), «Нариси з основоцентричної дериватології» (2007), «Південно-західні діалекти в українській художній мові» (2010), «Aktualne problemy językoznawstwa słowiańskiego» (2012), «Тарас Шевченко: погляд з третього тисячоліття» (2015), «Діалектне слово в тексті та словнику» (2015), «Словотвір і текст» (2022) та ін.

Яскраву авторську індивідуальність В.В. Ґрещука засвідчує його обізнаність у різних сферах функціювання мови, висока майстерність у володінні добірним науковим стилем, уміння зацікавити читача предметом аналізу, аргументованість викладу та переконливість отриманих результатів і висновків. Особливо імпонує те, що Василь Васильович за будь-якої нагоди намагається українізувати термінологію сучасної науки, обґрунтовано пропонуючи, де це можливо й доречно, власне українські відповідники до термінів іншомовного походження, що сприяє збереженню національного «обличчя» мовознавчої науки. Його позиція збігається з думкою українського мовознавця С.П. Самійленка, який уважав, що в питанні про те, якою мірою чужомовні слова можуть увіходити в українську мову, можна прийняти такий принцип: не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без потреби.

В.В. Ґрещук відомий і як редактор-упорядник багатьох збірників українознавчих матеріалів, зокрема: «Іван Огієнко і національно-духовне відродження України» (1992), «Просвіта: історія, постаті, чин» (1993), «Українознавство: документи, матеріали, раритети» (1999), «Українська мова: навчально-методичні та виховні аспекти» (1999), «Українська мова в освіті» (2000), «Актуальні проблеми українського словотвору» (2002) та ін.

Багато зусиль докладає професор В.В. Ґрещук до такої часозатратної, однак благородної та потрібної справи, як популяризація життя, діяльности та ідей видатних українців минулого і сьогодення, упорядковуючи й друкуючи окремими виданнями матеріали про них. Він опублікував такі

[1] Ґрещук В.В. (2009). *Студії з українського мовознавства: вибрані праці*. Івано-Франківськ: Місто НВ.

книжки: «Іван Могильницький. Відомість о руском язиці» (2003), «Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці» (2007), «Листування Івана Франка та Бодуена де Куртене» (2008) тощо.

В.В. Ґрещук має напрацювання і в царині лінгвістичної персонології. Наукове видання «Українські мовознавці: нотатки» (2020 р., у співавт.) складене «із замальовок образів відомих українських мовознавців» [2], із якими спілкувався впродовж тривалого часу. Він натхненно та із вдячністю розповів про В.В. Німчука, Н.Ф. Клименко, Н.В. Гуйванюк, А.П. Грищенка, М.С. Паночка, М.Т. Демського, А.М. Залеського та ін. Його мета — не лише проаналізувати наукову діяльність відомих українознавців, про яких уже написано чимало праць, а «спроба на матеріалах особистих зустрічей, спільної праці підняти завісу під образами мовознавців — людей високих чеснот, внутрішньої краси, шляхетності» (див. прим. [2]).

Професор В.В. Ґрещук є головою редакційної ради «Вісника Прикарпатського університету», головним редактором науково-теоретичного журналу Інституту українознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Українознавчі студії», членом редколегії науково-теоретичного журналу Інституту української мови НАН України «Українська мова».

Василь Васильович безпосередньо причетний до формування мовознавчих наукових кадрів. І не тільки як науковий керівник та консультант (підготував двох докторів філологічних наук, 27 кандидатів філологічних наук і одного доктора філософії), а і як заступник голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, член спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій у Львівському національному університеті імені Івана Франка та як член спеціалізованої вченої ради Дрогобицького національного педагогічного університету імені Івана Франка.

В.В. Ґрещук нагороджений почесними грамотами та медалями Міністерства освіти і науки України, Івано-Франківської обласної адміністрації та обласної ради, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Зокрема, за особисті заслуги в розвитку української науки, за багаторічну плідну педагогічну, наукову, виховну та громадську діяльність удостоєний премії імені Василя Стефаника (1999), премії голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації та голови обласної ради в номінації «Відомий науковець року» (2010), Почесної грамоти Міністерства освіти і науки України, Почесної грамоти імені Президента НТШ Михайла Грушевського Наукового товариства ім. Шевченка в Америці (2001), почесних звань «Заслужений діяч науки і техніки України» (2014) та «Почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» (2024), нагороджений медаллю «За заслуги перед Прикарпаттям» (2012), медаллю «За заслуги перед університетом» (2019) та багатьма іншими відзнаками. Вагомий внесок В.В. Ґрещука в

[2] Ґрещук В.В., Кононенко В.І. (2020). *Українські мовознавці: нотатки* (с. 115). Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника.

розвиток української мовознавчої науки та у справу плекання наукових кадрів поціновано, крім рідного університету, багатьма відзнаками інших закладів вищої освіти України, а саме: грамотами від керівництва Львівського національного університету імені Івана Франка, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Дрогобицького національного педагогічного університету імені Івана Франка.

Професор В.В. Ґрещук не є пасивним спостерігачем і відстороненим констатувальником процесів і явищ, що відбуваються в мові. Як людина із чіткою громадянською позицією в обстоюванні прав української мови на повноцінне функціювання в державі, уважаючи мову потужним засобом національної консолідації, він аналізує стан та перспективи рідної мови в Україні, її роль у збереженні самобутности українців за кордоном. Свої роздуми та конкретні пропозиції науковець висловлює в численних публікаціях із цієї проблематики, у яких він постає як активний громадянин-українець, котрий «послідовно, не декларативно, ...а на концептуальних засадах, на багатому мовному матеріалі відстоює пріоритети рідної мови, доводить її суспільну, політичну, культурну й освітньо-розвивальну функції» [3].

В.В. Ґрещук упевнений, «якщо впродовж років українська мова нищилась на державному рівні, то й відроджувати її, активно впроваджувати у всі сфери буття нації теж треба на державному рівні. Успіх може бути забезпечений лише тоді, коли утвердження української мови в статусі державної» буде важливим складником державотворення [4]. На його глибоке переконання, в Україні саме українська мова — мова корінної нації — повинна стати засобом національного згуртування. Ставити питання по-іншому, уважає В.В. Ґрещук, неприродно, а отже, некоректно, адже перспективи розвитку української мови як державної пов'язані з «особистісним» фактором. Тому так важливо, щоб українською мовою спілкувалися не тільки чільні державні й політичні діячі, керівники на всіх щаблях влади, а й улюблені артисти, зірки естради, спортсмени, бо імідж особистостей, зокрема й мовний, є зразком для пересічних українців.

Уболіваючи за долю української мови й українськости загалом, В.В. Ґрещук наприкінці 1996 року організував та до 2014 року очолював Інститут українознавства при Прикарпатському університеті. Він поставив мету — об'єднати творчий колектив провідних учених гуманітарного й суспільного профілів для розв'язання тих наукових проблем українознавства, що перетинаються з проблемами інших галузей науки. Відтоді зроблено дуже багато для розширення знань про Україну, її мову, державність, культуру, історію тощо, повернуто із забуття чимало імен славних українців, відкрито для загалу різножанрові праці, які тривалий час через ідеологійні причини були

[3] Кононенко В.І. (2009). Знаний учений-українознавець. *Ґрещук В.В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці* (с. 5). Івано-Франківськ: Місто НВ.

[4] Ґрещук В.В. (2009). *Студії з українського мовознавства: Вибрані праці* (с. 406). Івано-Франківськ: Місто НВ.

забороненими, однак і досі не втратили своєї цінности й актуальности. Він також заснував та видавав з 1999 року до 2019 року науково-теоретичний журнал «Українознавчі студії» (усього 20 випусків).

В.В. Ґрещук спільно з Інститутом української мови НАН України був ініціатором створення 2001 року Прикарпатського дериватологічного центру імені Івана Ковалика, основні завдання якого — визначити й опрацювати актуальні проблеми українського словотвору; сприяти координації науково-дослідницької роботи з українського словотвору академійних науково-дослідних установ та мовознавчих кафедр закладів вищої освіти; організовувати та проводити наукові конференції з актуальних проблем словотвору української мови; надавати науково-методичну допомогу з питань вивчення словотвору в середній і вищій школі; збирати матеріал до повної бібліографії зі словотвору української мови; виявляти перспективних дериватологів серед випускників закладів вищої освіти і сприяти їх науковому зростанню.

Під керівництвом та за активної участи В.В. Ґрещука виконано кілька держбюджетних тем: «Українська літературна мова у її взаємодії з південно-західними говорами» (2006—2008); «Основоцентричне дослідження українського словотвору» (2007—2010); «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові. Словник» (2009—2013); «Діалектна лексика Прикарпаття в українській художній мові» (2013—2015). Одним із результатів такої діяльности став унікальний лексикографійний проєкт — словник у двох томах «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» (1 том — 2019, 2 том — 2020) з додатком «Онімна лексика» (2023).

А ще Василь Васильович — добрий батько й чоловік, люблячий дідусь. Пригадую, коли далекого 1993 року після захисту докторської дисертації працівники рідної кафедри вітали його із цією віхою в житті, він узяв тоді ще малого свого сина Богданчика на руки, високо підняв і сказав: «Це моя найважливіша дисертація!».

У студентські роки В.В. Ґрещук був активним учасником інститутського танцювального ансамблю «Верховинка». Зараз разом з іншими колегами може зачарувати будь-яке товариство прекрасним співом. Він має хист чудового оповідача. А ще Василь Васильович дуже любить слухати мелодії на саксофоні.

Сердечно здоровлячи шановного ювіляра, бажаємо йому Божого благословення на нові лінгвістичні задуми, вагомі наукові здобутки і ще багато сповнених творчістю літ у мирній Україні!

Статтю отримано 30.07.2024

Liubov Pena, Candidate of Sciences in Philology,
Assistant Professor in the Department of Ukrainian Language
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57 Shevchenko St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine
E-mail: liubov.pena@pnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-7154-4617

SCIENTIST, TEACHER, PATRIOT: PORTRAIT TRAITS
OF PROFESSOR VASYL VASYLIOVYCH HRESCHUK

ЗМІСТ

Дослідження

О.М. Тищенко
Моделювання семантичної структури словникової статті в активній лексикографії **3**

І.Ю. Шкіцька
Репрезентація образу матері в польських та українських пареміях **28**

М.В. Жуйкова
Мовотворчість Костянтина Думитрашка: засоби комізму в першому українському перекладі «Батрахоміомахії» **42**

О.Я. Лаврінець
Активні та пасивні конструкції в мовній практиці студентів-філологів закладів вищої освіти України **58**

Дослідження молодих науковців

І.М. Цар
Мовна поведінка київської молоді під час російсько-української війни **76**

Ю.О. Цигвінцева
Віртуальні імена з топонімним компонентом *КИЇВ* в українськомовному сегменті соціальної мережі «Х» **90**

А.О. Палаш
Мовно-естетичний знак культури «простір» у поетичному дискурсі неокласиків **103**

Наукові постаті

Е. Вольнич-Павловська
Україніст професор Януш Ріґер **118**

Є.А. Карпіловська
Невпинний пошук законів мовного буття: до 85-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко **129**

Л.І. Пена
Учений, наставник, патріот: штрихи до портрета професора Василя Васильовича Ґрещука **137**

CONTENTS

Articles

Oksana Tyshchenko
Modeling of the semantic structure
of a dictionary article in active lexicography **3**

Iryna Shkitska
The image of the mother in Polish
and Ukrainian paremias **28**

Marharyta Zhuikova
The linguisitc creativity of Kostiantyn Dumytrashko: means of humor
in the first Ukrainian translation of "The batrachomyomachia" **42**

Olena Lavrinets
Active and passive constructions in the language practice
of philology students of universities of Ukraine **58**

Young Scholars Articles

Ivanna Tsar
Language behavior of Kyiv youth during
the Russian-Ukrainian war **76**

Yuliia Tsyhvintseva
Nicknames with the *Kyiv* toponymic component in the
Ukrainian-language segment of the social network "X" **90**

Alyona Palash
The linguistic and aesthetic sign of culture "space"
in the poetic discourse of the neoclassic **103**

Scientific figures

Ewa Wolnicz-Pawłowska
Professor Janusz Rieger as specialist in Ukrainian linguistics **118**

Yevgeniya Karpilovska
The unceasing search for the laws of language existence: to the 85th
anniversary of the birthday of the Corresponding Member of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philological
Sciences, Professor Nina Fedorivna Klymenko **129**

Liubov Pena
Scientist, teacher, patriot: portrait traits
of Professor Vasyl Vasyliovych Hreschuk **137**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані ***науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, матеріали, присвячені видатним мовознавцям та лінгвістичним форумам.***

Публікація статей для авторів — безкоштовна.

Не можна подавати плагіат як оригінальне дослідження. У разі встановлення в надісланій статті плагіату її автора позбавляють права публікувати свої дослідження в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею надіслати підписаний ***Ліцензійний договір*** на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу **ukrmova.iul-nasu.org.ua**).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал — 1,5; ширина всіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна.

***Стаття повинна мати*:** УДК, ПІБ автора(ів), назву установи, поштову адресу та індекс, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію статті українською мовою (до 500 знаків) із 5—7 ключовими словами (без методологійних деталей, покликань, абревіатур) та науковий реферат статті англійською мовою — до 1800 знаків із 7—10 ключовими словами. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 сторінок.

До інших рубрик, обсягом 7—10 сторінок, анотацію не подавати.

Покликання на наукові джерела брати у круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25—27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Списки умовних скорочень та ***літератури*** подати за алфавітом наприкінці статті. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015).

Legend та ***References*** подати за латинським алфавітом після списку літератури й оформити їх за міжнародним бібліографійним стандартом APA.

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (подавати їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

***Спеціальні символи*:** лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами немає пропуску, напр.: В.А. Петренко.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає. Позиція автора публікації може не збігатися з позицією редакційної колегії. За достовірність інформації, викладеної у статті, та правильність перекладу відповідає(ють) автор(и) публікації.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — **https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/**